ISNN 2413-7235

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
İQTİSADİYYAT NAZİRLİYİNİN

İQTİSADİ İSLAHATLAR ELMİ TƏDQİQAT İNSTİTUTU

AZƏRBAYCANDA İQTİSADİ İSLAHATLARIN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ PROBLEMLƏRİ

ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU
XX BURAXILIŞ

BAKI - 2020

ISSN 2413-7235

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
İQTİSADİYYAT NAZİRLİYİNİN
İQTİSADİ İSLAHATLAR ELMİ TƏDQİQAT İNSTİTUTU

AZƏRBAYCANDA İQTİSADİ İSLAHATLARIN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ PROBLEMLƏRİ

ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU
XX BURAXILIŞ

BAKI - 2020

Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin
İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutunun
Elmi Şurasının qərarı əsasında nəşr olunur

Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən
Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir: № 4271, 19.11.2019

“Azərbaycanda iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi xüsusiyyətləri və problemləri” elmi əsərlər toplusunun redaksiya heyəti

Baş redaktor
Arzu Doğru qızı Hüseynova, *iqtisad elmləri doktoru*

Məsul katib
Sayalı Zal qızı Abbasəliyeva

Üzvlər
Vilayət Məmməd oğlu Vəliyev*, iqtisad elmləri doktoru, professor*
Oruc İbrahim oğlu İbrahimov, *iqtisad elmləri namizədi, dosent*
Ədalət Bayraməli oğlu Əliyev, *iqtisad elmləri doktoru, texnika elmləri doktoru, professor*
Zakir Məcid oğlu Nəcəfov, *iqtisad elmləri doktoru*
Gülənbər Arif qızı Əzizova, *iqtisad elmləri doktoru, professor*
Vəfa Hüseynağa qızı Rzayeva, *texnika elmləri namizədi*
Arzu Sahib oğlu Süleymanov, *iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru*
Fərhad Qamboy oğlu Mikayılov, *iqtisad elmləri namizədi*
Malik Məmməd oğlu Mehdiyev, *iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru*
Vladimir Dmitriyeviç Parxomenko, *Ukrayna Pedoqoji Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, professor (Ukrayna)*
Yelena Borisovna Lençuk, *iqtisad elmləri doktoru, professor (Rusiya)*
İqor Germanoviç Mantsurov, *iqtisad elmləri doktoru, professor (Ukrayna)*
Aleksandr Nikolayeviç Stratan, *iqtisad elmləri doktoru, professor (Moldova)*
Saylau Bayzakoviç Bayzakov, *iqtisad elmləri doktoru, professor (Qazaxıstan)*

Elmi əsərlər toplusu Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövri elmi nəşrlərin siyahısı”nın iqtisad elmləri bölməsinə daxil edilmişdir.

Əlaqə üçün məlumat:
İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutu
AZ 1122, Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri, H.Zərdabi prospekti, 88a
Telefon: (+99412) 430 01 70; Faks: (+99412) 430 03 06
Elektron poçt: journal.isrer@gmail.com

© İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutu, 2020

MÜNDƏRİCAT

İNTERNETDƏ QARABAĞ HADİSƏLƏRİ İLƏ BAĞLI MƏLUMATLARIN REALLIQ İNDEKSİ
Arzu HÜSEYNOVA, Elnur ƏLƏKBƏROV 5

QEYRİ-NEFT SEKTORUNA MÜXTƏLİF İQTİSADİ TƏSİRLƏRİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ (QEYRİ-NEFT EMALI SƏNAYESİ TİMSALINDA)
Arzu SÜLEYMANOV 17

ƏMƏK RESURSLARININ BEYNƏLXALQ MOBİLLİYİNƏ ELMİ BAXIŞLARIN İCMALI
Elnurə HÜSEYNOVA 27

QLOBAL-İQTİSADİ ÇAĞIRIŞLARIN TƏHLİLİ VƏ İQTİSADİ BƏRPA MEYİLLƏRİ
Elmir EYVAZ-ZADƏ 35

AZƏRBAYCANDA QEYRİ-NEFT SEKTORU ÜZRƏ BİZNES FƏALİYYƏTİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ VE İNVESTİSİYA MÜHİTİ ARASINDA ƏLAQƏ
Yusif MƏMMƏDOV 49

ÖLKƏNİN MİLLİ SƏRVƏTİNİN YARADILMASINDA İNTELLEKTUAL MÜLKİYYƏTİN QORUNMASI PROBLEMLƏRİ
Şəfiqə MƏMMƏDOVA 59

AZƏRBAYCANIN CƏNUBİ QAFQAZ REGİONUNUN İSTEHSAL VƏ İSTEHLAKININ BALANSLAŞDIRILMASINDAKI YERİ VƏ ROLU
Samir TACİRZADƏ 67

ÖLKƏDƏ HƏYATA KEÇİRİLƏN İQTİSADİ İSLAHATLARIN YERLİ SAHİBKARLARIN FƏALİYYƏTİNƏ BİRBAŞA TƏSİRİ
Cavid KƏRİMOV 77

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ RƏQƏMSAL İNKİŞAFININ TƏHLİLİ
Səfər HÜSEYNOV 85

AZƏRBAYCANIN QEYRİ-NEFT İXRACATI POTENSİALI, ÜTT-NA ÜZVLÜK KONTEKSTİNDƏ TƏSİRLƏRİN TƏHLİLİ
Ramil ABAKAROV 105

RƏQƏMSALLAŞMA, XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ İQTİSADİ TƏSİRLƏRİ
Günay ABBASOVA *112*

SƏNAYENİN QEYRİ-NEFT SEKTORUNA ÖZƏL İNVESTİSİYALAR ÜÇÜN DÖVLƏT TƏŞVİQLƏRİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ
Elnur İBRAHİMLİ *119*

REGİONAL XƏRC-BURAXILIŞ MODELLƏRİNİN TƏDQİQİ (AZƏRBAYCAN NÜMUNƏSİ)
Elnur RÜSTƏMOV *131*

AZƏRBAYCANDA İCTİMAİ NƏQLİYYAT TARİFLƏRİNİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ VƏ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ
Fuad ƏMİRHÜSEYNOV *145*

İNSANA YÖNƏLİK İNVESTİSİYALARIN GERİ DÖNÜŞ SƏVİYYƏSİ VƏ DÜNYA ÖLKƏLƏRİNDƏKİ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ
Könül ƏHMƏDOVA *154*

MÜƏLLİFLƏR ÜÇÜN QAYDALAR *164*

UOT 330.47

İNTERNETDƏ QARABAĞ HADİSƏLƏRİ İLƏ BAĞLI MƏLUMATLARIN REALLIQ İNDEKSİ

Arzu HÜSEYNOVA,
İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutunun direktoru v.i.e., i.e.d.,
eim09@rambler.ru

Elnur ƏLƏKBƏROV,
İİETİ, Makroiqtisadi tədqiqatlar şöbəsinin müdiri,
alekberov.elnur@gmail.com

Xülasə

Məqalədə rəqəmsallaşmanın inkişaf etdyi dövrdə informasiya həcminin böyüməsi və böyük həcmli məlumatların emalının yeni üsullarının tətbiqi məsələlərinə baxılmış, müasir proqram təminatından istifadə edilərək böyük həcmli məlumatlar intellektual üsullar vasitəsi ilə təhlil edilmiş, Azərbaycanda intellektual üsulların tətbiqi problemləri göstərilmişdir. Təhlil obyekti olaraq Azərbaycan üçün aktual olan Qarabağ mövzusu götürülmüşdür. Müxtəlif ntellektual təhlil proqramlarından stifadə edərək göstərilən mövzuda informasiya axını, axtarış nəticələri və s. təhlil edilmiş, “İnternetdə məlumatın reallıq indeksi” hesablanmışdır.

Açar sözlər: *intellektual təhlil üsulları, mətni təhlil, informasiya, informasiya müharibəsi, reallıq indeksi*

GİRİŞ

Günü-gündən qloballaşan müasir dünyada informasiyanın rolu danılmazdır. Hazırda dünyada informasiya elə bir xarakter almışdır ki, informasiyaya əlyetərlik və onu əldə etmək üçün böyük bir ehtiyac vardır.

Bir neçə onillik əvvəldən fərqli olaraq günümüzdə müharibələr hibrid xarakter almışdır ki, onların da bir komponenti məhz “informasiya”dır.

Azərbaycan dövləti cari ilin sentyabr ayının 27-dən başlayaraq Ermənistan silahlı qüvvələrinin təxribat xarakterli hücumlarının qarşısını almaq, həmçinin 30 ilə yaxın müddətdə işğal altında qalan əzəli torpaqlarını işğaldan azad etmək məqsədilə əks həmlə əməliyyatları başlatmışdır. Hazırda bir aydan artıqdır ki, davam edən müharibə həm ön cəbhədə artilleriya və ordu ilə həm də, arxa cəbhədə informasiya və diplomatiya sahəsində davam etdirilir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, dövlətimizin müharibəsi bir neçə istiqamətdə aparılır ki, bu istiqamətlərdən biri də “informasiya” istiqaməti və ya “informasiya” cəbhəsidir. Bu baxımdan, məhz belə bir həssas dönəmdə Azərbaycan - Ermənistan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin informasiya təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki bu gün “realıq” İNTERNET səhifələrindən alınan məlumatlarla qiymətləndirilir. Digər tərəfdən isə mətn təhlili getdikcə elmi və professional aləmdə daha çox populyarlaşır.

Arayışda müxtəlif axtarış platformalarda üç dildə - “Qarabağ”, “Karabakh” və “Карабах” açar sözləri ilə axtarış aparılmış və “mətn analizi” proqramları ilə onlar emal edilmişdir.

Google axtarış sistemindən “Qarabağ”, “Karabakh” və “Карабах” açar sözlərini daxil etdikdə təqribən 50 saniyə ərzində hər biri üzrə orta hesabla təqribən 20 milyon ətrarında ünvanlar tapılır. Lakin qrafik 1-dən göründüyü kimi rus və ingilis dilində

inforasiya səhifələrinin sayı çoxdur. Düzdür, bu məlumatlarn içində **“qarabax atlar”**, **“qarabax futbol klubu”** və s. siyasi vəziyyətlə əlaqəli olmayan məlumatlar da var.

Hər üç dildə axtarışı daha da dəqiqləşdirsək, bu gün gedən Vətən Müharibəsi haqqında olan informasiya axtarışı verildikdə yenə rus və ingilis dillərində olan məlumatların sayı çoxluq təşkil edir. Bu bir tərəfdən yaxşıdır, ona görə ki, informasiya müxtəlif dillərdə daha çox auditoriyaya yayılır, lakin digər tərəfdən bu “informasiyanın reallığı nə qədər doğru təsvir etməsi” sualını qarşıya çıxarır.

Bir il ərzində “Qarabağ” hadisələrinə olan marağı təhlil edək.

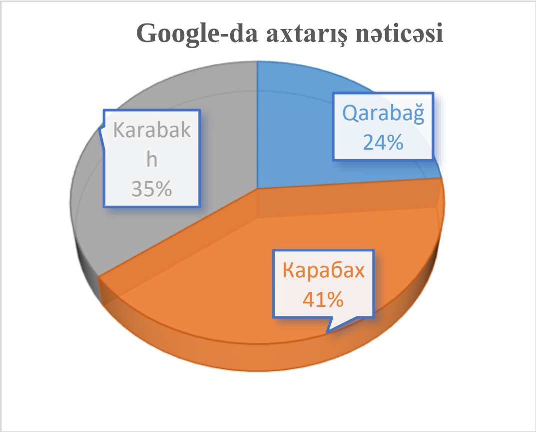

Qrafik 1. “Qarabağ” kəlməsinin 3 dildə axtarışı

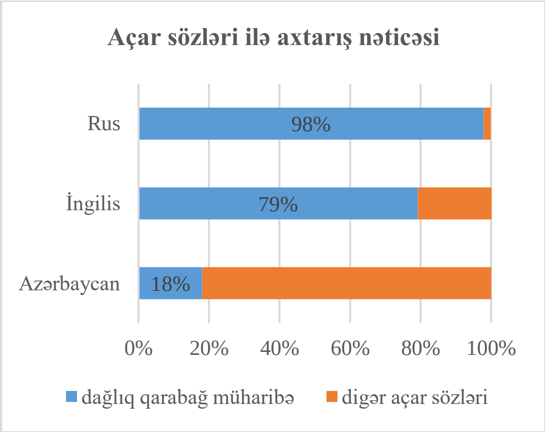

Qrafik 2. Mövcud müharibə ilə bağlı axtarış nəticəsi

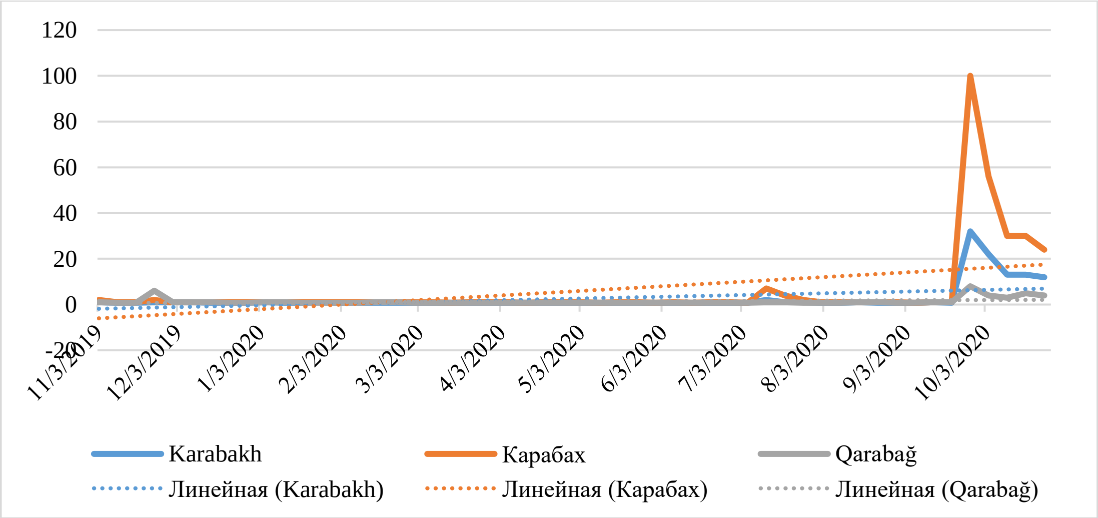

**məlumat Google Trends vasitəsi ilə emal olunub*

Qrafik 3. Müxtəlif vaxtlarda “Qarabağ” ifadəsinin 3 dildə axtarışı və trendi

Müxtəlif vaxtlarda “Qarabağ” ifadəsinin Azərbaycan, rus və ingilis dillərində axtarışı münaqişənin nisbətən alovlandığı vaxtlarda daha çox artmışdır. Qrafik 3-dən görünür ki, cari ilin 27 sentyabrından, yəni münaqişənin başladığı ilk gündən pik nöqtəsinə çatmışdır. Sonrakı günlərdə nisbətən azalsa da, əvvəlki dövrlərdən yüksək olaraq qalmışdır. Sorğu sayının artması ilə birgə informasiyanın sayı da artır.

Ən çox sorğuda istifadə edilən açar sözləri və onların axtarış domenləri cədvəldə təqdim edilir.

Cədvəl 1. Ən çox sorğu verilən açar sözləri

Acar sözü	Tezlik	Sosial domenlər
karabakh	880	wikipedia, tripadvisor,twitter
karabakh war	210	wikipedia, amazon
karabakh fc	170	instagram, wikipedia, facebook, youtube
nagorno karabakh map	30	tripadvisor, pinterest, wikipedia, reddit, amazon
karabakh fk	20	twitter, linkedin, facebook, instagram, wikipedia
karabakh conflict	20	wikipedia, amazon, slideshare
karabakh map	20	wikipedia, pinterest, tripadvisor, amazon
karabakh am	10	wikipedia, tripadvisor
karabakh carpet	10	tumblr, linkedin, facebook, pinterest, wikipedia

*https://serpstat.com/ proqramı tərəfindən emal olunub

Təhlil zamanı “Qarabağ” münaqişəsi ilə bağlı lider mənbələr cədvəl 2-də müəyyən edilmişdir.

Cədvəl 2. “Qarabağ” münaqişəsi ilə bağlı lider səhifələr

URL	**Açar sözləri**	**Paylaşılıb Facebook**	**Trafik***
https://wikitravel.org/en/Nagorno-Karabakh	22	1	303
https://www.aljazeera.com/indepth/inpictures/nagorno-karabakh-silent-war-door-180215082611944.html	15	17	35
https://blogs.kent.ac.uk/carc/2018/04/15/the-nagorno-karabakh-conflict/	15	9	67
https://www.lonelyplanet.com/azerbaijan/nagorno-karabakh	14	0	20
https://cabmin.gov.az/en/page/69/	14	9	7
https://www.cfr.org/interactive/global-conflict-tracker/conflict/nagorno-karabakh-conflict	11	5	21
https://theculturetrip.com/europe/armenia/articles/the-20-best-attractions-in-stepanakert-nagorno-karabakh/	10	1	0
https://www.researchgate.net/figure/Top-Map-of-Armenia-and-Nagorno-Karabakh-Republic-Artsakh-and-surrounding-countries_fig5_255483837	10	0	4
https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2019/nagorno-karabakh	9	1	0
https://carto.com/blog/map-of-the-month-landmine-removal-nagorno-karabakh/	9	12	1

** Trafik - kompüter şəbəkələrindəki istifadəçi (giriş) və geri (çıxış) istiqamətində müəyyən bir müddət ərzində ötürülən məlumat həcmi. *https://serpstat.com/ proqramı tərəfindən emal olunub*

Qarabağ münaqişəsi ilə maraqlanan və bu barədə informasiya yerləşdirən dövlətlər arasında Ermənistan və Azərbaycan çoxluq təşkil edir. Lakin digər dövlətlər də bu və ya digər dərəcədə Qarabağla bağlı maraqlanır və öz auditoriyaları üçün informasiya təmin edirlər. Göründüyü kimi İnternetdə informasiya nə qədər xarici dildə yerləşdirilsə, bir o qədər reallıqlar daha geniş paylaşar.

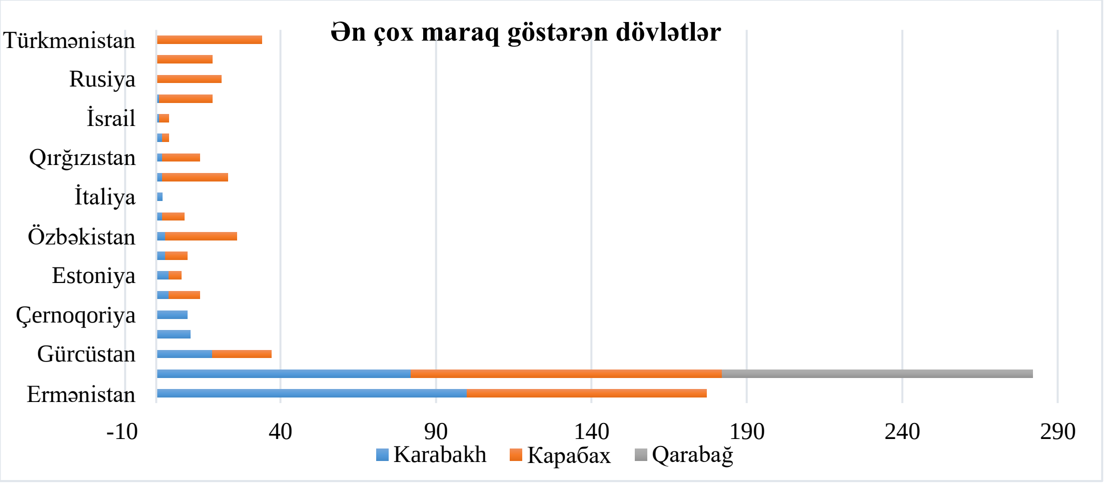

** Google Trends*

Qrafik 4. Qarabağla bağlı hadisələrə ən çox maraq göstərən ölkələr

Qrafik 5-dən göründüyü kimi digər ölkələrdə Azərbaycan dilində informasiya axtarışı ilə məşğul olan azərbaycanlılar var. Digər dövlətlərdə yaşayan azərbaycanlılar o dölətlərdə reallığın tərənnümçüləri kimi böyük qüvvə ola bilər. Onlar Azərbaycan həqiqətlərini o dövlətlərdə paylaşa bilərlər.

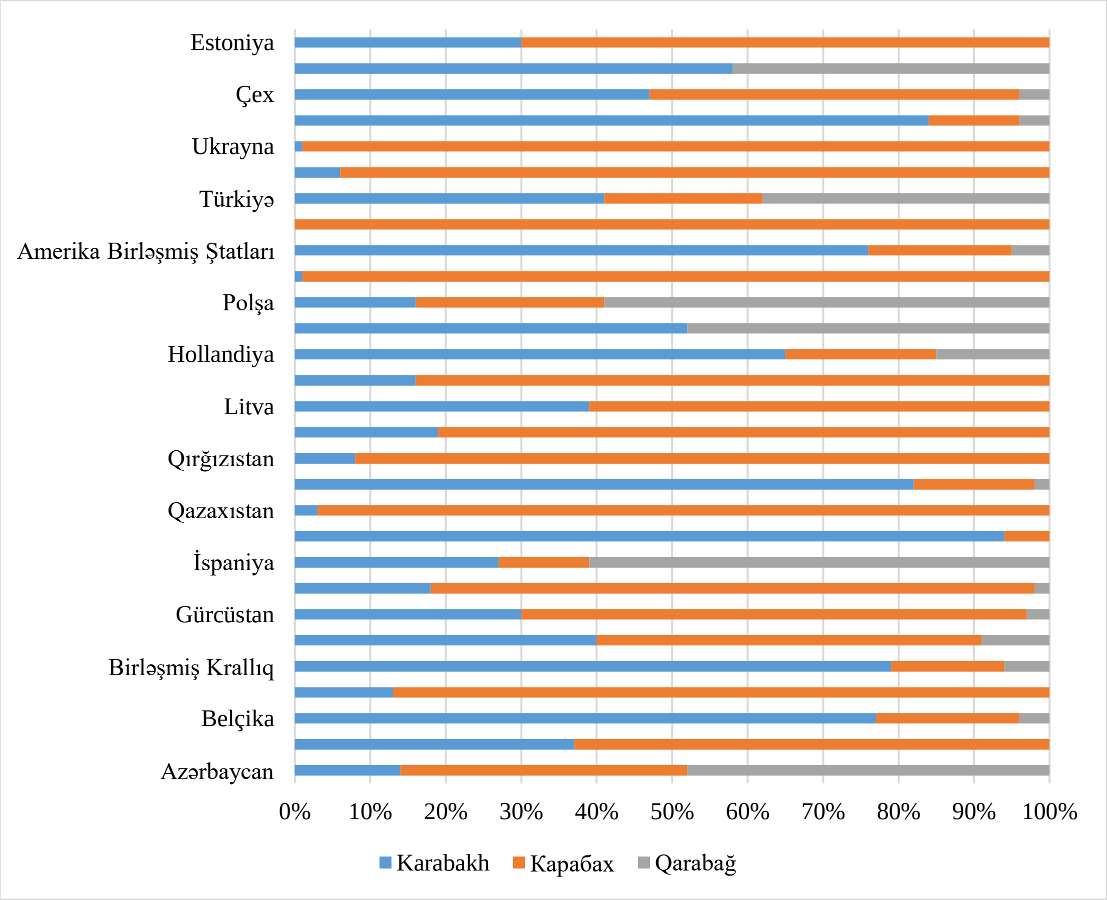

** Google Trends*

Qrafik 5. Müxtəlif dillərdə və ölkələrdə Qarabağla bağlı axtarış nəticəsi, %

Mətn təhlilində **“Aylıq təəssüratlar”** və **“Regional Populyarlıq”** terminlərindən istifadə olunur.

Burada:

“Aylıq təəssüratlar” - müəyyən bir bölgədən gələn istəklər üçün mütləq səhifə təəssüratlarıdır.

“Regional Populyarlıq” - bir bölgə üzrə verilmiş bir açar söz üçün təəssüratların faiz nisbətidir və bu bölgəyə gələn axtarış nəticələrinin bütün təəssüratlarının faizinə bölünür.

Göstəricilər **100% -neytral**, **<100% əhəmiyyəti yoxdu**, **>100% əhəmiyyətli** intervalında ola bilər.

Cədvəl 3. Dövlətlər arasında aylıq populyarlıq

«karabakh» açar sözünün populyarlığı: 14820			«карабах» açar sözünün populyarlığı: 5540163		
Ölkə	**Aylıq təəssüratlar**	**Regional populyarlıq**	**Ölkə**	**Aylıq təəssüratlar**	**Regional populyarlıq**
Avrasiya	14313	97%	Avrasiya	5 519 897	99%
Rusiya	8670	64%	Rusiya	4 982 956	98%
Azərbaycan	1347	11073%	Belarusiya	95 721	71%
Ermənistan	1251	9946%	Ermənistan	88 141	1874%
Qazaxıstan	610	163%	Azərbaycan	71 876	1580%
ABŞ	394	2239%	Qazaxıstan	67 788	48%
Almaniya	335	1916%	Ukrayna	58 245	91%
Gürcüstan	199	2423%	Gürcüstan	17 440	568%
Belarusiya	181	50%	ABŞ	14 893	226%
Fransa	165	2886%	Almaniya	14 715	225%
Özbəkistan	156	246%	Kareliya Resb.	11 887	69%
Ukrayna	145	85%	Özbəkistan	11 135	46%
Türkiyə	85	445%	Türkiyə	9 584	134%
Türkmənistan	84	1181%	Türkmənistan	8 409	316%
Polşa	75	1259%	Tacikistan	8 358	127%
Hollandiya	69	1368%	Moldova	7 605	86%
Çin	55	1274%	Qırğızıstan	6 947	55%
Moldova	52	222%	İsrail	4 948	207%
Çex	51	321%	Fransa	4 765	223%
Kanada	45	2033%	İsveç	4 438	106%
Litva	44	1357%	Çin	3 088	191%
Latviya	42	732%	Latviya	2 997	139%
Tacikistan	42	239%	Hollandiya	2 769	146%
Bolqarıstan	38	1931%	İspaniya	2 499	189%
Belçika	36	3629%	Çex	2 105	35%
İsveç	35	313%	Kanada	2 095	253%
İspaniya	33	933%	Estoniya	1 935	130%
İtaliya	28	802%	Litva	1 923	158%
B.Ə.Ə.	24	1940%	Polşa	1 833	82%
Serbiya	24	2098%	Afrika	1 732	72%
İsrail	23	360%	Bolqarıstan	1 710	232%
Xorvatiya	23	9606%	Kipr	1 457	344%
Slovakiya	18	3137%	İtaliya	1 404	107%
Estoniya	16	403%	Finlandiya	1 231	126%
Avstriya	14	1241%	Belçika	1 090	293%
Macarıstan	13	1888%	Cənubi Koreya	946	88%
Hindistan	13	213%	Avstriya	891	211%
Cənubi Koreya	12	420%	İsveçrə	734	178%

İndoneziya	11	78%		Yunanıstan	687	223%
Kareliya Resb.	11	24%		Serbiya	651	152%
Yunanıstan	10	1215%		B.Ə.Ə.	628	135%
Yaponiya	9	805%		Norveç	611	190%
Danimarka	8	1798%		Misir	489	78%
Norveç	7	817%		Avstraliya	368	163%
Finlandiya	7	269%		Hindistan	361	15%
İsveçrə	7	635%		Macarıstan	303	117%
Rumıniya	6	877%		Portuqaliya	260	95%
Avstraliya	5	830%		Danimarka	250	150%
Argentina	4	477%		Slovakiya	243	113%
Braziliya	4	89%		Tayland	235	12%
Meksika	3	233%		Meksika	191	39%
Yeni Zelandiya	3	1710%		Rumıniya	180	70%
Portuqaliya	3	412%		Braziliya	175	10%
Misir	2	120%		Xorvatiya	123	137%
Sloveniya	2	815%		Argentina	95	30%
Kipr	1	88%		Yeni Zelandiya	72	109%
				İngiltərə	38	364%

* *https://wordstat.yandex.ru proqramı ilə emal olunub*

Qarabağla bağlı 1 il ərzində ən çox populyar olan açar sözləri rus, ingilis və Azərbaycan dillərində aşağıdakı qrafiklərdə verilmişdir.

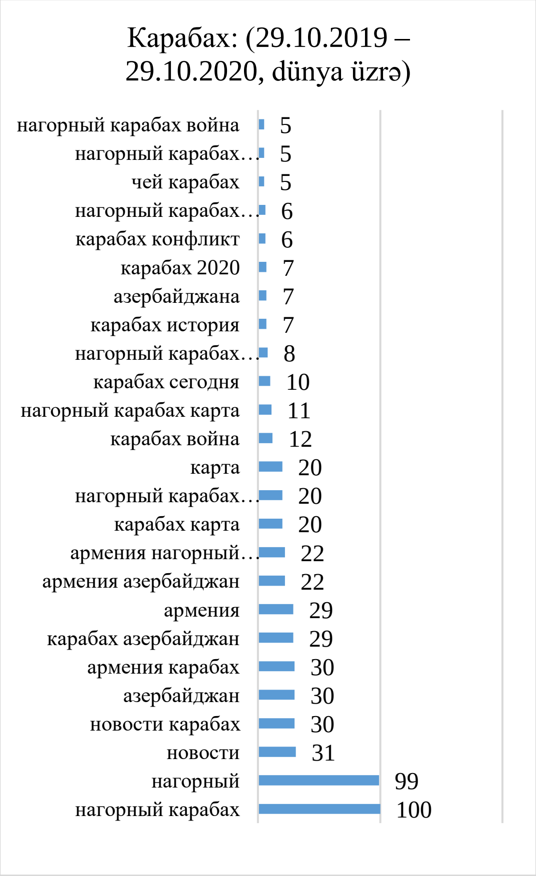

Qrafik 6. Qarabağla bağlı ən populyar açar sözləri (rus dilində)

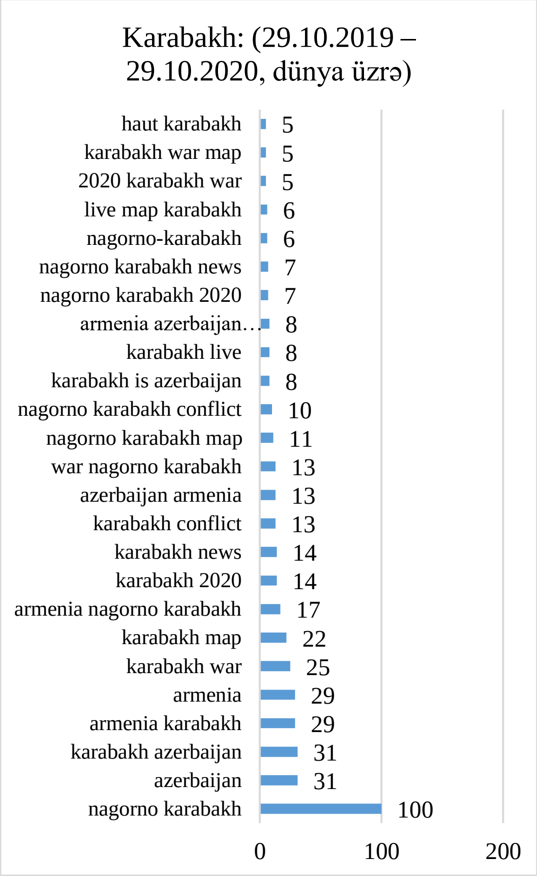

Qrafik 7. Qarabağla bağlı ən populyar açar sözləri (ingilis dilində)

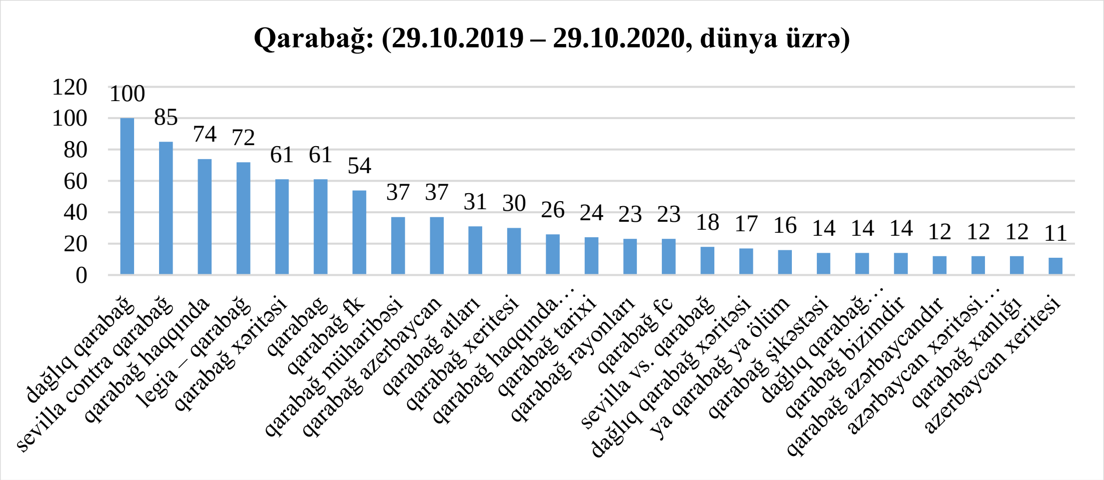

Qrafik 8. Qarabağla bağlı ən populyar açar sözləri (Azərbaycan dilində)

Bütün proqramlarla emal olunan ən populyar açar sözləri ümumiləşdirsək qrafik 9-dakı nəticəni alarıq.

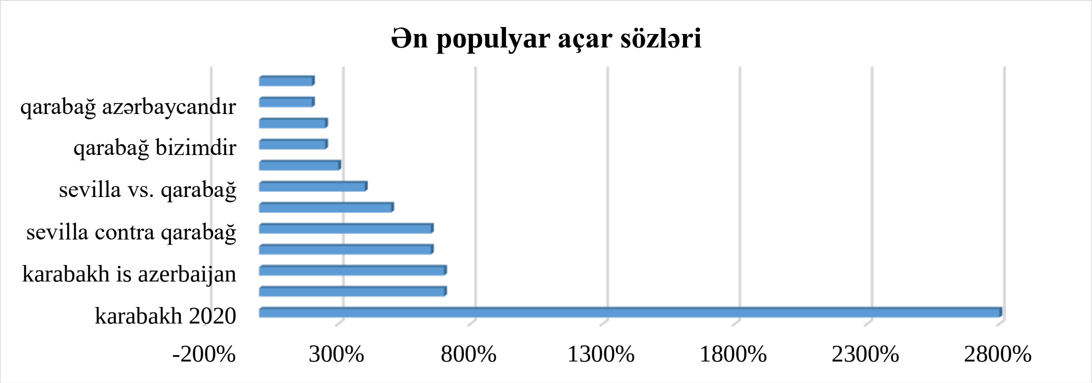

Qrafik 9. Regonal tanınma

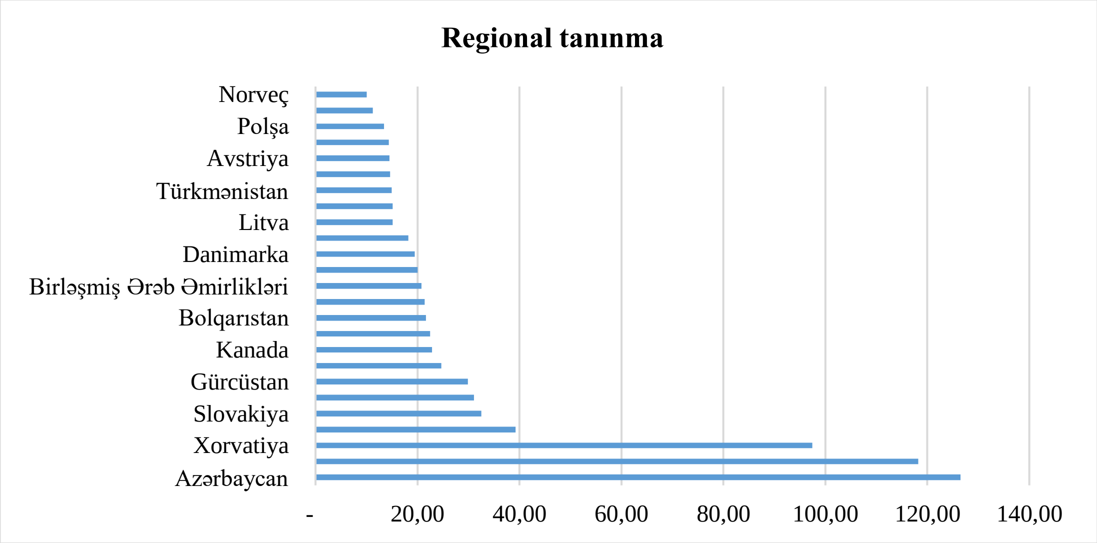

**https://wordstat.yandex.ru/*

Qrafik 10

Qrafik 11-də Rusiyada aylıq təəssürat göstəricisi o biri ölkələrdən kəskin fərqləndiyindən onu qrafikə salmaq mümkün deyil.

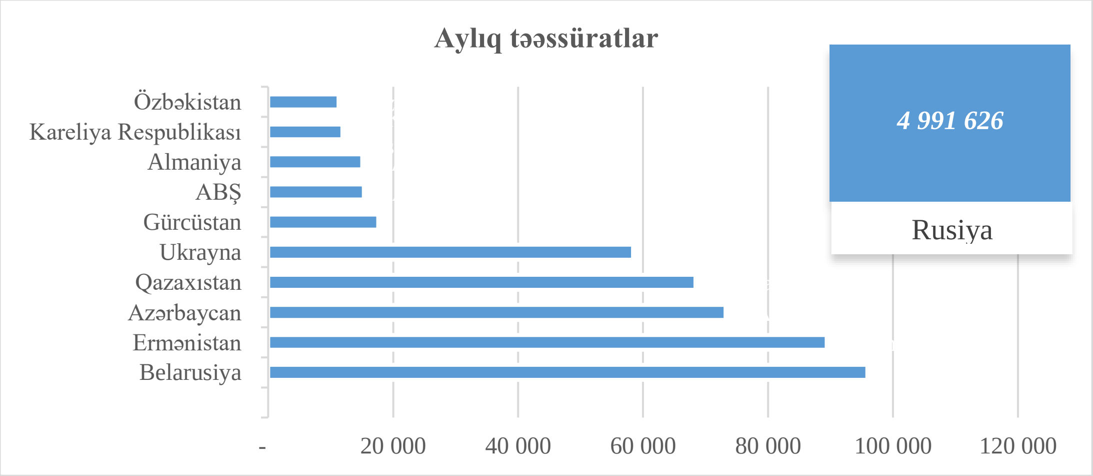

Qrafik 11. Aylıq təəssüratları yüksək olan ölkələr

Mangools (https://app.kwfinder.com/) proqramı vasitəsi ilə açar sözləri emal olunaraq populyar informasiya mənbələri müəyyən edilmişdir.

Cədvəl 4. Mangools proqramı vasitəsi ilə müxtəlif dillərdə “Qarabağ” hadisələri ilə bağlı axtarış nəticələri

Açar sözləri	Axtarışın orta aylıq həcmi
artsakh	25000
nagorno karabakh	22100
karabakh	19000
qarabağ	13000
karabag	7100
nagorno karabakh war	5200
nagorno karabaj	2600
górski karabach	2100
berg karabach	2000
nagorny karabach	1900
nagorno karabakh map	1000
karabakh armenia	990
armenia karabakh	990
nagorno	960
karabakh map	930
nagorno karabakh republic	870
artsakh news	450
karabakh news	330
dağlık karabağ haritası	190
armenia nagorno karabakh	160
nagorno karabakh region	160

Bəzi açar sözlərini geniş təhlil edək. Ən yüksək axtarışın aylıq orta həcminə malik olan "Artsakh" acar sözünün çox rast gəlindiyi səhifələrıi müəyyən edək.

Cədvəl 5. "Artsakh" sözü ilə ən şox oxunan internet səhifələri

№	İnternet saytının adı	URL
1	Republic of Artsakh - Wikipedia	en.wikipedia.org/wiki/Republic_of_Artsakh
2	Artsakh (historic province) - Wikipedia	en.wikipedia.org/wiki/Artsakh_(historic_province)
3	Serj Tankian on the threat of genocide in Artsakh | The FADER	www.thefader.com/2020/10/30/serj-tankian-on-the-threat-of-genocide-in-artsakh
4	Artsakh Republic: History and Current Reality - Armenia - The .	www.president.am/en/Artsakh-nkr/
5	Armenian Babies Become Military Targets As Azerbaijan	greekcitytimes.com/2020/10/30/armenian-babies-artsakh/
6	Artsakh & Azerbaijan Conflict Resource Page | Glendale ...	www.glendale.edu/academics/special-programs/student-equity-programs/cultural-diversity/artsakh-azerbaijan-conflict-resource-page?fbclid=IwAR0Z0HlQbYw3rWVosYeje-NQfibs90fpeaWgd5-zt5HlDlNa5qVxfGM1_G4
7	Proposal to Launch Armenia-Artsakh Reconstruction Bonds ...	mirrorspectator.com/2020/11/01/proposal-to-launch-armenia-artsakh-reconstruction-bonds-open-letter-to-pm-pashinyan/
8	Artsakh Travel | Political Holidays	www.politicalholidays.com/artsakh-tours
9	How to Visit Artsakh, the Country That Doesn't Exist - A .	www.bucketlistly.blog/posts/how-to-visit-artsakh-nagorno-karabakh-backpacking-guide
10	EAFJD Artsakh Timeline	www.eafjd.eu/nkr.html
11	U.S. Policy on Artsakh | Peace & Freedom - Armenian ...	anca.org/issue/u-s-policy-on-artsakh-peace-freedom/
12	Artsakh - MassisPost	massispost.com/armenia/artsakh/
13	Nagorno Karabakh (Artsakh): Historical and Geographical ...	www.nkrusa.org/country_profile/history.shtml
14	Artsakh (Nagorno Karabakh) and Azerbaijan – ANCA Western ...	ancawr.org/resources/artsakh/
15	Republic of Artsakh | Rotary Club of Westbrook-Gorham	portal.clubrunner.ca/6948/Stories/republic-of-artsakh
16	Arayik Harutyunyan | Artsakh President (@Pres_Artsakh ...	twitter.com/pres_artsakh
17	MFA of Artsakh (@mfankr) | Twitter	twitter.com/mfankr
18	Proposal to Launch Armenia-Artsakh Reconstruction Bonds ...	mirrorspectator.com/2020/11/01/proposal-to-launch-armenia-artsakh-reconstruction-bonds-open-letter-to-pm-pashinyan/

Cədvəl 6. “Karabakh” sözü ilə ən şox oxunan internet səhifələri

№	Sayt	URL
1	Karabakh - Wikipedia	en.wikipedia.org/wiki/Karabakh
2	Nagorno-Karabakh - Wikipedia	en.wikipedia.org/wiki/Nagorno-Karabakh
3	Azerbaijan says Armenia used cluster bombs in deadly Barda ...	www.aljazeera.com/news/2020/10/28/azerbaijan-says-21-dead-in-armenia-attack-near-nagorno-karabakh
4	Hospital, residential areas hit in Nagorno-Karabakh fighting	apnews.com/article/europe-azerbaijan-armenia-2a63dad13bcdb456030e19221bdfbd2d
5	Live updates: Day 32 of Nagorno-Karabakh fighting - OC Media	oc-media.org/live-updates-day-32-of-nagorno-karabakh-fighting/
6	Nagorno-Karabakh | History, Map, & Conflict | Britannica	www.britannica.com/place/Nagorno-Karabakh
7	Nagorno-Karabakh - BBC News - BBC.com	www.bbc.com/news/topics/cvenzmgyg88t/nagorno-karabakh
8	Nagorno-Karabakh Conflict | Global Conflict Tracker	www.cfr.org/global-conflict-tracker/conflict/nagorno-karabakh-conflict
9	Karabakh says Azerbaijan forces closing in on key town of ...	www.france24.com/en/live-news/20201029-karabakh-says-azerbaijan-forces-closing-in-on-key-town-of-shusha
10	Nagorno-Karabakh: news, videos, reports and analysis ...	www.france24.com/en/tag/nagorno-karabakh/
11	Nagorno-Karabakh: Searching for a Solution | United States ...	www.usip.org/publications/1998/12/nagorno-karabakh-searching-solution-0
12	Armenian and Azerbaijani Fighters in Nagorno-Karabakh ...	foreignpolicy.com/2020/10/29/fighters-say-no-political-solution-nagorno-karabakh-armenia-azerbaijan-war/
13	At Front Lines of Armenia-Azerbaijan Fighting, Death and Fear ...	www.nytimes.com/2020/10/18/world/europe/Nagorno-Karabakh-war-Armenia-Azerbaijan.html
14	The Nagorno-Karabakh Conflict: A Visual Explainer | Crisis ...	www.crisisgroup.org/content/nagorno-karabakh-conflict-visual-explainer
15	The wheel turns - The fighting in Nagorno-Karabakh reflects ...	www.economist.com/europe/2020/10/29/the-fighting-in-nagorno-karabakh-reflects-decades-of-conflict
16	Karabakh.org - Karabakh conflict and history	karabakh.org/

Mangools (https://app.kwfinder.com/) proqramı vasitəsilə müəyyən olunmuş populyar informasiya mənbələrində məlumatların hər biri reallığa **“neqativ”**, **“pozitiv”** və **“neytral”** nöqteyi-nəzərindən təhlil edilib. Bu təhlildən məlum olur ki, “neytral” hesab edilən informasiyaların çox hissəsi də reallıqdan daha çox neqativliyə yönümlüdürlər. Ona görə də qiymətləndirmədə 4 şkala: “-1”, “-0,5”, “1”, “0,5” istifadə edilib.

Hər səhifədə “Qarabağ” hadisələrinə aid olan məlumatları bir-bir qiymətləndirdikdən sonra “İnternetdə məlumatın reallıq indeksi” hesablanmışdır.

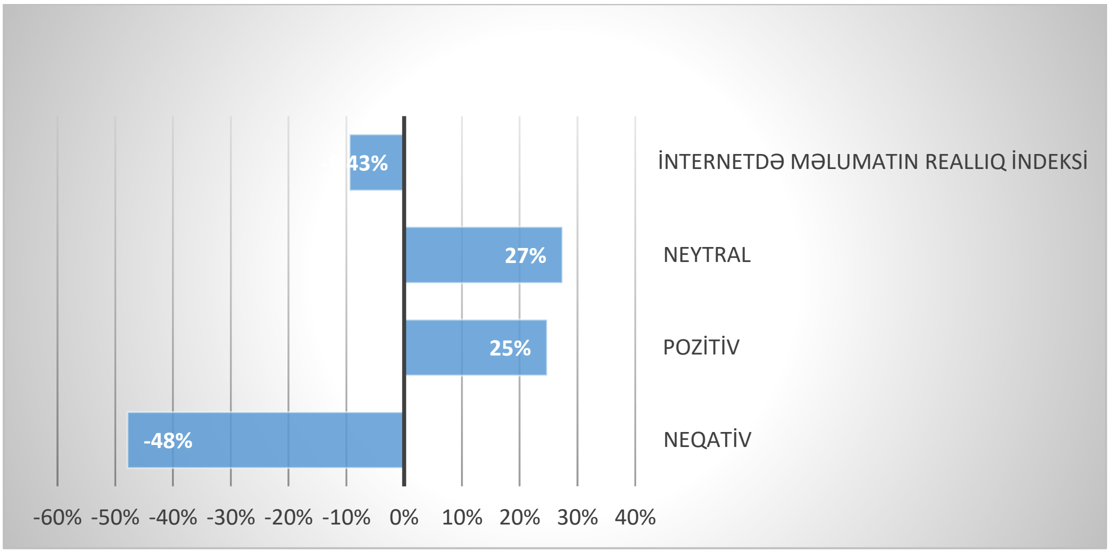

Qrafik 12. İnternetə məlumatın reallıq indeksi

Burdan da göründyü kimi "İnternetdə məlumatın reallıq indeksi", b.s. məlumatlar reallıqdan çox uzaqdırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Автоматическая обработка текстов на естественном языке и анализ данных : учеб. пособие / Большакова Е.И., Воронцов К.В., Ефремова Н.Э., Клышинский Э.С., Лукашевич Н.В., Сапин А.С. — М.: Изд-во НИУ ВШЭ, 2017. — 269 с.
2. Sumathy K. L. Chidambaram M. Text Mining: Concepts, Applications, Tools and Issues — An Overview // International Journal of Computer Applications. — 2013. — October. — Vol. 80, no. 4. — P. 29–32
3. https://trends.google.com
4. https://serpstat.com/
5. https://app.kwfinder.com/
6. https://wordstat.yandex.ru/

ИНДЕКС РЕАЛЬНОСТИ ИНФОРМАЦИИ О КАРАБАХСКИХ СОБЫТИЯХ В ИНТЕРНЕТЕ

Арзу ГУСЕЙНОВА,
Эльнур АЛЕКПЕРОВ

Резюме

В статье рассмотрены вопросы увеличения объема информации в период развития цифровизации и применения новых методов обработки больших объемов информации с использованием современного программного обеспечения, с помощью интеллектуальных методов проанализированы большие объемы информации, показаны проблемы применения интеллектуальных методов в Азербайджане. Предметом анализа является актуальная для Азербайджана тема Карабаха. Используя различные программы интеллектуального анализа, был проанализирован поток информации по

заданной теме, результаты поиска и т.д. и рассчитан "Индекс реальности информации в Интернете".

Ключевые слова: *методы интеллектуального анализа, анализ текста, информация, информационная война, индекс реальности*

REALITY INDEX OF INFORMATION ABOUT KARABAKH EVENTS ON THE INTERNET

Arzu HUSEYNOVA,
Elnur ALEKBEROV

Abstract

The article discusses the issues of increasing the volume of information during the development of digitalization and the application of new methods of processing large amounts of information, using modern software, using intelligent methods, analyzing large amounts of information, showing the problems of using intelligent methods in Azerbaijan. The subject of analysis is the topic of Karabakh, which is topical for Azerbaijan. Using a variety of programs of intellectual analysis, the flow of information on a given topic, search results, etc. was analyzed and the "Internet information reality index" was calculated.

Key words: *intelligent methods of analysis, text analysis, information, information warfare, reality index*

UOT 330.43

QEYRİ-NEFT SEKTORUNA MÜXTƏLİF İQTİSADİ TƏSİRLƏRİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ (QEYRİ-NEFT EMALI SƏNAYESİ TİMSALINDA)

Arzu Sahib oğlu SÜLEYMANOV
Azərbaycan Texniki Universitetinin İqtisadiyyat və Statistika kafedrasının müdiri,
suleymanov.arzu@gmail.com

Xülasə

Məqalədə qeyri-neft emalı sənayesində iqtisadi təsirlərin qiymətləndirilməsi və təhlili məsələlərinə baxılmışdır. Məqalənin məqsədini Azərbaycan iqtisadiyyatında qeyri-neft emalı sənayesi üzrə ümumi tarazlıq modellərindən istifadə etməklə sahəvi təsirlərin qiymətləndirilməsi və təhlillərin aparılması təşkil edir. Tədqiqatın obyekti Azərbaycan iqtisadiyyatında qeyri-neft emalı sənayesi və Sosial Hesablar Matrisindən ibarətdir. Tədqiqatın predmeti Azərbaycan iqtisadiyyatında qeyri-neft emalı sənayesi üzrə inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi və SHM vasitəsilə qiymətləndirmələrin aparılmasıdır. Tədqiqat işində riyazi modelləşdirmə, müqayisəli təhlil, sintez, analiz, qrafik təsvir, funksional təhlil kimi tədqiqat üsullarından istifadə olunmuşdur.

Açar sözlər: *emal sənayesi, qeyri-neft emalı sənayesi, kapital qoyuluşları, balans modelləri, multiplikator modelləri, Sosial Hesablar Matrisi, sahəvi təsirlər, ekonometrik qiymətləndirmə.*

GİRİŞ

Cari dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatında qeyri-neft sektorunun davamlı və dayanıqlı inkişafının prioritet seçilmişdir. Qeyri-neft sektorunun inkişafı dedikdə isə, əlaqədar istiqamətlərin inkişafına nail olmaq vəzifələrinin qarşıya qoyularaq yerinə yetirilməsi tələbi yaranır. Bu istiqamətlərdən biri kimi qeyri-neft emalı sənayesinin iqtisadi baxımdan təhlil edilərək qiymətləndirilməsi ilə inkişaf etdirilməsi önəm kəsb edir. Qeyri-neft emalı sənayesinin daha da inkişaf etdirilməsi yerli istehsalın artmasına, idxaldan asılılığın azalması ilə ixracın artmasına, iş yerlərinin yaranmasına və s müsbət təsirlər göstərə bilər. O cümlədən də, digər iqtisadi sahələrin inkişafı üçün zəmin yarada bilər.

Qeyd olunanlar əsas götürüldükdə, Qeyri-neft sektoruna müxtəlif iqtisadi təsirlərin qiymətləndirilməsi (Qeyri-neft emalı sənayesi timsalında) mövzusunda yerinə yetirilən tədqiqat işinin aktual olduğunu söyləmək mümkündür.

Məqalənin nəzəri əhəmiyyəti makroiqtisadi səviyyədə qeyri-neft emalı sənayesi üzrə SHM əsasında sahəvi təsirlərin qiymətləndirilməsi imkanlarının inkişaf etdirilməsindən, praktiki əhəmiyyəti isə, ondan alınmış nəticələrin İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutunun İş Planında müvafiq olaraq qeyd olunmuş istiqamət üzrə yerinə yetirilmiş olmasıdır.

Məqalədə sahəvi təsirlərin qiymətləndirilməsində istifadə olunan SHM modeli Azərbaycan Respublikasının Milli Hesablar Sisteminin göstəricilərinə əsaslanmaqla, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının qeyd olunan məsələlərlə bağlı təlimat və qaydalarına uyğun tərtib olunmuşdur. Bu əsasda Azərbaycan iqtisadiyyatı üzrə hazırlanmış SHM əsasında emal sənayesi iqtisadi sahəsi neft və qeyri-neft olmaq üzrə ayrılmışdır. Daha sonra isə, multiplikator modeli qurularaq simulyasiyalar yerinə yetirilmişdir.

Emal sənayesi iqtisadi sahəsi üzrə Azərbaycanda mövcud vəziyyətin təhlili

Ümumilikdə sənaye iqtisadi sahəsinin inkişaf etdirilməsi ölkənin iqtisadi inkişafı baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan sənaye bir neçə əsas makroiqtisadi göstəriciyə nəzər salaq. İlk öncə sənaye üzrə əlavə dəyər və əsas kapitala investisiyaların 2005-2019-cu illər üzrə dinamikalarını təhlil edək (şəkil 1).

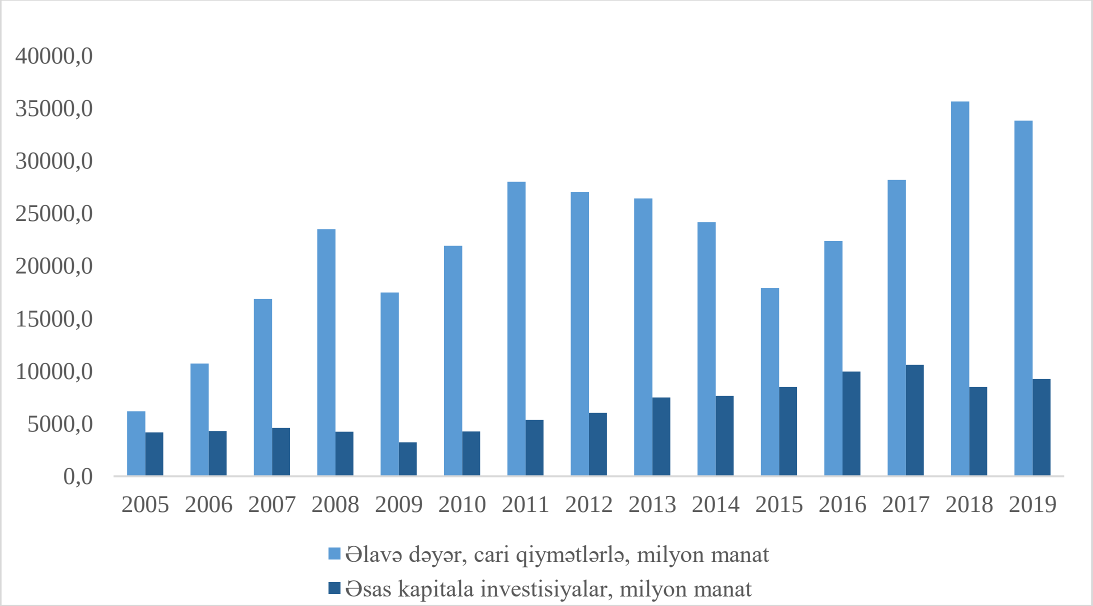

Mənbə: ARDSK-nın məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır.

Şək. 1. Sənaye üzrə əlavə dəyər və əsas kapitala investisiyalar

Sənaye üzrə 2014-cü ildə 2005-ci illə müqayisədə əlavə dəyər 3.9, əsas kapitala investisiyalar isə 1.8 dəfə artmışdır. Şəkildən də göründüyü kimi, dinamikada azalmalar əsas olaraq 2009 və 2015-ci illərdə müşahidə olunmuşdur. 2009-cü ildəki azalmaya səbəb dünyada maliyyə böhranının nəticəsidir. Həmin proseslərdə Azərbaycan iqtisadiyyatı stabilliyini qorusa da dünya ölkələrində qeyd olunan təsirlər ciddi hiss olunmuşdur ki, bu da ölkə iqtisadiyyatına az da olsa dolayısı ilə təsir etmişdir. 2015-ci ildəki azalma isə dünya bazarında neft qiymətlərinin kəskin aşağı düşməsi səbəbindən baş vermişdir. Azərbaycan iqtisadiyyatı daha çox neft sektoru və ondan gələn gəlirlərə əsaslandığından baş vermiş bu qiymət azalmaları ölkə iqtisadiyyatına müəyyən təsirlər etmişdir. 2015-ci ildən başlayaraq ciddi artım dinamikası göstərərək 2018-ci ildə müşahidə olunan aralıqda ən yüksək qiymətini almışdır.

Xüsusən də cari dövrdə qeyri-neft sektorunun və ixrac qabiliyyətli məhsul və xidmətlərin istehsal edilməsi prioritet istiqamət seçilmişdir ki, bu da öz növbəsində sənayenin inkişafından müəyyən qədər asılıdır. Qeyd edilməlidir ki, sənaye özü müxtəlif hissələrə ayrılır. Bu hissələrdən emal sənayesi ölkədə iqtisadiyyatın diversifikasiyasına xidmət edir.

Aşağıdakı şəkildə emal sənayesi iqtisadi sahəsi üzrə ÜDM istehsalı 2001-2019-cü illəri əhatə etməklə verilmişdir.

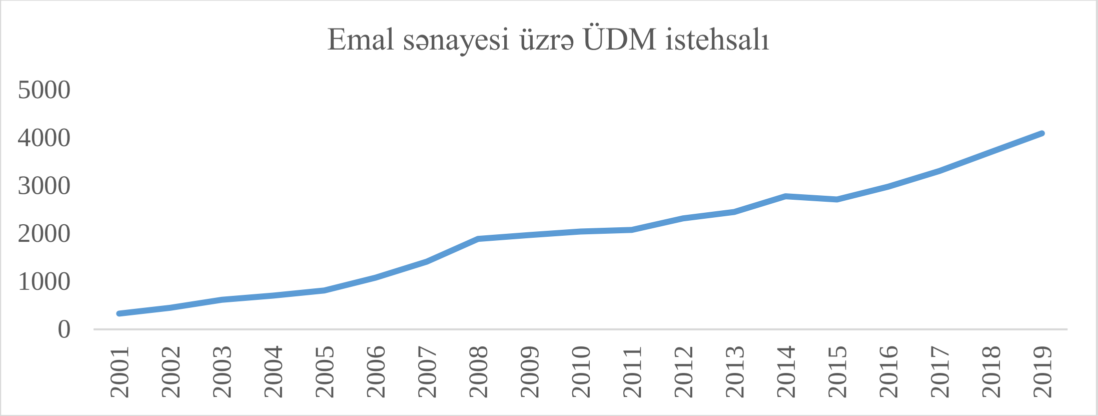

Mənbə: ARDSK-nın məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır.

Şək. 2. Emal sənayesi üzrə ÜDM istehsalı (2005-ci ilin qiymətləri ilə)

Şəkil 3-də isə emal sənayesi üzrə ÜDM istehsalının ÜDM-də payı hesablanaraq qrafik olaraq təsvir edilmişdir.

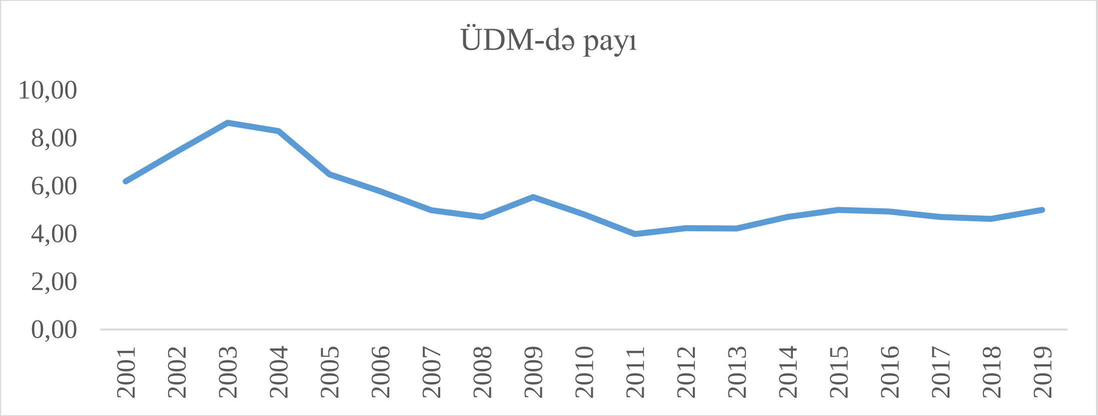

Mənbə: ARDSK-nın məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır.

Şək. 3. Emal sənayesi üzrə ÜDM istehsalının cəmi ÜDM-də payı

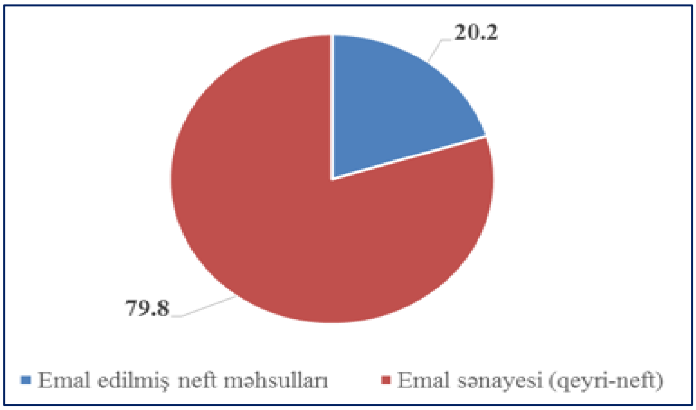

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Şək. 4. Emal sənayesi iqtisadi sahəsində məcmu tələbin neft və qeyri-neft sektorları üzrə faiz bölgüsü

Emal sənayesi tərkibində neft və qeyri-neft sektoru üzrə təhlilin aparılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Şəkil 4-də 2011-ci ilin rəsmi statistik məlumatları, Milli Hesablar Sisteminin göstəriciləri və məhsul və xidmətlərin ehtiyat istifadə cədvəlləri əsasında hazırlanmış SHM rəqəmləri əsasında emal edilmiş neft məhsulları və qeyri-neft emalı üzrə faiz payı göstərilmişdir.

Metodologiya

Qeyri-neft emalı sənayesi üzrə iqtisadi təsirlərin qiymətləndirilməsi məqsədilə Sosial Hesablar Matrisi (SHM) və onun əsasında hazırlanmış multiplikator modeli vasitə olaraq seçilmişdir. ARDKS iqtisadi sahələr üzrə məhsul və xidmətlərin sahələrarası balansını 19 iqtisadi sahə üzrə təqdim etdiyini nəzərə alaraq, emal sənayesi iqtisadi sahəsi neft və qeyri-neft üzrə ayrılaraq SHM-ə daxil edilmişdir. Bu halda, qeyri-neft emalı sənayesi üzrə iqtisadi təsirləri SHM və onun multiplikator modeli vasitəsilə qiymətləndirmək mümkün olmuşdur.

Eyni zamanda, ümumilikdə sənaye üzrə ÜDM istehsalı və ÜDM arasındakı münasibət ekonometrik üsullardan istifadə edilərək qiymətləndirilmişdir.

Qiymətləndirmələrin aparılması

SHM multiplikator modelindən istifadə etməklə iqtisadi təsirlərin qiymətləndirilməsi. SHM əsasında qurulmuş ümumi multiplikator modeli vasitəsilə neft və qeyri-neft emalı sənayesi üzrə ekzogen tələbin artırılmasının 20 iqtisadi sahə üzrə və ümumilikdə məcmu tələbə təsirləri simulyasiya edilmişdir. İlk öncə neft emalı sənayesi üzrə ekzogen tələb 20% artırılmışdır (şəkil 5). Verilmiş şok nəticəsində 20 iqtisadi sahə üzrə artımlar şəkildə təsvir olunur.

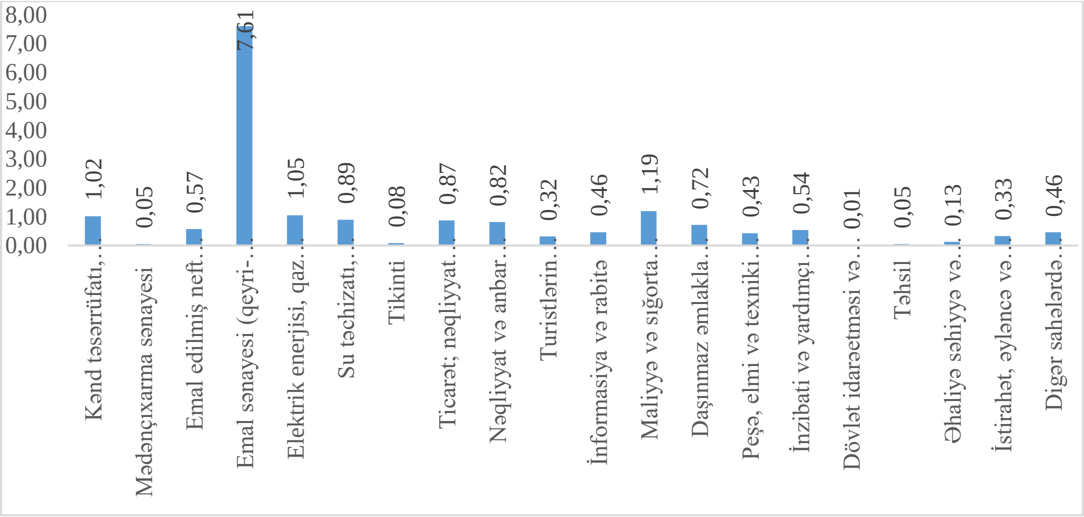

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Şək. 5. Neft emalı sənayesi üzrə ekzogen tələbin 20% artımı

Nəticələr göstərir ki, neft emalı iqtisadi sahəsi üzrə ekzogen tələbin 20% artımı nəticəsində həmin iqtisadi sahənin məcmu tələbi 7.03% artmışdır. Cəmi məcmu tələbi isə, 0.448% artmışdır.

Eyni qayda ilə qeyri-neft sənayesi iqtisadi sahəsi üzrə simulyasiyalar aparılır. Belə ki, qeyri-neft emalı sənayesi iqtisadi sahəsində ekzogen tələb 20% artırılır (şəkil 6). Bu halda, qeyri-neft sənayesi iqtisadi sahəsi üzrə məcmu tələbin 7.61%, cəmi məcmu tələbin isə, 1.343% artmışdır. Eyni ilə şəkil 6-da verilmiş artımın digər sahələrdə yaratdığı təsirlər faiz olaraq verilmişdir.

Aparılmış hər iki artım qarşılıqlı təhlil edilərsə, qeyri-neft emalı sənayesinin daha çox məcmu tələbin artırdığını söyləmək mümkündür. Buna səbəb olaraq qeyri-neft sənayesinin cəmi emal sənayesində payının yüksək olması ilə bağlıdır. Hansı sahənin daha yüksək əmsalla məcmu tələbin təsir etdiyini hesablamaq ehtiyacı yaranır. Bu məqsədlə ekzogen tələbin vahid artımına uyğun olaraq hər iki sahə üzrə mltiplikator

əmsallarını hesablayaq. Neft emalı sənayesi üzrə multiplikator əmsalı 2.2, qeyri-neft emalı sənayesi üzrə isə, 1.5 alınır. Bu isə, neft emalı sənayesinin qeyri-neft emalı sənayesi ilə müqayisədə məcmu tələbə daha çox təsir etdyini söylməyə imkan verir.

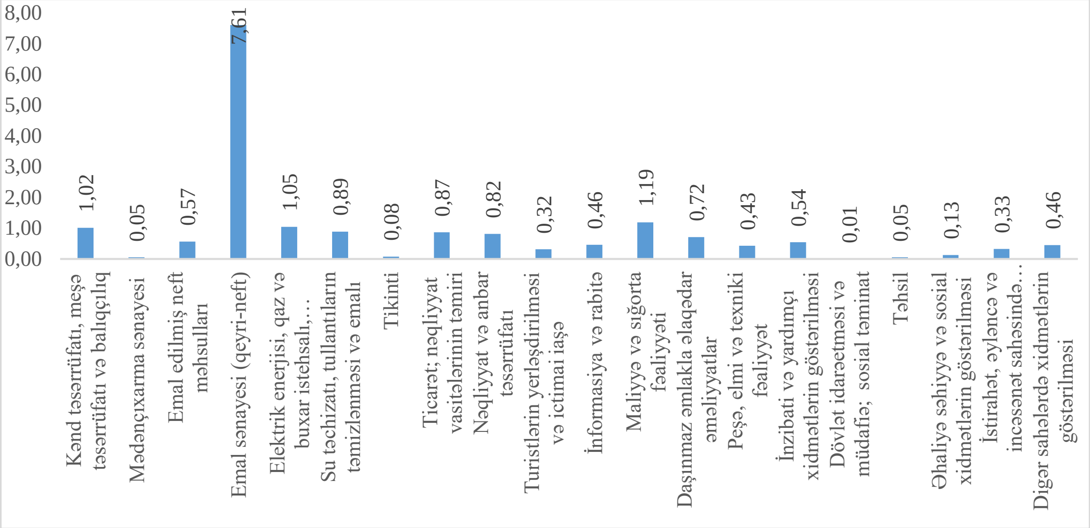

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur

Şək. 6. Qeyri-neft emalı sənayesi üzrə ekzogen tələbin 20% artımı

Qeyri-neft emalı sənayesi iqtisadi sahəsi üzrə kapital qoyuluşlarının həmin sahənin ekzogen tələbində payı 85.05% təşkil edir. Bu isə, qeyd olunan iqtisadi sahəyə kapital qoyuluşlarının kifayət qədər yüksək olması deməkdir. Lakin, neft emalı sənayesi iqtisadi sahəsi üzrə kapital qoyuluşları mövcud deyildir. Bu baxımdan da, həmin sahə üzrə simulyasiya qiymətləndirməsinin aparılması nəticə baxımından effektli hesab olunmur. Multiplikator əmsalları ümumi multiplikator modelində olduğu kimidir.

Şərh olunan fikirləri əsas götürərək şəkil 7-də qeyri-neft emalı sənayesi iqtisadi sahəsi üzrə kapital qoyuluşlarının 20% artırılması əsasında simulyasiya həyata keçirilmişdir.

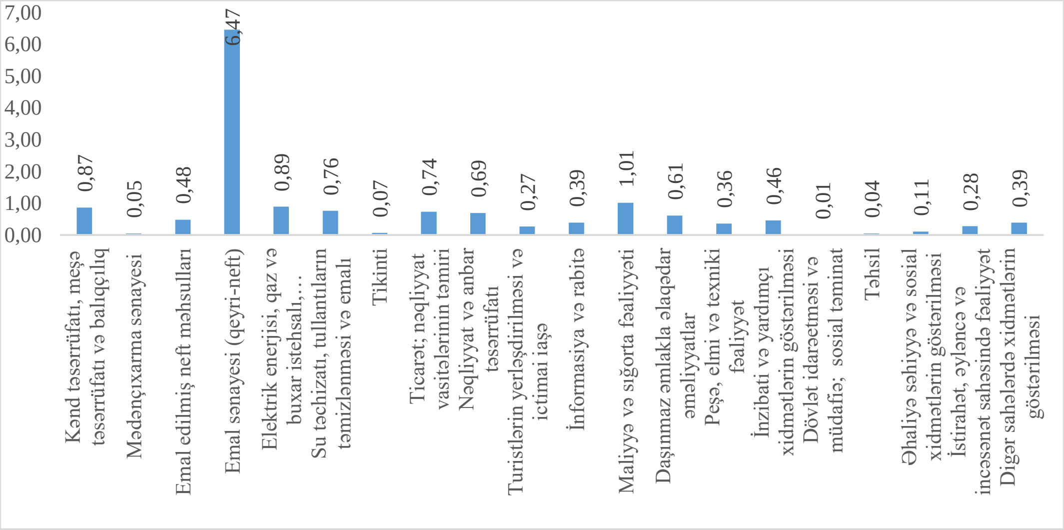

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur

Şək. 7. Qeyri-neft emalı sənayesi üzrə kapital qoyuluşlarının 20% artımı

Nəticələr göstərir ki, qeyri-neft emalı iqtisadi sahəsi üzrə kapital qoyuluşlarının 20% artırılması cəmi məcmu tələbi 1.14% artırmışdır. Sahənin özündə isə, məcmu tələb 6.47% artmışdır. Şəkil 7-də qeyd olunan artımın 20 iqtisadi sahə üzrə təsirləri əks olunur.

Ekonometrik qiymətləndirmə nəticələri

Tədqiqat işində ümumilikdə emal sənayesi üzrə ÜDM istehsalı (man_ind) və ÜDM (gdp) arasındakı münasibət ekonometrik qiymətləndirilmişdir. Bu məqsədlə 2001-ci ildən başlamaqla 2016-cı ilin ikinci rübünə qədər olan rüblük məlumatlar istifadə olunmuşdur. Ekonometrik qiymətləndirmə modeli EViews proqram paketi vasitəsilə yerinə yetirilmişdir.

İstifadə olunan məlumatlar: emal sənayesi üzrə ÜDM istehsalı, ÜDM.

Modeldə istifadə olunan məlumatlar ÜDM deflyatoru vasitəsilə real ifadəyə çevrilmişdir.

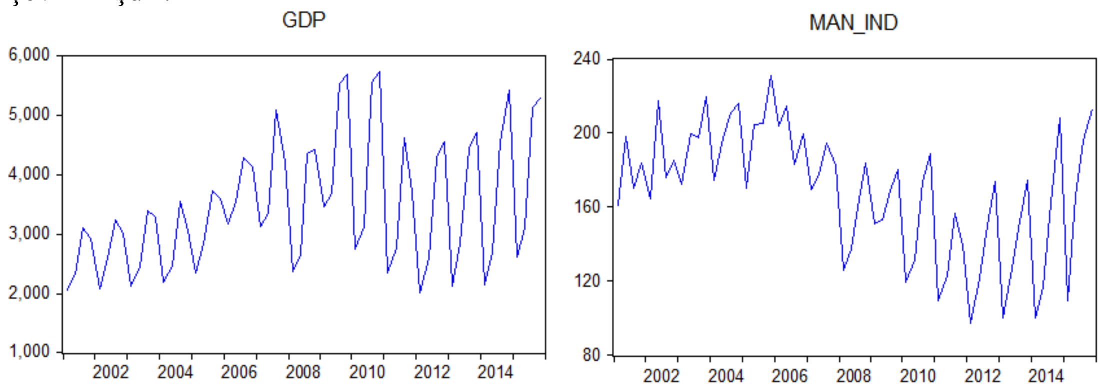

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur

Şək. 8. Real ifadədə məlumatların qrafik təsviri

Qrafik təsvirlər zaman sıralarında mövsümü təsirlərin olduğunu göstərir. Bu məqsədlə, həmin təsirlər aradan qaldırılır. emal sənayesi üzrə ÜDM istehsalı (man_ind_sa) və ÜDM (gdp_sa) (sa-seasonal adjustment (mövsümü təsirlər)).

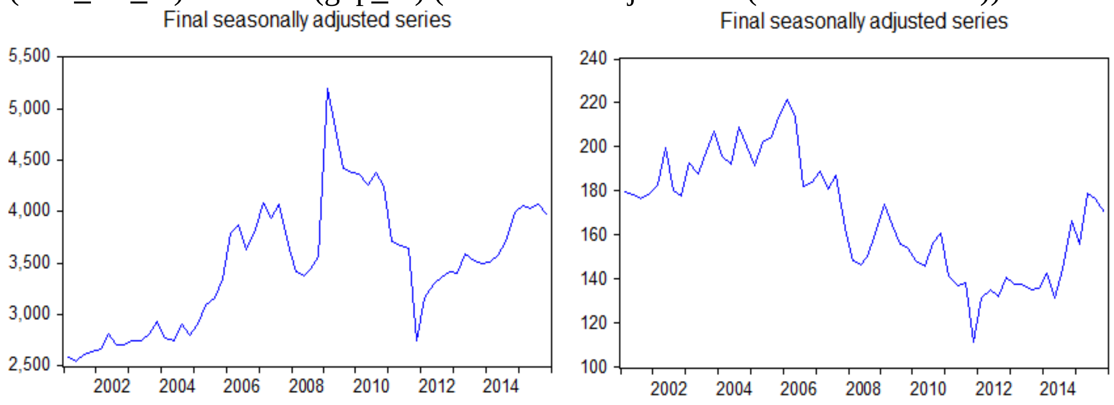

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur

Şək. 9. Mövsümi təsirlərin aradan qaldırılması

Beləliklə, sıralardan mövsümi təsirlər aradan qaldırılmışdır. Növbəti mərhələdə sıralardan stasionarlıq probleminin təmin olunmasına ehtiyac vardır. İlk öncə Dickey Fuller və Philips Perron testlərini yoxlayaq.

Cədvəl 1. Modeldə istifadə olunan dəyişənər üzrə vahid kök testinin yoxlanılması

	ADF testi			PP testi		
Dəyişənlər	İntercept	intercept və trend	none	İntercept	intercept və trend	none
man_ind_sa	-1.71	-2.20	-0.36	-1.61	-2.18	-0.34
gdp_sa	-2.11	-2.40	0.23	-2.05	-2.39	0.25

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur

Nəticələr sıralarda stasionarlığın təmin olunmadığını əks etdirir. Bu məqsədlə sıralarda birinci tərtib fərqlərin tapılmasına gərək vardır. Növbəti cədvəldə sıralarda birinci tərtib fərqləri tapmaqla yenidən qeyd olunan testləri yoxlayaq.

Cədvəl 2. Vahid kök testi, birinci tərtib fərqlərlə

	ADF testi			PP testi		
Dəyişənlər	İntercept	intercept və trend	none	İntercept	intercept və trend	None
man_ind_sa	-8.47***	-8.40***	-8.54***	-8.48***	-8.41***	-8.56***
gdp_sa	-8.00***	-7.94***	-8.01***	-8.00***	-7.95***	-8.01***

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur

Alınmış nəticələr sıralarda tam olaraq stasionarlığın təmin olunduğunu göstərir. Beləliklə, alınmış sıralar ekonometrik olaraq reqresiya modelini qurmağa imkan verir. Nəticələri daha da yaxşılaşdırmaq məqsədilə 2009-cu ilin birinci rübündə kənara çıxmanı aradan qaldırmaq lazımdır. Fiktiv dəyişən (dummy variable) əlavə etməklə model nəticələrini daha da yaxşılaşdırmaq mümkün olur. 2009-cu ildə yaranmış kənarlaşmanın səbəbi həmin dövrdə dünyada baş vermiş maliyyə böhranı ilə əlaqədardır.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq ekonometrik model qurulur. Xətti reqresiya modelinin nəticələri aşağıdakı kimi alınmışdır.

Dependent Variable: D_GDP_SA
Method: Least Squares
Date: 12/07/16 Time: 18:32
Sample (adjusted): 2001Q2 2015Q4
Included observations: 59 after adjustments

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
D_MAN_IND_SA	13.72398	1.710303	8.024299	0.00000
D2009Q1	-1444.037	151.5773	-9.526742	0.00000
C	1444.97	150.2148	9.619358	0.00000

R-squared	0.766495	Mean dependent var	23.30583
Adjusted R-squared	0.758155	S.D. dependent var	301.7781
S.E. of regression	148.4075	Akaike info criterion	12.88731
Sum squared resid	1233388	Schwarz criterion	12.99295
Log likelihood	-377.1756	Hannan-Quinn criter.	12.92855
F-statistic	91.91173	Durbin-Watson stat	1.781454
Prob(F-statistic)	0.000000		

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur

Şək. 10. Emal sənayesinin ÜDM-yə təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsi modelinin nəticələri

Statistik testlər qurulmuş modelin adekvat olduğunu göstərir. Belə ki, model real əlaqəni 76.6% (R-squared=0.766) əks etdirir. O cümlədən Durbin-Vatson əmsalı da 2-yə yaxın rəqəmdir. İndi isə keçək əmsallara. Hər iki izahedici dəyişən və sabit statistik olaraq əhəmiyyətlidir.

Beləliklə, model nəticəsi riyazi formada aşağıdakı kimidir:

$$\Delta gdp_sa = 13.72 * \Delta man_ind_sa - 1444.04 * D2009Q + 1444.97$$

Emal sənayesi üzrə ÜDM istehsalının artımın vahid artımı ÜDM artımının 13.72 vahid artmasına səbəb olur. Bu isə kifayət qədər kifayət qədər mühüm rəqəmdir.

Beləliklə həm SHM multiplikator, həm də ekonometrik qiymətləndirmələr əsasında alınmış nəticələr iqtisadi proseslərdə təsir analizlərinin aparılmasında istifadə oluna bilər.

Nəticə və təkliflər

Aparılmış təhlil və yerinə yetirilmiş qiymətləndirmələrdən aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

- Neft emalı iqtisadi sahəsi üzrə ekzogen tələbin 20% artımı nəticəsində həmin iqtisadi sahənin məcmu tələbi 7.03%, cəmi məcmu tələbi isə, 0.448% artır;
- Qeyri-neft sənayesi iqtisadi sahəsi üzrə ekzogen tələbin 20% artımı nəticəsində həmin sahənin məcmu tələbi 7.61%, cəmi məcmu tələb isə, 1.343% artır;
- Qeyri-neft emalı iqtisadi sahəsi üzrə kapital qoyuluşlarının 20% artırılması həmin sahənin məcmu tələbinin 6.47%, cəmi məcmu tələbin isə, 1.14% artmasına səbəb olur;
- Neft emalı sənayesi üzrə multiplikator əmsalı 2.2, qeyri-neft emalı sənayesi üzrə isə, 1.5 alınır;
- Emal sənayesi üzrə ÜDM istehsalının artımın vahid artımı ÜDM artımının 13.72 vahid artmasına səbəb olur.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 dekabr 2012-ci il №800 nömrəli Fərmanı.
2. “Azərbaycanın Milli Hesabları” statistik məcmuə. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi 2013.
3. İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutunun “Azərbaycan Respublikasının Ümumi Tarazlıq Modelinin hazırlanması üzrə görülmüş işlər barədə” hesabatı, Bakı 2012, 120 s.
4. Mehdiyev M.M. Sosial hesablar matrisi və iqtisadiyyatda multiplikativ effektlərin hesablanması modeli // İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutunun Elmi Əsərlər Toplusu, 2012, XII buraxılış, s.236-264.
5. Süleymanov A.S., Ələkbərov E.E, Rüstəmov E.Ş. Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün kapital qoyuluşlarının sahəvi təsirlərinin qiymətləndirilməsi // AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutunun Elmi Əsərlər Toplusu, 2016, №3, s.55-63.
6. Сулейманов А.С., Рустамов Э.Ш. Оценивание Мультипликативных Эффектов Капитальных Вложений На Основе Матрицы Социальных Счетов // Фундаментальные исследования, 2016, № 9, ч. 1, с.192-197.
7. www.stat.gov.az ARDSK-nın rəsmi internet səhifəsi
8. www.economy.gov.az AR İqtisadiyyat Nazirliyinin rəsmi internet səhifəsi

Əlavə 1

SHM əsasında qeyri-neft emalı sənayesi üzrə simulyasiya aparmağa imkan verən ümumi multiplikator modeli

SAM ümumi multiplikator MODELİ (SAM-ın tam xərclər matrisi) Z=(I-M)^-1* E

		E Ekzogen tələb vektoru	Z məcmu tələb vektoru	SAM Ümumi multiplikator modelinin simulyasiya hissəsi				
				E Ekzogen tələb vektorunun artım faizi	E Ekzogen tələb vektorunun artımı	Z məcmu tələb vektorunun alınan nəticəsi	Z məcmu tələbin artımı	Z məcmu tələbin artım %-lə
ƏMTƏLƏR	Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	618401	5004615	1.000	618401	5004615	0.000	0.00
	Mədənçıxarma sənayesi	24877872	26986490	1.000	24877872	26986490	0.000	0.00
	Emal edilmiş neft məhsulları	853530	2915562	1.000	853530	2915562	0.000	0.00
	Emal sənayesi (qeyri-neft)	3799819	11530677	1.000	3799819	11530677	0.000	0.00
	Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	118702	1686106	1.000	118702	1686106	0.000	0.00
	Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	36.024	197929	1.000	36	197929	0.000	0.00
	Tikinti	7283802	10405813	1.000	7283802	10405813	0.000	0.00
	Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	191431	5111125	1.000	191431	5111125	0.000	0.00
	Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	1492208	4777270	1.000	1492208	4777270	0.000	0.00
	Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	497067	1544984	1.000	497067	1544984	0.000	0.00
	İnformasiya və rabitə	55007	1405569	1.000	55007	1405569	0.000	0.00
	Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	470.642	958260	1.000	471	958260	0.000	0.00
	Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	237154	1359678	1.000	237154	1359678	0.000	0.00
	Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	402269	2903597	1.000	402269	2903597	0.000	0.00
	İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	92424	558453	1.000	92424	558453	0.000	0.00
	Dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminat	2253156	2277392	1.000	2253156	2277392	0.000	0.00
	Təhsil	1621757	1839915	1.000	1621757	1839915	0.000	0.00
	Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	849178	1168107	1.000	849178	1168107	0.000	0.00
	İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	148354	515148	1.000	148354	515148	0.000	0.00
	Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	15280	668432	1.000	15280	668432	0.000	0.00

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur

ОЦЕНКА РАЗЛИЧНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ВОЗДЕЙСТВИЙ НА НЕНЕФТЯНОЙ СЕКТОР (НА ПРИМЕРЕ НЕНЕФТЕПЕРЕРАБАТЫВАЮЩЕЙ ОТРАСЛИ)

Арзу СУЛЕЙМАНОВ

Резюме

В статье рассматривается оценка и анализ экономических последствий в ненефтяной обрабатывающая промышленность. Целью статьи является оценка и анализ отраслевых воздействий на ненефтеперерабатывающую промышленность в экономике Азербайджана с использованием моделей общего равновесия. Объектом исследования является ненефтяная промышленность и Матрица социальных счетов в экономике Азербайджана. Предметом исследования является определение направлений развития ненефтяной нефтеперерабатывающей промышленности в экономике Азербайджана и проведение оценок через SHM. В исследовании использовались такие методы

исследования, как математическое моделирование, сравнительный анализ, синтез, анализ, графическое описание, функциональный анализ.

Ключевые слова: *обрабатывающая промышленность, ненефтяная обрабатывающая промышленность, капитальные вложения, модели баланса, модели мультипликаторов, матрица социальных счетов, отраслевые эффекты, эконометрическая оценка.*

ASSESSMENT OF VARİOUS ECONOMİC İMPACTS ON THE NON-OİL SECTOR (ON THE EXAMPLE OF THE NON-OİL REFİNİNG İNDUSTRY)

Arzu SULEYMANOV

Abstract

The article discusses the assessment and analysis of economic impacts in the non-oil refining industry. The purpose of the article is to assess and analyze sectoral effects in the Azerbaijani economy using general equilibrium models for the non-oil refining industry. The object of research is the non-oil refining industry and the Social Accounts Matrix in the Azerbaijani economy. The subject of the research is to determine the development directions of the non-oil refining industry in the economy of Azerbaijan and to conduct assessments through SHM. Research methods such as mathematical modeling, comparative analysis, synthesis, analysis, graphical description, functional analysis were used in the research.

Keywords: *refining industry, non-oil refining industry, capital investments, balance models, multiplier models, Social Accounts Matrix, sectoral effects, econometric valuation.*

UOT 331.91

ƏMƏK RESURSLARININ BEYNƏLXALQ MOBİLLİYİNƏ ELMİ BAXIŞLARIN İCMALI

Elnurə İlqar qızı HÜSEYNOVA,
İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutu, doktorant
elnuraziyali@gmail.com

Xülasə

Məqalənin məqsədi əmək resurslarının beynəlxalq mobilliyinə dair nəzəri yanaşmaları təhlil edib bu sahədə istifadə edilən iqtisadi terminləri dəqiqləşdirməkdir. Məqalədə əmək resurslarının beynəlxalq mobilliyinə dair müxtəlif alimlərin yanaşmaları təhlil edilərək “əmək resursları”, “işçi qüvvəsi”, “əmək resurslarının mobilliyi”, “əmək resurslarının miqrasiyası” və "əməkçi-miqrant" kimi terminlərə fərqli yanaşmalar açıqlanmış, “əmək resurslarının mobilliyi”nə müxtəlif alimlərin nəzəri yanaşmaları təhlil edilərək sistemləşdirilmişdir.

*Məqalədə həmçinin əmək resurslarının beynəlxalq mobilliyini yaradan səbəblər və miqrasiya axınlarının iqtisadi konteksti müəyyən edilmişdir. Məqalədə müəllif tərəfindən əmək resurslarının beynəlxalq mobilliyinin xüsusiyyətləri şərh edilmiş, alimlərin bu sahədə fikirləri qruplaşdırma üsulu ilə müqayisə edilmişdir. Tədqiqat nəticəsində əmək resurslarının beynəlxalq mobilliyinə dair müxtəlif tər
iflər təhlil edilərək ümumiləşdirilmə aparılmışdır.*

***Açar sözlər:** əmək resursu, əmək resurslarının mobilliyi, miqrasiya, əmək bazarı,beynəlxalq mobillik*

GİRİŞ

Əmək miqrasiyası və əmək resurslarının beynəlxalq mobilliyinin elmi tədqiqi keçən əsrin ortalarından artmışdır. Tədqiqatçılar əmək bazarı problemlərinin müxtəlif aspektlərini araşdırmaqla diqqəti cəlb edən nəticələr əldə etmişlər. Onların əsərlərində beynəlxalq əmək miqrasiyanın növləri və formaları, əmək resurslarının beynəlxalq mobilliynin inkişaf mərhələləri, sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi nəticələri, “beyin axını” fenomeni, qanunsuz əmək miqrasiyasına qarşı mübarizə problemləri, əmək resurslarının beynəlxalq mobilliynin tənzimlənməsi üsulları, dövlətin bu problemləri tənzimləməsi məsələləri təhlil edilmişdir. Məqalədə bu işlərə istinad edilmişdir. Beynəlxalq əmək bazarında miqrasiya proseslərinin öyrənilməsinə, əmək resurslarının beynəlxalq mobilliynin tənzimlənməsinə və təhlilinə, əmək resurslarının beynəlxalq mobilliynin tənzimlənməsi sahəsində xarici təcrübənin öyrınilməsinə həsr olunmuş xeyli sayda əsərin olmasına baxmayaraq, problemin təhlili indiki mərhələdə kifayət görünmür.

Əmək resurslarının beynəlxalq mobilliyinə dair elmi-nəzəri yanaşmaların sistemləşdirilməsi

Dünya praktikasında əmək resurslarının beynəlxalq mobilliyi proseslərinin səbəblərini, istiqamətini və nəticələrini, əmək miqrantlarının ölkədən getməsi və ya başqa ölkəyə daxil olmasını izah edən çox sayda ziddiyyətli nəzəriyyələr mövcuddur. Bir çox yerli və xarici tədqiqatçılar onilliklər boyu əmək ehtiyatlarının miqrasiyası problemlərini öyrənir və bu proses hazırki dövrdə daha geniş vüsət almağa başlamışdır.

Əsas problem isə "əmək resursları" və "işçi qüvvəsi", "əmək resurslarının mobilliyi" və "əmək resurslarının miqrasiyası" kimi terminlərinə fərqli yanaşmaların olması ilə bağlıdır.

"Əmək ehtiyatları (resursları)" anlayışı 1922-ci ildə akademik Stanislav Strumilin məqalələrindən birində ifadə edilmişdir. Xarici ədəbiyyatda "insan resursları" termini bu anlayışı ilə əvəz edilir. O, əmək mobilliyinə (ingiliscə Labour mobility) - hərəkətlilik, istehsal şəraitinə, yeni texnologiyaya uyğunlaşma, ünsiyyətcil olmaq anlamını verir.

T.Ə.Quliyev bildirir ki,"... iş qüvvəsi dedikdə üstün olaraq məşğul olanlar, işləyənlər, əmək ehtiyatları dedikdə isə yalnız məşğul olanlar deyil, olmayanlar da nəzərdə tutulur. Həm də əmək ehtiyatları real deyil, potensial işçi qüvvəsi kimi təzahür edir. Bir sözlə, əmək ehtiyatları həm fəaliyyət göstərən və həm də potensial iş qüvvəsini özündə inteqrasiya edir. Bundan başqa, "iş qüvvəsi" anlayışı "əmək ehtiyatları" anlayışı ilə müqayisədə daha çox sosial məzmun kəsb edir. Məsələn, bir qayda olaraq iş qüvvəsinin alqı-satqısı deyilir, amma əmək ehtiyatları haqqında bu ifadə işlədilmir" [8].

Ş.M.Muradov isə hesab edir ki,"əmək ehtiyatları" "iş qüvvəsi"nə nisbətən geniş məfhumdur. Yəni "əmək ehtiyatları" işləmək qabiliyyətinə malik olub, həm ictimai istehsalda işləyənlər, həm də şəxsi yardımçı və ev təsərrüfatında məşğul olanlar daxildirsə, "iş qüvvəsi"nə bütün əmək ehtiyatlarından yalnız ictimai istehsalda məşğul olanlar daxildir. [12]

B.V.İsmayılov qeyd edir ki, "Əmək resursları dedikdə əmək prosesində iştirak etmək üçün zəruri fiziki və mənəvi qabiliyyətlərin məcmusuna malik olan ölkə əhalisinin bir hissəsi başa düşülür." [7]

Əliyeva Ş.T. əmək potensialının sosial–iqtisadi mahiyyəti və məzmunu təhlil edərkən qeyd edir ki, P.P.Litvyakov əmək ehtiyatlarının sosial-iqtisadi mahiyyətini iş qüvvəsinin təşkil etdiyi fikrini irəli sürmüş və "əmək ehtiyatları" ilə "iş qüvvəsi" anlayışlarının eyni məzmuna malik olduğunu qeyd etmişdir [4, 19]. Həmçinin A.E.Kotlyar, M.Y.Sonin, P.P.Litvyakov da "əmək ehtiyatlan" ilə "iş qüvvəsi" anlayışlarını eyniləşdirmişlər [3].

Qeyd etməliyik ki, müxtəlif ədəbiyyatda əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslərin dövlətlərin hüdudlarından kənara çıxması prosesi fərqli adlanır: "beynəlxalq əmək bazarı", "beynəlxalq əmək birjası", "əmək resurslarının beynəlxalq hərəkəti" və s. [15]. Aydındır ki, nəzərdən keçirilmiş bütün terminoloji uyğunsuzluqlar, ilk növbədə, əmək mobilliyi fenomeninin elm adamları tərəfindən müxtəlif elmi bilik sistemləri baxımından öyrənilməsindən qaynaqlanır. [27]

Əlbəttə bu yanaşmalara diqqət yetirərək əmək miqrasiyası və əmək mobilliyinə dair elmi-nəzəri baxışları qeyd etmək zəruridir.

Y.E.İqnatovanın bu mənada fikri ilə tam razılaşmaq olar. O qeyd edir ki, "miqrasiyanın öyrənilməsinin intensivləşməsi bir çox fərqli terminlərin istifadəsinə səbəb olmuşdur. Miqrasiya ərazi, coğrafi, məkan fenomeni adlandırılmağa başladı, bəzən mövcud olmayan yerlərdə semantik fərqləri müəyyənləşdirməyə çalışırdı. Miqrasiya mobillik (latın dilində "mobilis") və ya milli analoqda - hərəkətlilik, köçürülmə və s kimi müəyyən edilir. Terminoloji qarışıqlıq elmi aparatda nizamın qurulmasını tələb edirdi." [17]

Beynəlxalq Əmək Təşkilatının (BƏT) Miqrasiya Sahəsindəki Terminologiya Təlimatında "miqrasiya insanların beynəlxalq sərhəddə və ya ölkə daxilində hərəkət etməsi prosesidir". Təlimatda deyilir ki, "miqrasiya, müddətindən, tərkibindən və

səbəblərindən asılı olmayaraq hər hansı bir hərəkət növünü əhatə edir; miqrasiya qaçqınların, köçkünlərin, ölkədən qovulanların və iqtisadi miqrantların hərəkətini əhatə edir" [24].

Maraqlı fikirlərdən biri E.M.Nəsibova məxsusdur. O bildirir ki, “miqrasiya anlayışının tərifləri (məzmununu təşkil edən komponentlərin aşkarlanması, müəyyən olunmasından meydana gələn konseptual sistemli ifadə bütövləri) anlayışın dövlətin çoxtərəfli fəaliyyətinin ifadəsindən meydana gəlir. Ölkəyə daxil olan miqrant, gəlmə səbəblərindən asılı olmayaraq, ölkənin müvafiq strukturlarının və cəmiyyətin üzvünə çevrilir. Sanki, insan olaraq öz dəyərləri ilə digər üzvlərə qarışır, təmaslar meydana gəlir. Bu baxımdan da sosial-siyasi-mədəni tərkibi təşkil edir. İmmiqrant ölkənin daxili siyasətində iştirak edir və cəmiyyətin üzvünə çevrilir.”[10]

Əliquliyev R.M. və Ələkbərova İ.Y. bildirirlər ki, “müxtəlif sosial qruplarda mobillik eyni deyil. Cəmiyyətin inkişafına təsir edən əsas amillərdən biri insanların miqrasiyasıdır. Əmək qabiliyyətli insanların miqrasiyası hər bir dövlət üçün mənfi haldır və “əmək miqrasiyası” adlanır. Bilik daşıyıcılarının, yüksəkixtisaslı mütəxəssislərin miqrasiyası isə “beyin axını” adlanır və ölkənin sosial-iqtisadi durumuna, gələcək inkişafına təsir edir.” [2]

T.R.Maltus insanların iqtisadi rifahı ilə sosial-demoqrafik problemlər arasında əlaqə izlənildiyini bildirərək miqrasiyanın iqtisadi tənzimləyici kimi istifadə edilməsi təklif edir. [20]

R.M.Ağasiyev qeyd edir ki, “əmək miqrasiyası dedikdə müəyyən ərazidə daimi yaşayan insanların qanuni əsaslarla əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq məqsədilə yaşadığı dövlətin ərazisindən digər dövlətin ərazisinə könüllü olaraq gəlməsi başa düşülür [1]”

Y.V.Jiltsova görə də "xarici əmək miqrasiyası xarici bir dövlətdə pullu fəaliyyətlə məşğul olmaq üçün müvəqqəti yaşayış yerinin dəyişdirilməsidir". [16]

Bəzi ədədbiyyatlarda “əməkçi-miqrant” anlayışına rast gəlinir. Qeyd edək ki, "əməkçi-miqrant" anlayışına beynəlxalq konvensiyalarda yanaşma bir qədər fərqlidir. Misal üçün, "əməkçi-miqrant" terminin izahına ilk dəfə 1924-cü ildə Romada keçirilmiş konfransda cəhd olunmuşdur. Bu konfransda immiqrasiya və emiqrasiya məsələləri araşdırılarkən bu kateqoriyadan olan subyektlər şəxsi kapitala malik olmayan sənaye, ticarət və kənd təsərrüfatı sahələrində işləmək məqsədilə xarici ölkəyə gedib, daimi və ya müvəqqəti əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər kimi başa düşülürdü. İkinci dəfə bu kateqoriyalı subyektlər barədə Beynəlxalq Əmək Təşkilatının (BƏT) 1949-cu il tarixli 97 saylı Konvensiyasında baxılmışdır. Konvensiyanın 11-ci maddəsində "əməkçi-miqrant" terminінə belə anlayış verilmişdir: "Bir dövlətdən digər dövlətə iş tapmaq məqsədilə miqrasiya edən və müvafiq qanunun əməkçi-miqrant qismində çıxış etməsinə imkan verən bütün şəxslər əməkçi-miqrantdır". [9]

R.J.Erenberg və R.S. Smit "əmək mobilliyi" və ya "iş qüvvəsi axını" anlayışını ya yaşayış yerinin dəyişdirilməsi ilə əlaqəli olmayan və ya ərazi hərəkətləri ilə müşayiət olunan iş yerinin könüllü dəyişməsi kimi şərh edir (bu vəziyyətdə müəlliflər "miqrasiya" ifadəsini istifadə edirlər) [26].

B.D.Breev miqrasiyaya üç fərqli aspekt - ərazi, sahə və peşə miqrasiyası baxımından baxıla biləcəyini müəyyən edərək "mobillik" anlayışını "miqrasiya" (lat. Migratio, yəni köçürmə) termini ilə əvəz etmişlər. [13]

Əmək resurslarının mobilliyi əmək miqrasiyası, yeni cəlbedici əmək bazarlarının yaranması və müəyyən bir mütəxəssisin hədəfə alınaraq bu bazarlara cəlb edilməsi ilə əlaqəli çətin prosesləri əks etdirən bir termindir. [22] Professor S.M.Muradovun

qənaətinə görə “əmək bazarı dedikdə - ən ümumi halda işverenlərlə muzdlu fəhlələr, iş qüvvəsi alıcıları ilə onun satıcıları arasında birincilərin əməyə olan tələbləri ilə ikincilərin işə olan təkliflərinin ödənilməsi üzrə formalaşan iqtisadi münasibətlər sistemi başa düşülür” [6]. Lakin “əmək bazarları - milli iş qüvvəsindən və immiqrantlardan ibarət əmək bazarları, inteqrasiya etməmiş ola bilir. Bu paradiqma xarici və milli əmək resurslarının fərqli əmək məhsuldarlığına əsaslanır. Yeni bir paradiqmanın meydana gəlməsinə ehtiyac var və bunu göstərən əlamətlərin siyahısına bəzi nəzəri “narahatlıq”, hadisələri səthi, qurulmuş sxemlər çərçivəsində izah etmək kimi məqamları aid etmək olar.» [14]

Neoklassik nəzəriyyənin nümayəndələri [28], ən aşağı qiymətə maksimum fayda əldə etmək üçün miqrasiya axınlarının əmək bazarındakı tələb və tələb ilə tənzimlənməli olduğunu qeyd edirlər. Miqrasiya ilə bağlı qərar, hadisələrin inkişafının pessimist ssenariləri nəzərə alınmadan (məsələn, işə qəbul edilməmə və ya əməkhaqqının aşağı səviyyədə olması) subyektiv olaraq qəbul edilir [28, 29].

Tretyakova L.A., Qrudkina T.I. isə bildiri ki, “əmək resurslarının mobilliyi işçinin əmək potensialının səriştəli profilinin keyfiyyət xüsusiyyətidir ki, onun əmək tətbiqi üçün iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində və istiqamətində həqiqi və ya potensial hərəkətini müəyyən edir [25].

Onu da bildirməliyik ki, iş qüvvəsini həm ixrac edən ölkədə, həm də idxal edən ölkədə müəyyən institusional şərait mövcud olduqda, miqrasiya prosesi baş verir [23].

O.O.Kotova “əmək resurslarının mobilliyi”nə müxtəlif alimlərin nəzəri yanaşmalarının təhlil edərək [18] onları aşağıdakı formada sistemləşdirmişdir:

1. əmək resurslarının mobilliyi bir işçinin iş yerinin dəyişdirilməsi prosesidir (R.A.Fatxutdinov, M.R.Bogatryova, A.A.Samoxvalova);
2. əmək resurslarının mobilliyi psixoloji hazırlıq (hərəkət etmək qabiliyyəti) (T.V. Novikova, A. Safonova), yeni iş şəraitinə uyğunlaşmaq bacarığıdır(A.A.Suxov);
3. əmək resurslarının mobilliyi peşəkar statusun dəyişdirilməsidir və imkanların reallaşmasıdır (V.M.Bexteryov, S.L.Rubinşteyn);
4. əmək resurslarının mobilliyi işçinin sosial statusunun dəyişməsidir (Y.A.Makuşeva);
5. əmək resurslarının mobilliyi bazar mexanizminin bir elementidir (I. Maltsev, A.V.Menjerez);
6. əmək resurslarının mobilliyi məşğulluq baxımından son məqsədə nailolma nəticəsidir (A.I.Maskayeva);
7. əmək resurslarının mobilliyi istehsal dəyişiklikləri ilə şərtlənən prosesdir (L.S.Blyaxman);
8. əmək resurslarının mobilliyi işçilərin rəqabət qabiliyyətinin göstəricisidir (L.V.Jdanova, V.I.Aleşnikova, T.Y.Terekova);
9. əmək resurslarının mobilliyi ərazinin rəqabət qabiliyyətinin inkişaf amilidir (G.K.Lapuşinskaya).

Ölkədaxili əmək miqrasiyası əsasən əmək haqqındakı ölkələrarası fərqlərlə müəyyən olunduğunu əsas götürən K.Marks əmək haqqı səviyyəsinin əmək məhsuldarlığının səviyyəsindən asılı olmağını qeyd edir və məhsuldarlığın yüksək olduğu yerlərdə əmək haqqının daha yüksək olmasını bildirir. [21]

Miqrasiyanın klassik nəzəriyyəsinə görə [33], əmək ehtiyatları ixrac edən ölkələrdə işçi qüvvəsini ölkədən kənara axmasına təsir edən daxili iqtisadi amillər var ki, bu da işsizlik, əhalinin yoxsulluğu və s.-dir. Lakin biz “işsizlik nəticəsində əmək resurslarının məqsədsiz xərclənməsinə daha çox iqtisadi problem kimi yanaşırıq. Eyni

zamanda bu problem sosial xarakter daşıyır... İşsizliyin iqtisadi ziyanı, sözsüz ki, çoxdur, lakin onun yaratdığı sosial itkilər daha böyükdür!" [11, 12].

Yeni miqrasiya iqtisadiyyatı konsepsiyasına görə [30, 31, 32], insan miqrasiya ilə bağlı qərarı müstəqil və fərdi deyil, ailə daxilindəki müzakirələr nəticəsində qəbul edir.

Bu səbəbdən "miqrasiya axınlarının iqtisadi konteksti nisbətən daha universal yanaşma tələb edir. Təsadüfi deyil ki, miqrasiya uzun illər məhz iqtisadi-sosial mahiyyətli fenomen kimi təhlil edilmişdir. İqtisadi yöndən təhlil edilərkən miqrasiya dövlətin insan ehtiyatlarının, əmək bazarlarının, insan qüvvəsinin sağlam rəqabəti və təbii inkişaf qanunauyğunluqlarını təmin edən obyektiv nizamlayıcı amil hesab olunur" [5].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz nəzəri yanaşmaları bir araya gətirərək qeyd edə bilərik ki, əmək resurslarının beynəlxalq mobilliyi - iş tapmaq üçün daimi yaşayış yerinin dəyişdirilməsi və ya əvvəlki yaşayış yerinə qayıtması nəticəsində insanların müəyyən ərazilərin (ölkələrin) hüdudlarından kənara çıxmasıdır.

Nəticə

Beləliklə, "əmək resurslarının beynəlxalq mobilliyi" termini bir çox mənbələrdə "beynəlxalq əmək miqrasiyası" termini kimi verilir. Elmi ədəbiyyatda "əmək resurslarının mobilliyi" anlayışlarının müxtəlif tərifləri bizə aşağıdakı nəticələr çıxarmağa imkan verir:

- birincisi, əmək resurslarının mobilliyi çox funksiyalı, çox amilli xarakterə malikdir;
- ikincisi, əsas xüsusiyyətləri kimi hər hansı bir ərazinin (ölkə xarici və ya ölkə daxili) yenidən qurulmasında, təşkilində iştirak payı təhlil edilir,
- üçüncüsü, səbəbləri kimi köçmə məqsədi və hansı müddətə köçməsi götürülür.

Ölkənin inkişafı üçün əmək resurslarının beynəlxalq mobilliyinin nəzəri yanaşmaların təhlili bu prosesin kortəbii şəkildə həyata keçdiyini deyil, tənzimləndiyini bir daha açıqladı.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağasiyev R.M. (2018)Azərbaycan Respublikasında Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olamayan şəxslərin hüquqi statusu. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 2018., s. 128
2. Əliquliyev R.M., Ələkbərova İ.Y. (2019) Sosial informatika: sosial proseslərin analizində informasiya texnologiyalarının tətbiqi, İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2019, №2, 3–17, https://jpis.az/uploads/article/az/2019_2/SOCIAL_INFORMATICS_APPLICATION_OF_INFORMATION_TECHNOLOGY_IN_THE_ANALYSIS_OF_SOCIAL_PROCESSES.pdf
3. Əliyev T.Q., Əliyeva Ş.T., Əliyev R.T.(2012)İnsan resurslarının idarə edilməsi Bakı, ADNA. 2012, 303 səh., s. 26
4. Əliyeva Ş.T.(2013)Əmək potensialının sosial–iqtisadi mahiyyəti və məzmunu, Odlar yurdu universitetinin elmi və pedaqoji xəbərləri 2013 - № 35, S.6.
5. İbrahımova G.İ., Yaqubova N. (2013)Miqrasiya anlayışı, əsas növlərı və sosıal-sıyası təhlılı. Tarix və onun problemləri, № 3 2013, səh.218.
6. İqtisadiyyatın davamlı inkişafı problemlər perspektivlər. Beynəlxalq elmi konfransın materialları 27-28 aprel 2016 – cı il Sumqayıt 2016,s. 140

7. İsmayılov B.V.(2018)«Strateji menecment». Dərs vəsaiti. Bakı, «Təhsil», 2018, 296 s., səh.181

8. Quliyev T.Ə. (2003)Əməyin iqtisadiyyatı. Bakı, 2003, səh.97

9. Məmmədov Ç. N.(2011)Əməkçi-miqrantların statusunu tənzim edən beynəlxalq hüququn prinsipləri, «Qanun».-2011.-№.05(205).-S.29-33

10. Nəsibov E.M. (2014) Miqrasiyanın əsasları. Miqrasiologiya. Miqrasiya prosesləri. Dünya miqrasiya mərkəzləri. I Kitab. Bakı, “Elm və Təhsil” nəşriyyatı, 2014, 240 səh., səh.32

11. Rəsulov F., İbadoğlu Q. (2004) «İqtisadiyyatın əsasları». «Elm». 2004, səh.200, səh.132

12. Sadıqova A.N. (2019)Əmək miqrasiyasının anlayışı, prinsipləri və onun hazırki vəziyyəti ilə bağlı problemlər. ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЕ. 2019 № 58, http://www.iolr.org/wp-content/uploads/2019/03/Sadıqova-A.N.-Əmək-miqrasiyasının....pdf

13. Бреев Б. Д. Подвижность населения и трудовые ресурсы. – М., 1977.

14. Гребеник В.В.(2012) Парадигма в современной науке и её роль в обеспечении экономической и военной безопасности России // Интернет-журнал Науковедение, 2012. - №3 (12). http://cyberleninka.ru/article/n/paradigma-v-sovremennoy-nauke-i-eyo-rol-v-obespechenii-ekonomicheskoy-i-voennoy-bezopasnosti-rossii

15. Давлетгильдеев Т. Ш.(1997) К вопросу об определении понятия «внешняя трудовая миграция» в российском праве // Российский юридический журнал. – 1997. – № 4. – С. 15–16

16. Жильцова Ю. В. (2002)Правовое регулирование трудовых отношений рабочих-мигрантов: автореф. дис. … канд. юрид. наук. – Екатеринбург, 2002. – С. 4.

17. Игнатова Ю. Е. (2010)Трудовая миграция: к вопросу об уточнении понятия // Вестник ВолГУ. Серия 9: Исследования молодых ученых. 2010. №8-1. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/trudovaya-migratsiya-k-voprosu-ob-utochnenii-ponyatiya

18. Котова О.О. (2016) Анализ различий в подходах к определению «мобильности трудовых ресурсов». Вестник ТвГУ. Серия "Экономика и управление". 2016. №3.С.144–150, http://eprints.tversu.ru/6695/1/Вестник%20ТвГУ.%20Серия%20Экономика%20и%20управление.%202016.%203.%20С.%20144-150.pdf

19. Литвяков П.П. (1969)Научные основы использования трудовых ресурсов. М., 1969, səh.10

20. Мальтус Т.-Р. (2012)Опыт закона о народонаселении / пер. И. А. Вернера. — М.: Тикс-литография О. И. Лашкевич и Ко, 1895. 252 с. http://demoscope.ru/weekly/knigi/maltus/maltus.pdf , с. 50–52

21. Маркс К. (1957)Вынужденная эмиграция. Т. 8. — М.: Просвещение, 1957, с. 571. URL:http://www.slideshare.net/ssuser9fc5af/ss-9690673

22. Мобильность трудовых ресурсов как предмет университетских штудий.https://www.goodnewsfinland.com/ru/mobilnost-trudovyh-resursov-kak-predmet-universitetskih-shtudij/

23. Нестерова А.(2010) Ретроспективный взгляд на теории международной миграции рабочей силы // Международное право и

международные отношения. — 2010. — № 1. URL: http://evolutio.info/content/view/1671/232/)

24. Справочник по терминологии в области миграции. – М.: Международная организация по миграции, 2011. – 165 с. , с. 66

25. Третьякова Л.А., Грудкина Т.И. (2016) Мобильность трудовых ресурсов в контексте инвестиционной привлекательности регионов ЦФО // Национальные интересы: приоритеты и безопасность. 2016. №12 (345). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/mobilnost-trudovyh-resursov-v-kontekste-investitsionnoy-privlekatelnosti-regionov-tsfo

26. Эренберг, Рональд Дж., Смит, Роберт С. (1996)Современная экономика труда. Теория и гос. политика: [Учебник] / Пер. с англ. под ред. Р. П. Колосовой и др. - М.: Изд-во МГУ, 1996. 777 с., s. 363-364

27. Юрченко В. В. (2004)«Трудовая мобильность» и «трудовая миграция» в различных системах теоретических знаний**,** Социальная экономика, 2004, 3

28. Harris J., Todaro M. (1970)Migration, unemployment, and development: a two-sector analysis // The American Economic Review. — 1970. — 60. — Pp.126–142. https://www.aeaweb.org/aer/top20/60.1.126–142.pdf

29. Hicks J. R. (2002)The Theory of Wages: Its place in the history of neo-classical distribution theory // Economics Murdoch University. — 2002. — February. http://wwwbusiness.murdoch.edu.au/econs/wps/187.pdf

30. Katz E., Stark O.(1986) Labor Migration and Risk Aversion in Less Developed Countries // Journal of Labor Economics.— 1986. — 4, Is. 1 . — Pp. 134–149. http://commons.lib.niu.edu/.../katz1986b.pdf

31. Stark O. (1984) Rural-to-urban Migration in LDCs: a Relative Deprivation Approach // Economic Development and Cultural Change. — 1984. — 3. — Pp. 475–486. http://dx.doi.org/10.1086/451401

32. Stark O., Bloom D. E. The new economics of Labour Migration // Frontiers in demographic economics. — 1985.— 35. — Pp. 173–178. http://www.ppge.ufrgs.br/giacomo/arquivos/eco02268/stark-bloom-1985.pdf

33. Tobler W. (1995). Migration: raven stein, thorntwaite, and beyond. Urban Geography, 16(4), 327–343. http://blog.lib.umn.edu/globerem/main/Tobler.pdf

ОБЗОР НАУЧНЫХ ВЗГЛЯДОВ НА МЕЖДУНАРОДНУЮ МОБИЛЬНОСТЬ ТРУДОВЫХ РЕСУРСОВ

Эльнура Ильгар гызы ГУСЕЙНОВА

Резюме

Цель исследования - проанализировать теоретические подходы к международной мобильности трудовых ресурсов и уточнить экономические термины, используемые в этой области. В исследовательской работе используются методы сравнения и группировки. Автор описывает особенности международной мобильности трудовых ресурсов в исследовании, сравнивает взгляды различных ученых в этой области. В исследовании анализируются подходы различных ученых к международной мобильности трудовых ресурсов и раскрываются различные подходы к терминам «трудовые ресурсы», «рабочая сила», «трудовая миграция», «трудовой мигрант».

В исследовании были определены причины международной мобильности рабочей силы и экономический контекст миграционных потоков. Практическая значимость исследования заключается в анализе и обобщении различных определений международной мобильности трудовых ресурсов и выдвижении предложений по правильному применению терминов в законодательстве.

Ключевые слова: *трудовые ресурсы, мобилизация трудовых ресурсов, миграция, трудовой рынок, мигрант*

OVERVIEW OF SCIENTIFIC VIEWS ON İNTERNATİONAL MOBİLİTY OF LABOR

Elnura İlqar HUSEYNOVA

Abstract

The purpose of the study is to analyze theoretical approaches to the international mobility of labor resources and to clarify the economic terms used in this area. The research uses comparison and grouping methods. In the study, the author commented on the features of the international mobility of labor resources, compared the views of different scientists in this field. The study analyzes the approaches of various scholars on the international mobility of labor resources and reveals different approaches to the terms "labor resources", "labor force", "labor resource mobility" and "labor migration", "labor-migrant", "labor resource mobility" analyzed and systematized the theoretical approaches of various scientists.

As a result of the study, the causes of international labor mobility and the economic context of migration flows were identified. The practical significance of the research is to analyze and generalize the various definitions of international labor mobility and to make suggestions on the correct application of the terms in the legislation.

Keywords: *labor resource, labor resource mobility, migration, labor market, migrant*

QLOBAL-İQTİSADİ ÇAĞIRIŞLARIN TƏHLİLİ VƏ İQTİSADİ BƏRPA MEYİLLƏRİ

Elmir Tahir oğlu EYVAZ-ZADƏ,
İN İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutunun doktorantı
eyvazzadeelmir@gmail.com

Xülasə

Bu tədqiqatda koronavirus pandemiyası ilə əlaqədar dünya iqtisadiyyatında formalaşmış qlobal çağırışlar qiymətləndirilmiş, o cümlədən Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirlər ilə bağlı əsas tendensiyalar araşdırılmışdır. Məqalədə pandemiya və digər əlaqəli proseslərin makroiqtisadi sabitlik üzərindəki təsirləri həm dünya həm də ölkə iqtisadiyyatı baxımından bir sıra statistik məlumatlardan istifadə edilərək qiymətləndirilmişdir. Ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatının əsas meyilləri real sektor, monetar və fiskal sektor olmaqla ayrı-ayrı əsas parametrlər üzrə qarşılıqlı əlaqədə təhlil edilmiş, o cümlədən bir sıra beyəlxalq maliyyə təşkilatlarının dünya və Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün gözlənilən proqnozlarından istifadə edilərək müqayisəli təhlil aparılmışdır.

Eyni zamanda ortamüddətli dövrdə iqtisadi inkişafın bərpa meyillərinin sürətləndilməsi fonunda hazırki sosial-iqtisadi dəstək tədbirlərinin önəmi qeyd olunmuş, kontrtsiklik fiskal siyasətin həyata keçirilməsinin vacibliyi vurğulanmışdır. Təqdim edilən işdə makroiqtisadi sabitlik qarşısında formalaşan təhdidlər öz əksini tapmış, həmçinin postpandemiya dövründə dayanıqlı inkişafı təmin etmək üçün başlıca prioritet istiqamətlər göstərilmişdir.

***Açar sözlər**: Koronavirus (COVID-19), qlobal-iqtisadi çağırışlar, makroiqtisadi təsirlər, kontrtsiklik fiskal siyasət, Azərbaycan iqtisadiyyatı*

Giriş

Məlum olduğu kimi qlobal iqtisadi resessiya fonunda demək olar ki, bütün ölkələrin iqtisadiyyatında pandemiyanın təsirləri müşahidə olunur, həmçinin qlobal əmtəə, fond və birjalarda geniş volatillik davam edir.

Dünya ölkələrində koronavirus (COVID-19) infeksiyasının sürətlə yayılmasının qarşısının alınması məqsədilə tətbiq edilən sosial təcrid və karantin tədbirləri əhalinin sağlamlığının qorunmasına xidmət etsə də iqtisadiyyatın bir sıra əsas sahələrində iqtisadi inkişaf meyillərinin mənfi məcraya yönəlməsi ilə nəticələnmişdir.

Qeyd olunmalıdır ki, qlobal xarici şoklar və mürəkkəb çağırışlar şəraitində Azərbaycan iqtisadiyyatında bir çox sektorlarda geriləmə qeydə alınsa da ümumilikdə makroiqtisadi sabitlik qorunmuş, əhalinin sosial rifahı prioritet olaraq saxlanmışdır. Bu onu deməyə imkan verir ki, ortamüddətli dövrdə də makroiqtisadi sabitliyin təmin olunması məqsədilə kontr-tsiklik fiskal siyasətin davam etdirilməsi, habelə ölkə iqtisadiyyatının xarici şoklara hazırlığının təmin edilməsi ilə paralel olaraq aztəminatlı əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və məşğulluq səviyyəsinin artırılması kimi məsələlərə xüsusi diqqət yetiriləcəkdir.

Koronavirus (COVID-19) pandemiyasının qlobal iqtisadiyyata davam edən təsirləri və neqativ təsirlərin aradan qaldırılması tədbirləri

2020-ci ilin əvvəlindən başlayaraq indiyə qədər Koronavirus (COVID-19) infeksiyasının əhatəsinin genişlənməsi, qlobal enerji bazarlarında məcmu tələbin azalması və pandemiyanın bitmə müddətinin gözləniləndən daha uzun müddət çəkməsi nəticəsində cari ildə qlobal iqtisadiyyatda tənəzzül davam etməkdədir. Bununla

əlaqədar, cari ilin oktyabr ayında Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) tərəfindən yenilənmiş proqnozlara əsasən 2020-ci ilin sonuna qlobal iqtisadiyyatda 4,4 faiz geriləmə olacağı gözlənilir. 2021-ci ildə böhrandan sonra enerji bazarında qiymətlərin stabilləşməsi və dünya iqtisadiyyatında məcmu tələbin artması nəticəsində iqtisadi aktivliyin bərpa edilməsi sayəsində 5,2 faiz qlobal iqtisadi artım proqnozlaşdırılır. Cari illə müqayisədə 2021-ci ildə nisbətən yüksək artım proqnozuna baxmayaraq, proqnozun reallaşması bir sıra amillərdən, o cümlədən pandemiyanın davam etmə müddətindən, Çin, ABŞ və Avropa ölkələri kimi qlobal dəyər zəncirlərinin bərpasından, habelə geosiyasi sabitlikdən asılı olacaqdır.

Proqnozlara əsasən 2020-ci ildə inkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadi azalmanın 5,8 faiz, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə 3,3 faiz olacağı gözlənilsə də, 2021-ci ildə böhrandan sonra iqtisadi artımın bərpası sayəsində müvafiq olaraq 3,9 faiz və 6,0 faiz artım proqnozlaşdırılır. 2020-ci ilin ötən dövründə iqtisadi fəaliyyətə gözləniləndən daha çox ziyan dəyməsi ortamüddətli dövrdə bərpa müddətinin daha tədricən olacağını söyləməyə imkan verir.

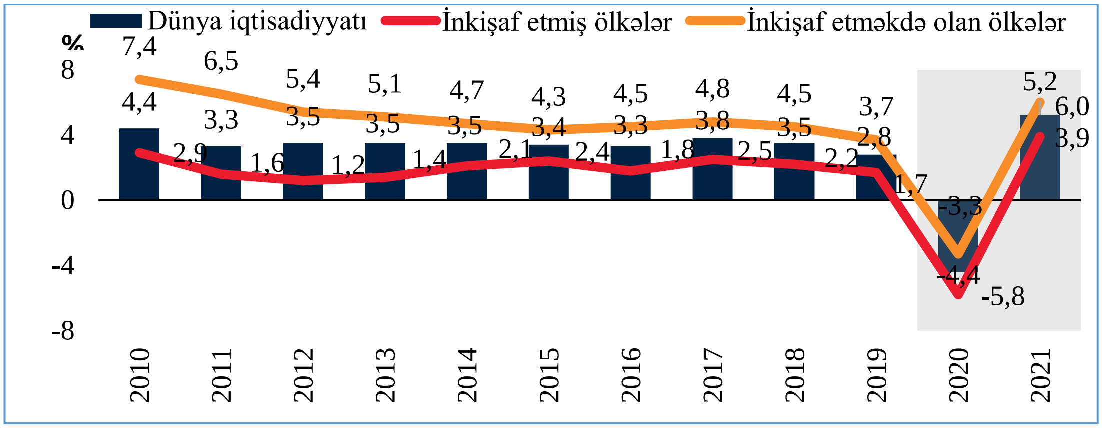

Mənbə: Beynəlxalq Valyuta Fondunun "Qlobal İqtisadi İcmal" hesabatının (oktyabr 2020) məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur

Qrafik 1. Qlobal iqtisadi artımın illər üzrə dinamikası

Qeyd olunmalıdır ki, qlobal iqtisadi resessiya fonunda dünya üzrə enerji daşıyıcılarına olan tələbin aşağı səviyyədə qalması volatil neft qiymətlərini də şərtləndirir. Burada OPEC+ sazişi çərçivəsində tərəfdaş ölkələrin hasilatın azaldılması ilə bağlı öhdəlikləri hansı səviyyədə yerinə yetirməsi də neft bazarında mühüm rol oynayır. Belə ki, cari ilin mart ayının 5-6-da Neft İxrac Edən Ölkələr Təşkilatı (OPEC) və digər tərəfdaş ölkələr tərəfindən neft qiymətlərinin kəskin enişinin qarşısını almaq məqsədilə keçirilən toplantıda istehsalın azaldılması ilə bağlı razılığın əldə edilməməsi nəticəsində qısa müddətdə neftin qiymətində kəskin eniş müşahidə edilmişdi. Pandemiya şəraitində başlıca əmtəə məhsulları, xüsusilə də əsas enerji daşıyıcılarından olan neftə tələbin azalması cari ildə qiymətlərin azalmasıyla nəticələnsə də, növbəti ildən tələbin artmasına dair gözləntilər neftin qiymətində artımı dəstəkləyəcəkdir.

Belə ki, ABŞ-ın Enerji İnformasiya Agentliyi (EIA) tərəfindən oktyabr ayında yenilənmiş proqnoza əsasən cari və növbəti ildə brent neftinin orta qiymətinin müvafiq olaraq 41,2 və 47,1 ABŞ dolları səviyyəsində olacağı gözlənilir. Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) isə 2020-ci il üzrə neftin[1] bir barelinin satış qiyməti 41,69 dollar (ötən

---

[1] Brent, Dubay Fateh və Qərbi Texas aralıq xam neft qiymətləri ortalaması

illə müqayisədə 32,1% az) 2021-ci ildə isə 46,7 dollarına bərabər olacağını proqnozlaşdırır.

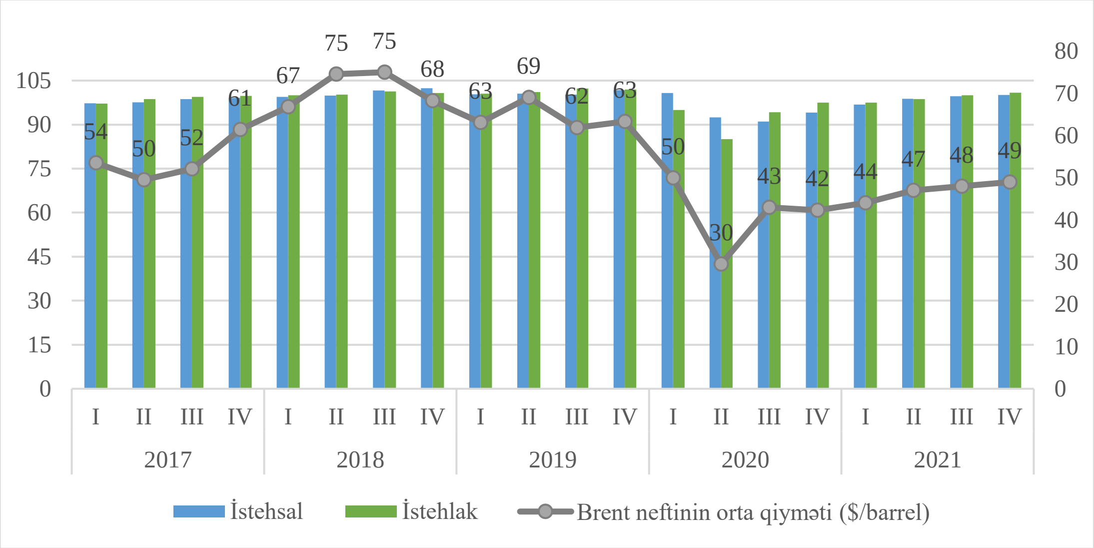

Mənbə: Enerji İnformasiya Agentliyinin (EIA) Qısamüddətli enerji icmalı hesabatının (2020 oktyabr) məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur

Qrafik 2. Qlobal neft bazarı, milyon barrel/rüb

BVF-in proqnozlarına əsasən aşağı neft qiymətləri fonunda **Neft ixrac edən ölkələrin** ümumi iqtisadiyyatının 2020-ci ildə 6,0 faiz daralacağı gözlənilir. Bununla yanaşı, proqnozlara detallı nəzər yetirdikdə aydın olur ki, bütün bunlara baxmayaraq **Azərbaycan iqtisadiyyatı** nəinki neft ixrac edən ölkələr arasında hətta digər bir çox ölkələrlə müqayisədə pandemiyadan daha az təsirlənən ölkələrdən biridir. Aşağıdakı qrafikdən də göründüyü kimi mövcud iqtisadi vəziyyət demək olar ki, bütün dünya ölkələrində ciddi itkilərə yol açmış, ümumilikdə isə ilin sonunda ölkələrdən asılı olaraq təxminən real ifadədə 5-10 faiz həcmində geriləmə ilə nəticələcəkdir.

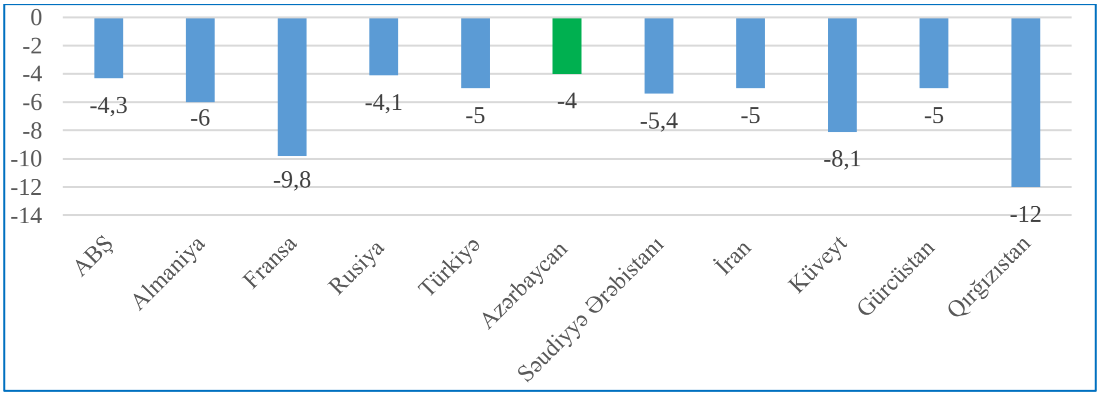

Mənbə: Beynəlxalq Valyuta Fondunun “Qlobal İqtisadi İcmal”hesabatının (oktyabr 2020) məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur

Qrafik 3. Azərbaycan və digər ölkələr üzrə 2020-ci ilin sonuna iqtisadi artım proqnozlarının müqayisəsi, %

Burada bir məqamı qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan nəinki region ölkələri arasında hətta bir çox dünya ölkələri ilə müqayisədə pandemiyadan daha az təsir görən

ölkələrdəndir. Sosial təcrid və karantin tədbirlərinin vaxtında həyata keçirilməsinin virusun sürətlə yayılmasının qarşısının alınmasında mühüm rol oynadığını qeyd edə bilərik. Dünya iqtisadiyyatında baş verən neqativ təsirlər digər ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycan iqtisadiyyatına da təsir etsə də Azərbaycan Prezidentinin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən sosial-iqtisadi islahatlar post-pandemiya dövründə iqtisadi aktivliyin daha qısa müddət ərzində bərpa edilməsinə imkan verəcəkdir.

Bu məqamda ölkə iqtisadiyyatının inkişaf meyillərinin bərpası və makroiqtisadi sabitliyin qorunması ilə yanaşı məşğulluq və sosial rifahın qorunması da ön plandadır. Bu istiqamətdə görülən işlərin məntiqi davamı olaraq büdcə siyasəti çərçivəsində xərclərin prioritetləşdirilməsi və həmçinin büdcə xərclərində səmərəliliyinin artırılması ortamüddətli dövr ərzində iqtisadi inkişafa artırıcı təsir göstərəcəkdir. Beynəlxalq Valyuta Fondu tərəfindən aprel və oktyabr ayında dərc olunan hesabatlara görə mürəkkəb xarici mühit və qeyri-müəyyən iqtisadi şəraitdə bir çox region ölkələrindən fərqli olaraq Azərbaycanın iqtisadi inkişaf dinamikasını L şəkilli yox, V şəkilli inkişaf variantına uyğun olacağını söyləmək olar.

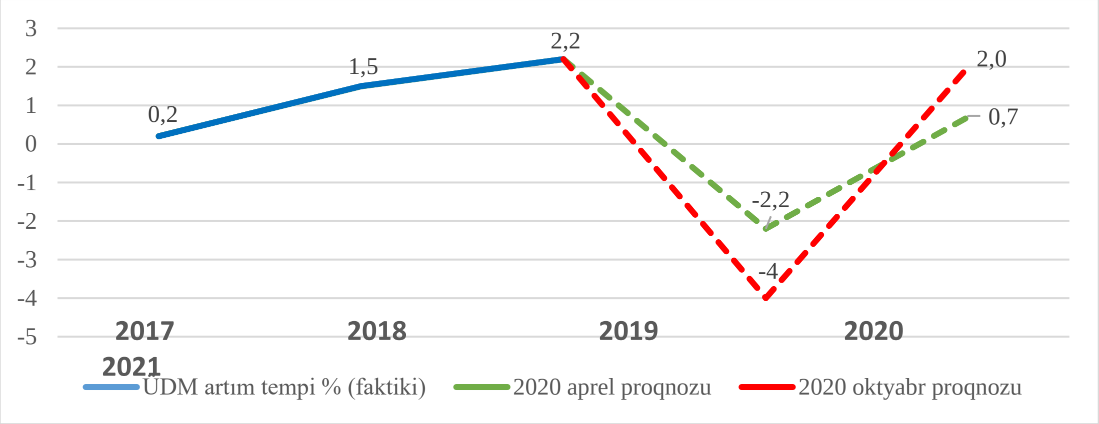

Mənbə: Beynəlxalq Valyuta Fondunun aprel və oktyabr hesabatının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur

Qrafik 4. Pandemiyasının təsirlərinin artması ilə əlaqədar ÜDM-in müxtəlif dövrlər üzrə dinamikası

Pandemiya fonunda Azərbaycanda formalaşan makro-fiskal mühit və görülən iqtisadi bərpa tədbirləri

Qlobal və regional iqtisadiyyatda gedən proseslər bütövlükdə Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün də mənfi təsirlərə malik çağırışlarla səciyyələnən xarici mühit formalaşdırmışdır. Yeni növ koronavirus infeksiyası (COVID-19) ilə əlaqədar resessiya dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olmuş Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün də təsirsiz ötüşməmişdir. Bir tərəfdən neftin qiymətinin kəskin azalması birbaşa olaraq xarici valyuta gəlirlərinin kəskin azalmasına, bununla da nəticədə dolayısıyla monetar sektorda dollarlaşma meyillərinin artması ilə müşahidə olunmuşdu. Digər bir tərəfdən isə tətbiq edilən xüsusi karantin rejimi əhalinin sağlamlığının qorunmasına xidmət etsə də iqtisadiyyatın real sektorunda iqtisadi aktivliyin azalması və geriləmə meyillərinin müşahidə olunması ilə nəticələnmişdir. Bu kimi bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə baş verən zəncirvari proseslər ölkə iqtisadiyyatında müəyyən risklər yaratması ehtimalı olduğuna görə daha həssas yanaşmanı tələb edir.

Mənbə: Şəkil müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Şəkil 1. Koronavirus (COVID-19) pandemiyasının Azərbaycan iqtisadiyyatına təsir mexanizmləri

Real sektor

Qeyd olunduğu kimi cari ildə COVID-19 pandemiyası ilə bağlı yaranmış qlobal risk şəraiti ölkədə iqtisadi aktivliyin daralmasına, gəlirlərə və investisiya mühitinə mənfi təsir göstərmişdir. Cari ilin 9 ayı ərzində neft və qeyri-neft sektorunda əlavə dəyər istehsalı müvafiq olaraq 6,4 faiz və 2,4 faiz azalmaqla, bütövlükdə iqtisadiyyatda 52,1 milyard manat dəyərində (ötən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 3,9 faiz az) ümumi daxili məhsul (ÜDM) istehsal edilmişdir. Qeyri neft-qaz sektorunda yaradılan əlavə dəyər 2019-cu ilin müvafiq dövrünə nisbətən real ifadədə 2,4 faiz azalmış və nominal olaraq 35,9 milyard manat təşkil etmişdir.

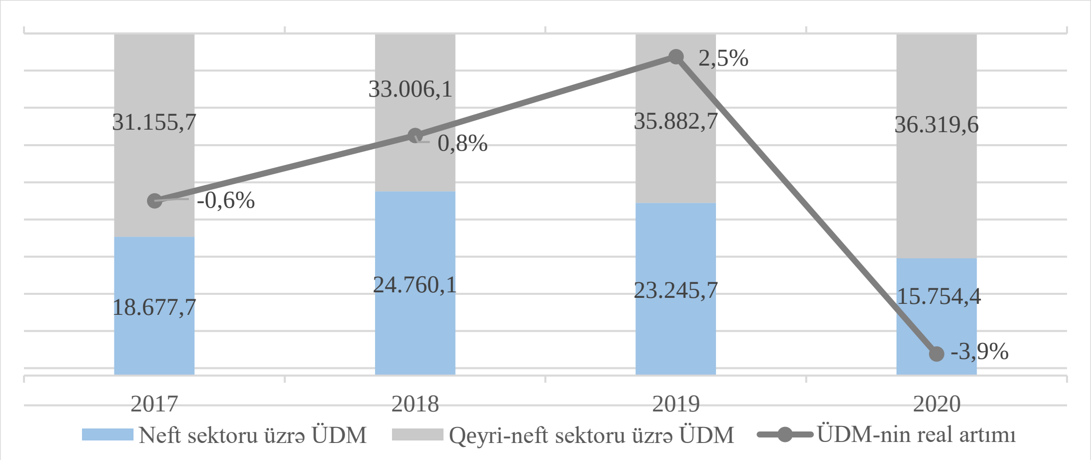

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

Qrafik 5. 2017-2020-ci illərin yanvar-sentyabr ayları üzrə ÜDM-in strukturu (milyon manatla) və real artım tempi (faizlə)

Dövlət Statistika komitəsinin məlumatına əsasən cari ilin yanvar-sentyabr aylarında iqtisadiyyatın bir sıra sektorlarında (nəqliyyat və anbar təsərrüfatında 5,5 %, kənd təsərrüfatında 1,5 % və informasiya-rabitə sektorunda isə 2,7 %) artım müşahidə olunduğuna baxmayaraq, digər sahələrdə ciddi geriləmə qeydə alınmışdır. 2020-ci ilin

mart ayından başlayaraq ölkədə COVID-19 infeksiyasının sürətli yayılmasının qarşısını almaq üçün tətbiq olunan xüsusi karantin rejimi və digər preventiv tədbirlər ölkəmizdə işgüzar fəallığın azalmasına səbəb olmuş, o cümlədən xüsusilə iqtisadiyyatın səyahət, otel, əyləncə və turizm kimi əksər sahələrinə öz mənfi təsirini göstərmişdir. Belə ki, ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə cari ilin ilk səkkiz ayında turizm və ictimai iaşə sektorunda 2 dəfə geriləmə qeydə alınmışdır. 2020-ci ilin 9 ayı ərzində ÜDM-in pay bölgüsündə tikinti sektorunda 3,3 milyard manatlıq (2019-cu ilə nisbətən 9,6 faiz az) əlavə dəyər istehsal edilmişdir.

Hesabat dövrü ərzində digər zərər görmüş sahə ticarət sektoru olmuşdur ki, burada ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 1,6 faiz azalaraq ÜDM-in 11,4%-ni (5 960,7 mln. manat) təşkil etmişdir. Azalmanın əsas səbəbi koronavirus infeksiyasının ölkə ərazisində yayılmasının qarşısının alınması məqsədilə insanların həyat fəaliyyəti üçün zəruri olan fəaliyyət sahələrindən başqa digər istiqamətlər üzrə müəyyən dövrlərdə ticarət obyektlərinin fəaliyyətinə qoyulan məhdudiyyətlər ilə bağlı olmuşdur. 2019-cu ilin eyni dövrü ilə müqayisədə ÜDM-in tərkibində başlıca rola malik **sənayedə 4**,5% geriləmə müşahidə edilməklə 18,1 milyard manat həcmində (xüsusi çəkisi 34,7 faiz) əlavə dəyər istehsal olunmuşdur.

2020-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında **pərakəndə ticarət dövriyyəsi** 28,1 milyard manat olmuşdur ki, bu da ötən illə müqayisədə 1,6 faiz azdır. Koronavirus (COVID-19) infeksiyasının yayılmasının qarşısının alınması məqsədilə tətbiq edilən xüsusi karantin rejimi bu sahədə xüsusilə qeyri-ərzaq mallarının satışı sahəsində işgüzar fəallığın zəifləməsinə səbəb olmuş və nəticədə son illərdə ilk dəfə olaraq qeyri-ərzaq məhsulları üzrə azalma qeydə alınmışdır. Əmtəə dövriyyəsin azalması qeyri-ərzaq malları üzrə pərakəndə ticarət dövriyyəsinin 6,3 faiz azalması hesabına baş vermişdir.

Məlum olduğu kimi 2014-2015-ci illərdə neft bazarlarındakı əlverişsiz konyuktur nəticəsində yaşanmış xarici şoklarların nəticəsində inflyasiya səviyyəsi kifayət qədər qalxmışdı. Növbəti illərdə ölkədə makroiqtisadi sabitlik bərqərar olunmuş və orta illik inflyasiyanın azalması davam etmişdir. Cari ildə qlobal əmtəə, fond və birjalarda volatil qiymətlər hökm sürsə də tələbin aşağı səviyyəsi nəticəsində cari ilin yanvar-sentyabr aylarında istehlak qiymətləri indeksi (inflyasiya) mülayim olmuş və 2,9 faiz təşkil etmişdir.

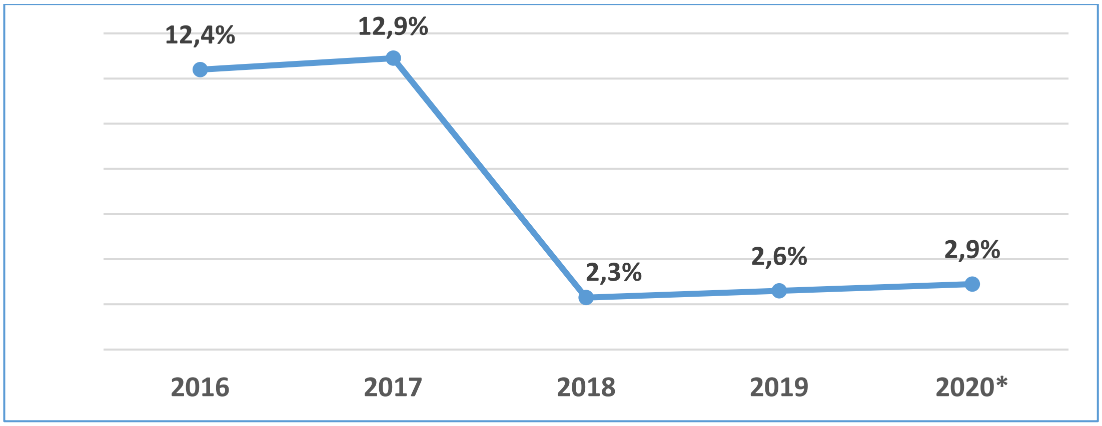

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi
**2020-ci ilin yanvar-sentyabr ayları*

Qrafik 6. 2016-2020-ci illər üzrə inflyasiya səviyyəsi (faizlə)

Bütün bunların fonunda iqtisadiyyatda yarana biləcək mənfi təsirlərin neytrallaşdırılması üçün preventiv tədbirlər həyata keçirilir. Qlobal dünyada olan neqativ iqtisadi meyillər çərçivəsində belə Azərbaycanın maliyyə imkanları məhdud deyil və makroiqtisadi sabitliyin təmin olunması istiqamətində lazımi tədbirlər davam etdirilir.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq qeyd etmək olar ki, ümumiyyətlə pandemiya dövründə iqtisadiyyatın real sektorunda iqtisadi aktivlik xeyli azalsa da bərpa prosesinin daha sürətli olması üçün ölkəmizin iqtisadi patensialı böyükdür. Burada texnoloji yenilikləri özündə ehtiva edən islahatların həyata keçirilməsi, iqtisadiyyatda innovativ dəyərin xüsusi çəkisinin artırılması və sair kimi amillər iqtisadi bərpa prosesinin lokomotivi hesab oluna bilər.

Monetar sektor

2020-ci ildə bir sıra ölkələrin valyuta məzənnəsindəki dalğalanmalara, o cümlədən xüsusilə mart ayından başlayaraq milli valyutaya qarşı təzyiqin artmasına baxmayaraq, cari ildə daxili bazarın likvidliyi qorunmuş və manatın məzənnəsində sabitlik olmuşdur. Başqa sözlə makroiqtisadi sabitliyin qorunması məqsədilə fiskal və monetar siyasətlərin qarşılıqlı əlaqələndirilməsinin gücləndirilməsi milli valyutanın mübadilə məzənnəsinin ötən illərdə olduğu kimi cari ildə də sabit olmasını dəstəkləmişdir. Belə ki, 2020-ci ilin yanvar-oktyabr aylarında milli valyutanın 1 ABŞ dollarına nisbətdə orta məzənnəsi 1,7 manata bərabər olmuşdur.

Digər tərəfdən 2020-ci ilin 9 ayı ərzində kredit təşkilatları tərəfdən iqtisadiyyata 14,9 milyard manat kredit qoyuluşu edilmişdir. Kredit qoyuluşlarında bu ilin aprel-may aylarında ciddi azalma qeydə alınmışdır ki, bu da lisenziyası ləğv edilmiş banklarla əlaqədar olmuşdur.

Eyni zamanda iqtisadi bərpa prosesini sürətləndirilmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı uçot faiz dərəcəsini 6,75 faizdən 6,5 faizə endirmişdir. Belə ki, bu da öz növbəsində inflyasiyanı hədəf diapazonunda (4±2 faiz) saxlamaqla məcmu tələbin dəstəklənməsinə və beləliklə də bərpa prosesinin sürətləndirilməsinə xidmət edəcəkdir.

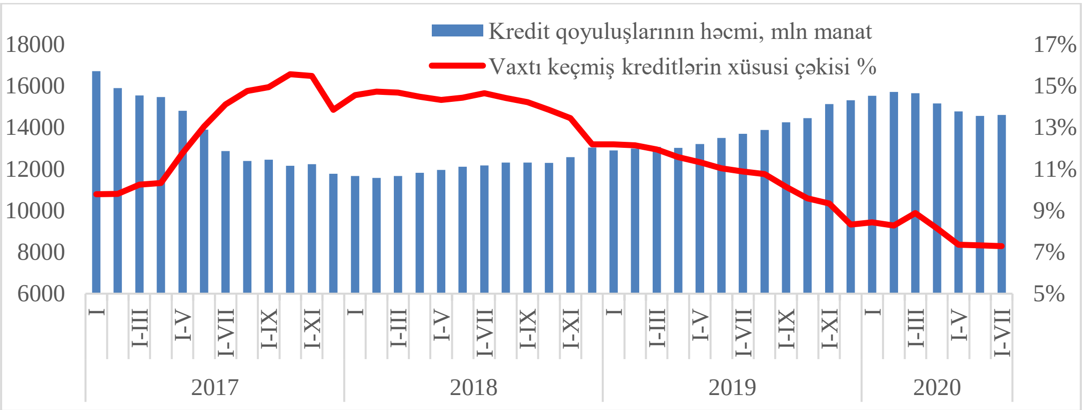

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Qrafik 7. 2017-2020-ci illər üzrə kredit qoyuluşları

Qeyd olunmalıdır ki, qlobal xarici şoklar və mürəkkəb çağırışlar şəraitində maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi, effektiv risk idarəetmə siyasətinin həyata keçirilməsi sayəsində kredit aktivliyinin qorunub saxlanması təmin edilib, kredit portfelinin

keyfiyyətində ciddi dəyişikliklər qeydə alınmamışdır. Ümumilikdə ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə kredit portfelində 6 faizə qədər artım olmasına baxmayaraq, kredit risklərinin məqbul diapazonda idarəolunan səviyyədə olmasına nail olunmuşdur.

Digər tərəfdən ötən ildə enerji daşıyıcıları üzrə əlverişli qiymət səviyyəsi, qeyri-neft məhsulları üzrə ixracın payında artım, həmçinin kapital və maliyyənin hərəkəti hesabında müsbət meyllərin olması tədiyə balansında ümumilikdə 5,1 milyard ABŞ dolları profisitin formalaşmasında əsas rol oynamışdı. Bunun əksinə olaraq cari ildə koronavirus infeksiyasının dünya iqtisadiyyatına mənfi təsirlərinin artması fonunda bu ilin 6 ayı üzrə cari əməliyyatlar hesabının profisiti 2019-cu ilin müvafiq dövrünə nisbətən 5,1 dəfə azalmasına baxmayaraq müsbət saldonu (598,2 mln.$ həcmində) qoruyub saxlamışdır. Eyni zamanda neft-qaz sektoru üzrə cari əməliyyatlar balansının (CƏB) profisiti 1,9 dəfə azalması ilə yanaşı, qeyri-neft sektorunda CƏB kəsiri isə 12,1 faiz azalmışdır ki, nəticədə neft-qaz sektorunun profisiti qeyri-neft sektoru üzrə kəsiri bütövlükdə örtmüşdür.

Qeyd edək ki, mövcud iqtisadi şəraitlər daxilində Mərkəzi bankın valyuta ehtiyatları əvvəlki səviyyəsini qorumaqla yanaşı hətta ilin əvvəli (6 258,0 mln. dollar) ilə müqayisədə 233,4 mln ABŞ dolları və ya 3,7 faiz artaraq oktyabr ayının əvvəlinə 6 491,4 mln. dollara yüksəlmişdir.

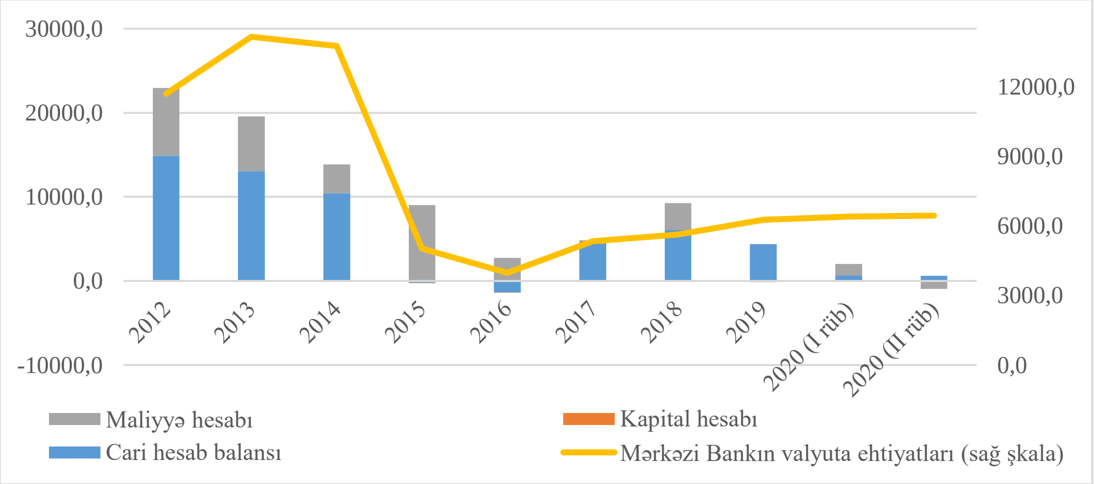

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Qrafik 8. Mərkəzi Bankın valyuta ehtiyatları və tədiyyə balansı ilə bağlı göstəricilər

Neft qiymətlərinin müxtəlif ssenariləri üzrə proqnozlara əsasən cari il və növbəti ildə cari hesab balansında kəsirin olacağı proqnozlaşdırılsa da ortamüddətli dövr ərzində profisit olması gözlənilir ki, bu da öz növbəsində manatın məzənnəsindəki sabitliyin möhkəmlənməsinə xidmət edəcəkdir.

Onu da nəzərə alsaq ki, cari əməliyatlar balansında profisitin azalması birbaşa daha çox neftin qiymətindəki azalma ilə əlaqədardır, bu nöqteyi nəzərdən postpandemiya dövründə qeyri-neft sektorunda inkişafın bərpa edilməsi, qeyri-neft ixracının coğrafiyası və nomenklaturasının genişlənməsi istiqamətində Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə iqtisadi və institusional islahatların daha da sürətlənəcəyi, biznes və investisiya mühitinin daha da yaxşılaşması üzrə tədbirlərin həyata keçiriləcəyini söyləmək olar.

Fiskal sektor və fiskal siyasət üzrə yeni çağırışlar

Məlum olduğu kimi dünyada yaranmış qeyri-müəyyənliklər və xarici şoklar ölkəmizin də fiskal sektoruna təsirsiz ötüşməmiş, gəlirlərdə geniş diapazonlu volatilliyin artması ilə müşahidə olunmuşdu. Bununla əlaqədar cari ildə büdcənin xarici valyutada olan gəlirlərinin (xüsusilə neft gəlirləri) azalması şəraitində büdcənin gəlir və xərcləri arasından tarazlığın pozulması təhlükəsi yaranmışdı.

Qeyd olunmalıdır ki, qlobal enerji qiymətlərində müşahidə edilən dalğalanmalar nəticəsində "Azəri Layt" markalı xam neftin bir barelinin dünya bazarlarında satış qiyməti 2020-ci ilin 9 ayında orta hesabla 43,1 ABŞ dolları səviyyəsində qərarlaşmış və ilin əvvəlinə nisbətən 38,0 faiz az olmuşdur. COVID-19 pandemiyasının dünyada sürətlə yayılması və OPEC+ razılığının əldə olunmaması nəticəsində "Azəri Layt" markalı neftin bir barrelinin ən aşağı qiyməti (15,81$) cari ilin aprel ayının 21-də qeydə alınmışdır. Lakin OPEC və qeyri-OPEC ölkələri arasında aprelin 12-sində neft hasilatının mərhələlərlə azaldılması barədə razılığın əldə olunması ilə bağlı "Əməkdaşlıq Bəyannamə"si təsdiqləndikdə və növbəti mərhələlərdə dünya iqtsadiyyatında iqtisadi aktivliyin nisbətən bərpa edilməsi sayəsində cari ilin may ayından etibarən enerji bazarında qiymətlər nisbətən stabilləşməyə başlamışdır.

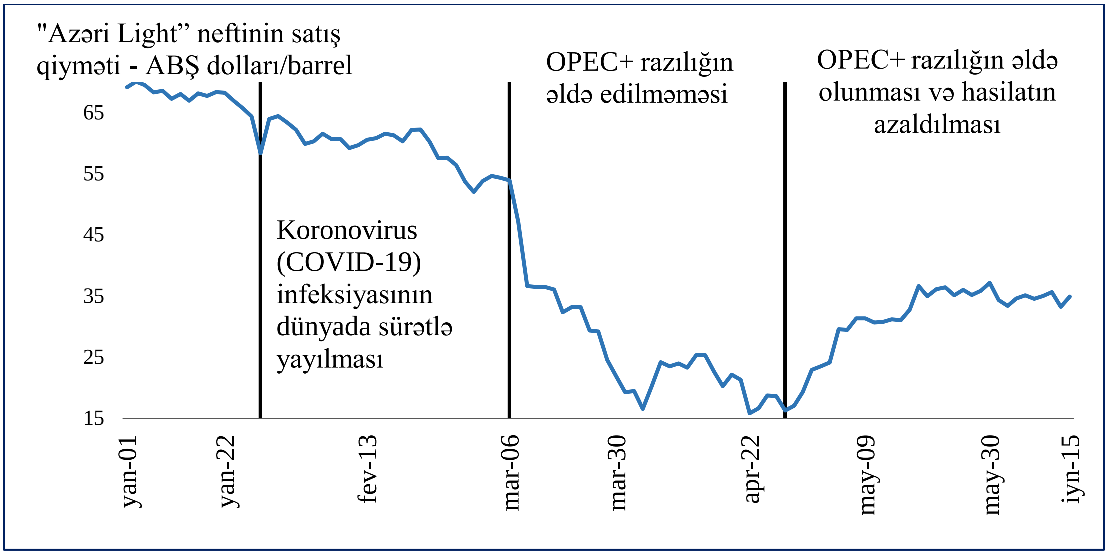

Mənbə: S&P Global Platts Crude Oil Marketwire nəşrinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Qrafik 9. Pandemiyanın neqativ təsirləri və OPEC+ razılığı fonunda "Azərilayt" neftinin qiymətlərinin dəyişməsi

Aşağı neft gəlirləri ilə bərabər digər tərəfdən səhiyyə sahəsində xərclərin artırılması zərurəti, pandemiyanın mənfi təsirlərinin azaldılması məqsədilə sosial-iqtisadi dəstək tədbirləri, o cümlədən sahibkarlıq subyektlərinə dəstək üçün müvafiq maliyyə təminatının formalaşdırılması kimi faktorlar cari ilin birinci yarısında dövlət büdcəsində proqnozlaşdırılmamış əlavə xərcləri yaratmışdı. Belə ki, koronavirusla mübarizədə nəzərdə tutulan tədbirlərin maliyyələşməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il 19 mart tarixli Fərmanı ilə Koronavirusla Mübarizəyə Dəstək Fondu yaradıldı. Dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitdən (20 milyon manat) əlavə fiziki və hüquqi şəxslərin könüllü ödəmələri əsasında formalaşan Fondun vəsaitin ümumi həcmi hal-hazırda 113,8 milyon manat təşkil edir. Ümumdünya

Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) məlumatlarına əsasən səhiyyə sisteminin artan yükünün azaldılması məqsədilə dünyada yaradılmış belə fondların sayı 40-dan çoxdur.

Koronavirusla mübarizə fondlarından əlavə sosial-iqtisadi dəstək paketlərinin hazırlanması daha genişmiqyaslı mübarizə tədbirlərinin maliyyələşdirilməsi üçün daha məqsədəuyğun hesab olunur. Bu əsasda BVF-in məlumat bazası 189 ölkəni özündə ehtiva etməklə 2020-ci il sentyabrın 11-dək qəbul edilmiş bütün fiskal dəstək paketlərini özündə əks etdirir. Sözügedən sosial-iqtisadi dəstək paketlərinin əsas istiqamətləri, o cümlədən dəstək paketinin həcmi müxtəlif ölkələr üzrə bir-birindən fərqlənir. Aşağıdakı xəritədən də göründüyü kimi ölkəmizdə büdcə vəsaiti hesabına həyata keçirilən dəstək paketinin həcmi 2,5%-5% aralığında göstərilmişdir.

Daha dəqiq desək məlum olduğu kimi 2020-ci il 19 mart tarixli 1950 nömrəli Sərəncamla koronavirusla mübarizə tədbirlərini özündə birləşdirən tədbirlər planı təsdiq edildi. Dövlət büdcəsindən və digər büdcədənkənar fondlardan maliyyə resursları səfərbər edilərək ümumi dəstək paketinin ÜDM-də xüsusi çəkisi 4,7% məbləğində nəzərdə tutulmuşdur. Sözügedən sərəncamda qeyd edilən tədbirlərlə yanaşı digər dəstək tədbirlərin həyata keçirilməsi ümumilikdə 3,0 milyon nəfərə yaxın vətəndaşı əhatə etmişdir.

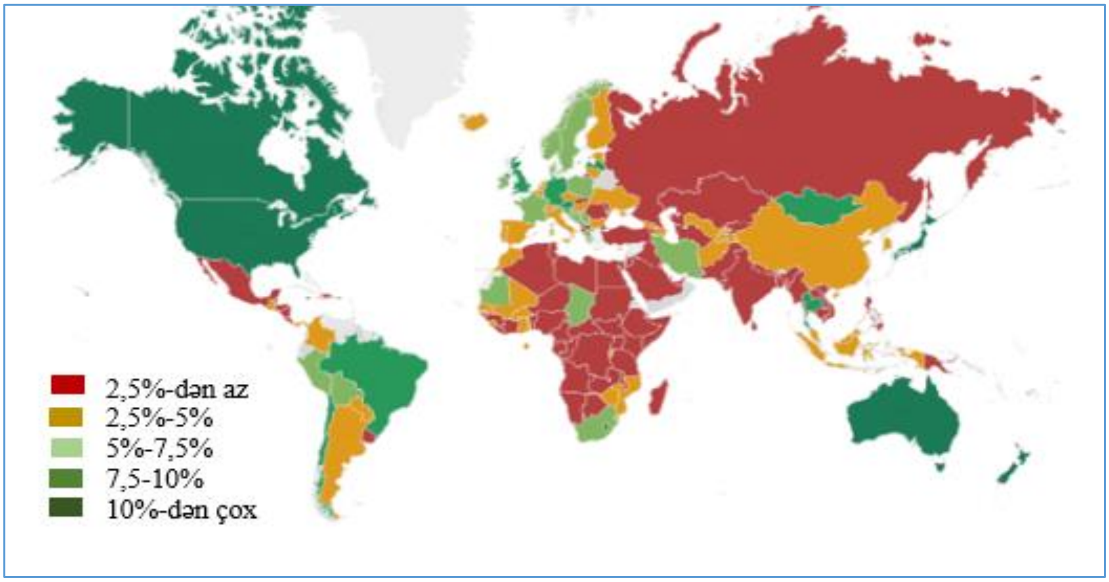

Mənbə: *Beynəlxalq Valyuta Fondunun "Fiskal monitor" məlumat bazası (oktyabr 2020)*

Şəkil 2. Sosial-iqtisadi dəstək paketinin ölkələr üzrə həcmi, ÜDM-də xüsusi çəkisi %

Hazırlanmış sosial-iqtisadi dəstək paketi yalnız pandemiya dövründə neqativ meyillərin neytrallaşmasına deyil, həm də strateji istiqamətdə post-pandemiya dövründə iqtisadi aktivliyin bərpa edilməsinə xidmət edir. Bu nöqteyi nəzərdən, sahibkarlıq subyektlərinə verilmiş vergi güzəştləri və həmçinin güzəştli kreditlərə çıxış imkanının genişləndirilməsi sahibkarlara sözügedən güzəştlərdən istifadə edərək xərclərini minimumlaşdırmaqla iqtisadi aktivliyi daha qısa müddətdə bərpa etmək imkanını yaradır. Başqa sözlə qeyd etmək lazımdır ki, pandemiya zamanı təsərrüfat subyektləri birbaşa dövlət maliyyə dəstəyi ilə yanaşı, onların xərclərinin minumuma endirilməsi məqsədilə kredit resurslarına çıxışın artırılmasını özündə ehtiva edən sosial-iqtisadi dəstək paketi icra olunur.

Çox istiqamətli tədbirləri özündə əks etdirən dəstək paketinin maliyyələşdirilməsi baxımından ilk öncə fiskal siyasət ilə bağlı yeni çağırışlar formalaşmışdı. Başqa sözlə pandemiyanın təsirləri fonunda dövlət büdcəsinin gəlirləri azaldığına görə büdcədə xərcləri azaltmaq, yaxud dövlət borclanmasına getmək dilemması mövcud idi. Belə ki, 2018-ci ildə büdcə sistemi haqqında qanunvericiliyə edilmiş dəyişikliyə əsasən icmal büdcə xərclərinin və Dövlət Neft Fondundan dövlət büdcəsinə transfertin yuxarı həddi büdcə qaydasına əsasən, xalis maliyyə aktivləri və proqnozlaşdırılan neft gəlirləri əsasında müəyyən edilirdi. Lakin cari ildə mövcud iqtisadi şərait daxilində aşağı neft qiymətləri büdcə qaydasının tətbiqi ilə bağlı çətinliklər formalaşdırmışdı.

Belə ki, büdcə qaydasına uyğun olaraq hesablandıqda icmal büdcənin xərcləri və Dövlət Neft Fondundan dövlət büdcəsinə transfertin gözlənilən həcmləri cari ildə təqribən 2,5 milyard manat azaldılmalı idi. Bununla kəskin daraldıcı fiskal siyasət də öz növbəsində iqtisadi fəallığın və məşğulluğun kəskin azalmasına və tənəzzülün dərinləşməsinə səbəb ola bilərdi. Pandemiyanın təsiri çərçivəsində iqtisadi aktivliyin zəifləməsi ilə bağlı qeyri-neft gəlirlərinin həcminin azalması nəticəsində dövlət büdcəsi qarşısında öhdəliklərin vaxtında icrasını təmin etmək məqsədilə transfertin kəskin azaldılmaması mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

Məhz sözügedən məsələlərin həlli baxımından dövlət büdcəsi qarşısında öhdəliklərin ödənilməsi məsələlərinin təmin olunması məqsədilə "Azərbaycan Respublikasının 2020-ci il dövlət büdcəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişiklik edilməsi barədə" Azərbaycan Respublikasının 2020-ci il 7 avqust tarixli 159-VIQD nömrəli Qanuna əsasən büdcə qaydasının tətbiqi 2022-ci il 1 yanvar tarixindək dayandırılmış və Dövlət Neft Fondundan transfertin məbləği və büdcə kəsirinin genişləndirilməsi hesabına dövlət büdcəsinin xərcləri artırılmışdır. Post-pandemiya dövründə potensial fiskal risklərin yaranmaması istiqamətində növbəti illərdə transfertin mərhələli şəkildə azaldılması fiskal siyasətin uzunmüddətli dayanıqlılığının təmin edilməsinə xidmət edəcəkdir.

Makroiqtisadi sabitliyin təmin olunması məqsədilə kontr-tsiklik fiskal siyasətin davam etdirilməsi, habelə ölkə iqtisadiyyatının xarici şoklara hazırlığının təmin edilməsi ilə paralel olaraq aztəminatlı əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və məşğulluq səviyyəsinin artırılması kimi məsələlərə xüsusi diqqət yetirilməkdədir.

Fiskal siyasətin əsas məqsədi pandemiyanın iqtisadiyyata təsirinin minimuma endirilməsi və iqtisadi bərpa proseslərinin sürətləndirilməsi, xüsusilə real sektorun inkişafının bərpası üçün məcmu tələbin dövlət xərcləri vasitəsilə müəyyən səviyyədə stimullaşdırılmasına, ölkədə makroiqtisadi sabitliyin qorunmasına xidmət etməyə yönəldilməlidir. Post-pandemiya dövründə neft-qaz sektorundan əldə olunan gəlirlərin azalması fonunda gəlir və xərclərin ahəngdarlığının təmin edilməsi üçün qeyri-neft sektoru üzrə gəlirlərin dövlət büdcəsi gəlirlərində xüsusi çəkisinin ardıcıl surətdə artırılması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir. Dövlətin büdcə siyasətində gəlirlərin şaxələndirilməsi, vergi bazasının genişləndirilməsi, balanslaşdırılmış gəlir-xərc strukturu, habelə gəlirlərin sabitliyinin təmin edilməsi strateji əhəmiyyət daşıyır.

Qeyd olunanlarla yanaşı ortamüddətli dövrdə gözlənilən iqtisadi artım templəri regionda geosiyasi sabitlikdən də müəyyən qədər asılı olacaqdır. Belə ki, ölkəmizin regional iqtisadi inkişaf təşəbbüslərinə baxmayaraq, Ermənistanın işğalçılıq siyasəti regionda iqtisadi əməkdaşlığın hərtərəfli inkişafına maneələr yaradır. Cari ilin sentyabr ayının 27-də Azərbaycana qarşı edilmiş növbəti təxribat bunun bariz nümunəsidir. Lakin güclü iqtisadiyyat və güclü ordunun vəhdəti sayəsində bu məsələ tezliklə öz

həllini tapacaq və bütün işğaldan azad edilmiş ərazilərdə abadlıq-quruculuq işləri görüləcək, iqtisadiyyatın bəzi sektorlarının inkişafı üçün yeni imkanlar yaranacaqdır.

Ümumiyyətlə postpandemiya dövründə qeyri-neft sektoru daxilində emal sənayesinin genişlənməsi, kənd təsərrüfatı, neft-kimya, nəqliyyat-logistika, turizm, ticarət, rəqəmsal iqtisadiyyat və İKT sahələrinin inkişafı əsas prioritetlərdən hesab edilir.

Cari ildə olduğu kimi növbəti ildə də zərər çəkmiş iqtisadi subyektlərə dövlət dəstəyinin göstərilməsi ilə yanaşı əhalinin sosial yaşayış səviyyəsinin yaxşılaşdırılması, səhiyyə, təhsil, o cümlədən bunları özündə ehtiva edən prioritet dövlət programları və layihələri üzrə maliyyələşmənin davam etdirilməsi ümumilikdə əhalinin sosial rifahının qorunmasına xidmət edəcək və iqtisadi artımın bərpa edilməsini dəstəkləyəcəkdir.

Bu əsasda dövlətin əsas funksiyalarının həyata keçirilməsi məqsədilə 2021-ci ildə dövlət büdcəsin xərcləri ilkin olaraq 25 847,5 mln. manat məbləğində proqnozlaşdırılır. Dövlət büdcəsi xərclərinin tərkibində cari xərclər 18 106,6 mln manat (xüsusi çəkisi 70,1 %), əsaslı xərclər 5 389,1 milyon manat (xüsusi çəkisi 20,8 faizi), dövlət borcuna xidmətlə bağlı xərclər isə 2 351,8 mln. manat (xüsusi çəkisi 9,1 %) təşkil edəcəkdir. Qeyd edilməlidir ki, növbəti ilin dövlət büdcəsini əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri sosialyönümlü xərclərin dövlət büdcəsi xərclərində xüsusi çəkisinin təxminən 42 faiz təşkil etməsidir.

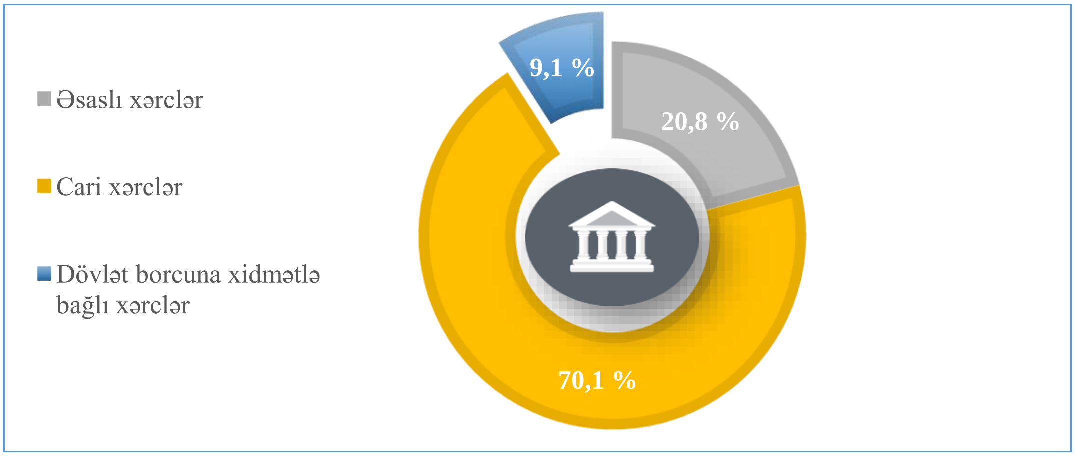

Mənbə: "Azərbaycan Respublikasının 2021-ci ilin dövlət və icmal büdcələrinin ilkin göstəricilərinə dair açıqlama"

Qrafik 10. Dövlət büdcəsinin xərclərinin strukturu

Belə ki, bu məqsədlə sosial-iqtisadi dəstək tədbirlərinin həyata keçirilməsinin davam etdirilməsinin əsas prioritet istiqamətlərdən olacağını söyləmək olar. Bununla yanaşı ölkədə qeyri-rəsmi məşğulluq səviyyəsinin, o cümlədən kölgə iqtisadiyyatının azaldılması, şəffaflığın artırılması istiqamətində görülən tədbirlər, digər tərəfdən də qeyri-neft sektoru üzrə vergi güzəştləri və azadolmaları nəticəsində növbəti ildən etibarən qeyri-neft sektorunun bərpası və dinamik inkişafı 2021-ci il və ortamüddətli dövrdə dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşmasının əsas hərəkətverici qüvvəsi olacaqdır. Postpandemiya dövründə kontr-tsiklik fiskal siyasətin həyata keçirilməsi ölkə iqtisadiyyatında real sektorun inkişaf meyllərinin bərpa edilməsinə, həmçinin büdcənin gəlir və xərcləri arasında tarazlığın pozulması təhlükəsinin aradan qalxmasına, habelə dövlət büdcəsinin icrasında ahəngdarlığın təmin edilməsinə xidmət edəcəkdir.

Nəticə

Yuxarıdakı təhlilləri nəzərə alaraq yekun olaraq deyə bilərik ki, pandemiyanın dünya miqyasında çox episentirli hal alması və bununla bərabər volatil neft qiymətlərinin neqativ təsirlərinin digər ölkələrlə yanaşı Azərbaycanda da bu ilin sonuna qədər davam edəcəyi ehtimal olunur. Lakin aşağı neft qiymətləri fonunda neft ixrac edən ölkələrin ümumi iqtisadiyyatında kəskin geriləmələrə baxmayaraq Azərbaycan iqtisadiyyatı nəinki neft ixrac edən ölkələr arasında hətta digər bir çox ölkələrlə müqayisədə pandemiyadan daha az təsirlənən ölkələrdən biridir. Bu çalışmanın yekun nəticəsi həmçinin digər bir sıra başqa tədqiqatların da nəticələri ilə üst-üstə düşməkdədir. Belə ki, əvvəl edilən bəzi araşdırmalarda da iqtisadiyyatın bir sıra əsas sahələrində geriləmənin hətta 8-9 aylıq müddətdə mütəmadi hal alması, istirahət və otelçilik sferasının demək olar ki, iflic olması vurğulanır. Lakin bütün bunların fonunda iqtisadi inkişaf meyillərinin yenidən bərpası isə ölkələrin bir sıra milli xüsusiyyətlərindən, sosial-iqtisadi dəstək paketlərinin keyfiyyətcə yeni mühitdə hansı dərəcədə reallaşmasından asılı olacaqdır.

Beləliklə, aparılmış tədqiqat nəticəsində belə qənaətə gəlmək olur ki, post-pandemiya dövründə neft-qaz sektorundan əldə olunan gəlirlərin azalması fonunda gəlir və xərclərin ahəngdarlığının təmin edilməsi üçün qeyri-neft sektoru üzrə gəlirlərin dövlət büdcəsi gəlirlərində xüsusi çəkisinin ardıcıl surətdə artırılması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir. Fiskal siyasətin əsas məqsədi pandemiyanın iqtisadiyyata təsirinin minimuma endirilməsi və iqtisadi bərpa proseslərinin sürətləndirilməsi, xüsusilə real sektorun inkişafının bərpası üçün məcmu tələbin dövlət xərcləri vasitəsilə müəyyən səviyyədə stimullaşdırılmasına, ölkədə makroiqtisadi sabitliyin qorunmasına xidmət etməyə yönəldilməlidir. Burada texnoloji yenilikləri özündə ehtiva edən islahatların həyata keçirilməsi, iqtisadiyyatda innovativ dəyərin xüsusi çəkisinin artırılması və sair kimi amillər iqtisadi bərpa prosesinin lokomotivi hesab oluna bilər.

Cari ildə olduğu kimi növbəti ildə də zərər çəkmiş iqtisadi subyektlərə dövlət dəstəyinin göstərilməsi ilə yanaşı əhalinin sosial yaşayış səviyyəsinin yaxşılaşdırılması, səhiyyə, təhsil, o cümlədən bunları özündə ehtiva edən prioritet dövlət proqramları və layihələri üzrə maliyyələşmənin davam etdirilməsi ümumilikdə əhalinin sosial rifahının qorunmasına xidmət edəcək və iqtisadi artımın bərpa edilməsini dəstəkləyəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı https://www.stat.gov.az/

2. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi - “2021-ci ilin dövlət və icmal büdcələrinin ilkin göstəricilərinə dair açıqlama” http://www.maliyye.gov.az/static/253/ilkin-budce-gostericileri

3. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının rəsmi saytı, https://www.cbar.az/

4. EIA (2020), "Short-Term Energy Outlook – October 2020", https://www.eia.gov/outlooks/steo/

5. International Monetary Fund. World Economic Outlook: The Great Lockdown. Washington, DC, October 2020 https://www.imf.org/en/publications/weo

6. International Monetary Fund (IMF). Fiscal Monitor: Policies for the Recovery. Washington, October 2020 https://www.imf.org/en/Publications/FM

7. S&P Global Platts Crude Oil Marketwire, https://www.spglobal.com/platts

АНАЛИЗ ГЛОБАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ВЫЗОВОВ И ТЕНДЕНЦИЙ ВОССТАНОВЛЕНИЯ ЭКОНОМИКИ

Эльмир ЭЙВАЗ-ЗАДЕ

Резюме

В этом исследовании оцениваются глобальные вызовы, создаваемые пандемией коронавируса для мировой экономики, а также изучаются ключевые тенденции воздействия на экономику Азербайджана. В статье оценивается влияние пандемий и других связанных с ними процессов на макроэкономическую стабильность с использованием ряда статистических данных как с глобальной, так и с национальной экономической точки зрения. В целом, были проанализированы основные тенденции экономики страны по различным ключевым параметрам, включая реальный сектор, денежно-кредитный и фискальный секторы, а также проведен сравнительный анализ с использованием прогнозов ряда международных финансовых институтов для мировой и азербайджанской экономики.

При этом отмечена важность текущих мер социально-экономической поддержки на фоне ускорения восстановления экономического развития в среднесрочной перспективе, а также подчеркнута важность проведения антициклической фискальной политики. Представленная работа отражает угрозы макроэкономической стабильности, а также основные приоритеты устойчивого развития в постпандемический период.

Ключевые слова: *Коронавирус (COVID-19), глобальные экономические проблемы, макроэкономические последствия, антициклическая фискальная политика, экономика Азербайджана.*

ANALYSIS OF GLOBAL-ECONOMIC CHALLENGES AND TRENDS OF ECONOMIC RECOVERY

Elmir EYVAZ-ZADA

Abstarct

This study assesses the global challenges posed by the coronavirus pandemic in the world economy, as well as examines key trends in the impact on the Azerbaijani economy. The article assesses the impact of pandemics and other related processes on macroeconomic stability using a number of statistics from both the global and national economies. In general, the main trends of the country's economy, including the real sector, monetary and fiscal sectors, were analyzed in relation to various key parameters, including a comparative analysis using forecasts of a number of international financial institutions for the world and Azerbaijani economies.

At the same time, the importance of the current socio-economic support measures against the background of accelerating the recovery of economic development in the medium term was mentioned, and the importance of the implementation of countercyclical fiscal policy was emphasized. The presented work reflects the threats to macroeconomic stability, as well as the main priorities for sustainable development in the post-pandemic period.

Keywords: *Coronavirus (COVID-19), global economic challenges, macroeconomic impacts, countercyclical fiscal policy, Azerbaijan's economy.*

UOT 336

AZƏRBAYCANDA QEYRİ-NEFT SEKTORU ÜZRƏ BİZNES FƏALİYYƏTİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ VE İNVESTİSİYA MÜHİTİ ARASINDA ƏLAQƏ

Yusif Ramin MƏMMƏDOV,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
məmmədov y994@gmail.com

Xülasə

İnvestisiya iqtisadiyyatın sahə quruluşunun müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Yəni hər hansı bir sektora qoyulan investisiya həcmi nə qədər çox olarsa, bu sektorda iqtisadi artım tempi də o qədər yüksəkdir. Bu baxımdan ölkəmizdə neft sektorunun yüksək inkişafı həm strateji məhsul olması, həm də bu sahəyə böyük həcmdə investisiya qoyuluşu sayəsində mümkün olmuşdur. Müstəqillik dövründə neft sənayesinə yatırılan böyük həcmdə təbii ki, neft məhsullarının həcminin və ixrac strukturundakı neft məhsullarının payının artmasında bir amil oldu.

Dövrümüzdə iqtisadi inkişafın effektivliyini təsdiqləyən amil neft, təbii qaz, qızıl, gümüş deyil, iqtisadiyyatın texnologiyalara və qabaqcıl texnologiyalara əsaslanan quruluşudur. Buna görə qeyri-neft sektorunun inkişafı zəruridir. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, qeyri-neft sektorunun inkişafında əsas amil investisiyalardır. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, neft sektoruna qoyulan investisiyaların payı yüksək olaraq qalır. Azərbaycan hökuməti qeyri-neft sektorunun və sənayenin inkişafı üçün ciddi addımlar atır, çünki neft tükənmiş bir təbii sərvətdir və iqtisadiyyatın asılılığını artırır.

Məqalədə iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun inkişafı təhlil edilmişdir. Son illərdə ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün strateji bir yol xəritəsinin qəbul edildiyi və nəticədə iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafına xüsusi diqqət yetirildiyi qeyd olunur.

***Açar sözlər:** qeyri-neft sektoru, biznes fəaliyyəti, investisiya, qiymətləndirmə, investisiya fəallığı, ÜDM.*

Giriş

İqtisadiyyatını və ixracatını şaxələndirərək neft və qaz gəlirlərindən asılılığını azaltmağa çalışan Azərbaycan üçün qeyri-neft sektoruna, xüsusən də istehsalata birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda iqtisadi inkişafın təmin edilməsi, dövlət büdcəsi gəlirlərinin qorunub saxlanılması üçün qeyri-neft sektorunun payının artırılması ölkənin yeni iqtisadi modelinin əsas prioritetlərindən biridir. Buradakı vacib məsələlərdən biri də xarici investorlar üçün iqtisadiyyatın maksimum cəlbediciliyini təmin etməkdir.

Bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün həm xarici, həm də daxili investisiyalar bir ölkənin iqtisadi inkişafı və makroiqtisadi sabitlik üçün mühüm rol oynayır. Xarici investisiyalar, məhsuldarlığı artırmaqla, texnologiyanı bir ölkədən digərinə ötürmək, məşğulluğu artırmaq və geniş mənada makroiqtisadi sabitlik və iqtisadi artımı təmin etməklə inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatını şaxələndirməyə kömək edir. Xarici investisiyalar, yeni texnologiyaların və resursların hərəkətini və köçürülməsini, islahatların həyata keçirilməsini və maliyyə institutlarının yaradılmasını sürətləndirərək ölkələrin potensialını məhdudlaşdırmamağa kömək etdi.

Təsadüfi deyil ki, hökumətin Azərbaycan Respublikasının 2025-ci ilədək Milli İqtisadi Perspektivlərinə dair Strateji Yol Xəritəsində təyin etdiyi dörd hədəf

göstəricidən birincisi "xarici birbaşa investisiyaların qeyri-neft ÜDM-də payını 4% -ə çatdırmaqdadır" (2015-ci ildə 2,6 %) [7].

Böyük karbohidrogen ehtiyatlarına sahib olan Azərbaycanın neft və qaz sektoru hər zaman xarici investisiyalar üçün cəlbedici olub: 2000-2019-cu illərdə ölkə iqtisadiyyatına 77,8 milyard manat investisiya qoyulub. Neft və qaz sektoru birbaşa xarici investisiyaların (66,8 milyard ABŞ dolları) 85%-dən çoxunu təşkil edir [8].

Ancaq ölkənin qeyri-neft və qaz sektoru, xüsusən də emal sənayesi neftin bol olduğu dövrdə xarici investorlar tərəfindən kifayət qədər maraq görmədi. Xarici investorlar ölkənin neft-qaz sektorunda bu qədər fəal olduqları üçün, qeyri-neft və qaz (qeyri-istehsal) sektorları ilə maraqlarının az olduğunu düşünməyə vadar edir. Bu sektorlarda birbaşa xarici investisiyaların iştirakını artırmaq üçün xarici investorlar ilə bağlı məhdudiyyətləri müəyyənləşdirmək və onları həll etmək üçün addımlar atmaq vacibdir. Son üç ildə investisiya aktivliyini artırmaq üçün qəbul edilmiş hökumət qərarlarının effektivliyi və adekvatlığı mövcud olan problemlərin də həll edilməli olduğunu göstərir.

Xatırladaq ki, 2015-ci ilin sonu, 2016-cı ilin əvvəlləri bu istiqamətdə yeni islahatlara start verildi. Qeyri-neft istehsalını stimullaşdırmaq, sahibkarlıq üçün daha əlverişli bir mühit yaratmaq və kənd təsərrüfatında ölkəmizə valyuta gətirə biləcək sahələri inkişaf etdirmək üçün təcili addımlar. atıldı. Prezidentin imzaladığı fərman və sərəncamlar, müvafiq qanun və Milli Məclis və Nazirlər Kabineti tərəfindən qəbul edilən qərarlar yeni iqtisadi islahatların hüquqi əsasını təşkil etdi. Reallıq budur ki, son illər aparılan iqtisadi islahatlar nəticəsində bu sahədə ciddi irəliləyişlər əldə edilmiş, qeyri-neft sektorunun ÜDM-dəki payı artmış və rəqabətə davamlı məhsulların istehsalı artmışdır.

Neft gəlirlərinə görə Azərbaycanda infrastruktur modernləşdirmə, qeyri-neft iqtisadiyyatına investisiya qoyuluşu, ÜDM-dən artıq olan strateji valyuta ehtiyatlarının yaradılması, biznüs mühitinin daha da yaxşılaşdırılması və ölkəmizin beynəlxalq tranzit imkanlarının artırılması, nəticədə iqtisadi inkişafı stimullaşdırmışdır.

Problemin iqtisadi inkişafla əlaqəli tarixi inkişaf nöqteyi-nəzərindən təhlil edildiyi sistematik analiz metodu tətbiq olunur. Məqalədə elmi analiz, həm də məntiqi təhlil, iqtisadi və statistik metoddan, müqayisə metodlarından istifadə edilmişdir.

2014-cü ildən bəri beynəlxalq iqtisadi sistemdə davam edən proseslər nəticəsində Azərbaycanda həm ticarət, həm də neft qiymətlərində kəskin eniş baş verdi. Tərəfdaş ölkələrdəki böhran nəticəsində iqtisadi artım dinamikasında azalma nəticəsinddə, ölkəmizdə iqtisadi inkişafa yeni yanaşmalar tətbiq etmək lazım olduğu ortaya çıxdı. Son illərdə baş verən proseslərə əsasən qeyri-neft sektorundakı mövcud potensialı səfərbər etmək, bu sahədə dinamik inkişafı təmin etmək üçün yeni iqtisadi islahatlar aparmaq qarşıya məqsəd kimi qoyulmuşdur.

Müasir şəraitdə qeyri-neft sektorunun inkişafında müxtəlif problemlər mövcuddur ki, onların həlli həm daxili, həm də xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətli mal kütləsinin formalaşması üçün əlverişli şərait yarada bilər. Bu baxımdan qeyri-neft sektorunun inkişafında investisiyanın rolu əhəmiyyətli dərəcədə yüksəkdir. Əsasən bazarlarda malların həcminin artmasına xidmət edən investisiyaların kütləsi məhsulların rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün də əlverişli şərait yaradır. Bundan əlavə, istehsalın intensivləşdirilməsi, habelə son elmi-texniki tərəqqinin əldə etdiyi nailiyyətlərin istehsalda davamlı tətbiqi yenilikçi olmayan istehsal sahəsində əhəmiyyətli bir müvəffəqiyyətə səbəb olur.

Müasir şəraitdə iqtisadiyyatın bütün sahələrinə investisiya qoyuluşu istehsal sahələrinin yenilənməsinin əsas şərtlərindən biridir. İnvestisiyalar istehsal bazasının fiziki və köhnəlməsinin qarşısını alan əsas vasitələrdən biridir. Bu baxımdan, investisiyaların rolunu artırmağa yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi qeyri-neft sektorunda xüsusilə vacibdir. Nəzərə alınmalıdır ki, qeyri-neft sektorundakı əksər müəssisələrin fiziki və mənəvi köhnəlməsi, əsas fondların iqtisadi sabitliyinin azalması onların rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsal etmək və daxili və xarici bazarlara mal təklif etmək qabiliyyətinə mənfi təsir göstərir. Bu baxımdan, qeyri-neft sektoru müəssisələrinin istehsal fondlarının daim yenilənməsinə ehtiyac var. Bütün bunlar, artıq qeyd olunduğu kimi müəssisələrə artan sərmayə qoymağı tələb edir [5, s.32].

Qeyri-neft sektoru müəssisələri iqtisadiyyatın neft sektoru ilə müqayisədə nisbətən aşağı investisiya cəlbediciliyinə malikdir. Bu baxımdan qeyri-neft sektoru müəssisələrində daha həssas və xüsusilə həssas əmtəə kütlələri formalaşır. Qeyri-neft sektorunda kənd təsərrüfatı məhsulları xüsusilə həssas bir mal qrupu hesab edilə bilər. Bu məhsulların istehsalı əsasən təbii və iqlim şəraitindən asılıdır. Bundan əlavə məhsul istehsalı əsasən geniş inkişaf bazasına əsaslandığından, bu sahədəki xarici investisiyalar investorlar üçün sərfəli deyil. Əlavə olaraq, əsasən istehsal məhsullarına aid edilə bilən həssas məhsul qrupları var.

Emal sənayesi məhsullarının həssaslığı, rəqabət qabiliyyətinin aşağı olması ilə əlaqədardır və idxal olunan malların kütləsi daxili bazardakı mövqelərini əhəmiyyətli dərəcədə təsir edə bilər. Bu səbəbdən də dövlətin qeyri-neft sektoru müəssisələrinə investisiyalar üçün lazımi dəstəyi təmin etməsi vacibdir. Bundan əlavə, dövlət dəstəyi ilə hədəfli maliyyə proqramlarının hazırlanması müasir şəraitdə qeyri-neft sektorunun inkişafını stimullaşdırmaq üçün ən vacib vasitələrdən biri hesab olunur [2, s.63].

Qeyri-neft sektorunun inkişafında xüsusiyyətlərinə diqqət yetirmək öyrənməyə ehtiyac artmaqdadır. Qeyd etmək lazımdır ki, investisiyalar daha çox iqtisadi kateqoriyadır və onların öz bazar konsepsiyaları var. Bu baxımdan investisiya kateqoriyası düzgündür. Qeyri-neft sektorundakı rollarını müəyyənləşdirmək və öyrənmək ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Neft tükənmiş bir təbii sərvət olduğundan və iqtisadiyyatın asılılığını artırdığından, Azərbaycan hökuməti qeyri-neft sektorunun və sənayenin inkişafı üçün ciddi addımlar atır. Bunu nəzərə alaraq 6 dekabr 2016-cı ildə hökumətimiz Milli İqtisadiyyatın və İqtisadiyyatın Əsas Sektorlarının Strateji Yol Xəritəsi haqqında Qərar imzaladı [1].

Kənd təsərrüfatı, turizm, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları, emal sənayesi Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafında əsas prioritet sahələrdir. Beynəlxalq maliyyə qurumları bu sahələr arasında kənd təsərrüfatı və turizmin əhəmiyyətini vurğulayırlar. Beləliklə, ölkənin məşğul əhalisinin təxminən 44% -i kənd təsərrüfatında çalışır. Bu səbəbdən də ölkədə kənd təsərrüfatının inkişafı, islahatların aparılması və yeni texnologiyaların tətbiqinə yönəlmiş bir sıra dövlət proqramları həyata keçirilir. Azərbaycanla sıx əməkdaşlıq edən Asiya İnkişaf Bankı həm də kənd təsərrüfatını və turizmi ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafında aparıcı istiqamət hesab edir. Bank hesab edir ki, bölgələrdəki infrastrukturun yaxşılaşdırılması, kənd təsərrüfatı istehsalçılarına subsidiya verilməsi və onlar üçün vergi güzəştlərinin qorunması böyük potensiala malik olan Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişafına kömək edir. Banka görə, ölkənin turizm potensialından tam istifadə edilməsi qeyri-neft ÜDM-in artmasına səbəb olacaq. Beləliklə, Azərbaycanın zəngin turizm potensialı və

son illərdə ölkədə turizm infrastrukturunun sürətlə inkişafı, qeyri-neft sektorunun bu sahəsində ölkəsi üçün böyük faydalar vəd edir [9].

Aşağıdakı qrafikdə son 5 ildə ölkədə iqtisadiyyata yönəldilmiş investisiya qoyuluşlarının dinamikasını vermək olar. Qrafikdən göründüyü kimi 2015-2019-cu illərdə iqtiadiyyata yatırılan bütün investisiya qoyuluşlarında artım müşahidə olunmuşdur. 2019-cu ildə 2018-ci ilə nisbətən investisiya qoyuluşunda azalma müşahidə olunmuşdur.

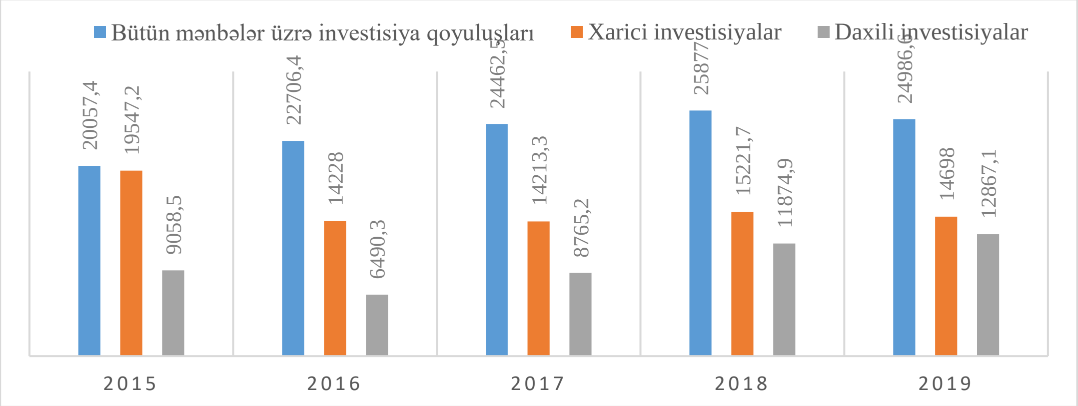

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/finance/ (10.01.2020)

Qrafik 1. İqtisadiyyata yönəldilən investisiyalar

2018-ci il ərzində iqtisadiyyatın əsas kapitala yönəldilmiş ümumi investisiyanın 65,5% -i və ya 11,289,3 milyard manatı qeyri-neft sektoruna yönəldilmişdir. Əsas kapitala qoyulmuş investisiyaların 15,7% -i və qeyri-neft sektoruna qoyulmuş investisiyaların 24,0% -i və ya 2704,9 milyon manatı qeyri-neft sənayesinin inkişafına sərf edilmişdir.

2020-ci ilin yanvar-noyabr aylarında əsas kapitala 12,716,6 milyard manat vəsait ayrılmışdır ki, bu da 2019-cu ilin müvafiq dövrünə nisbətən 4,0 faiz azdır. Bunu da COVİD-19 pandemiyasının iqtisadiyyata vurduğu ziyanla əlaqələndirmək olar. Neft və qaz sektoruna qoyulan investisiyaların həcmi 8,4% artdı, qeyri-neft və qaz sektoruna yönəldilən vəsaitlərin həcmi isə 11,0% azaldı. İstifadə olunmuş vəsaitin 8374,4 milyon manatı və ya 65,9% -i istehsal sahələrinə, 3185,0 milyon manatı (25,0%) xidmətə, 1,157,2 milyon manatı (9,1%) yaşayış binalarının tikintisinə xərclənmişdir. Əsas kapitala ayrılan vəsaitin 8.130.5 milyard manatı və ya 63.9 faizi daxili fondların payına düşür. Əsas kapitala ayrılan vəsaitin 7,958,2 milyon manatı və ya 62,6% -i tikinti-quraşdırma işlərinə sərf edilmişdir [10].

Cədvəl 1. Azərbaycanda əsas kapitala investisiya yönəldilməsinin strukuru, %

İllər	Neft sektoru	Qeyri-neft sektoru
2015	44,6	55,4
2016	51,0	49,0
2017	54,0	46,0
2018	65,5	34,5
2019	66,5	33,5

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/finance/ (25.12.2019)

Aşağıdakı cədvəl 2-də olan məlumatlar qeyri-neft sektorunun ÜDM-dəki payının 2011-ci ildəki 44,54% -dən 2017-ci ildə 57,1% -ə, 2019-cu ildə isə 56,8 %-ə

yüksəldiyini göstərir. Digər tərəfdən qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-neft sektorundakı artım tempi, neft və qaz sektoru və ÜDM artımı tempin üstündə idi. Beləliklə, Cədvəl 2-dəki məlumatların təhlili göstərir ki, 2006-2011-ci illərdə neft və qaz sektorunda istehsal olunmuş ÜDM qeyri-neft sektorunun ÜDM-ni üstələyib. Lakin 2012-ci ildən bəri qeyri-neft sektorunda istehsal olunan ÜDM həcmi neft və qaz sektorunu keçib. 2012-ci illə müqayisədə 2019-ci ildə qeyri-neft sektorunun ÜDM-i 49,2% artmış, neft və qaz sektoru üçün isə bu göstərici cəmi 22,8% olmuşdur.

Cədvəl 2. İqtisadiyyatın neft və qeyri-neft bölmələrində ümumi daxili məhsul istehsalı (milyon manatla)

İllər	ÜDM	Neft sektoru	Qeyri-neft sektoru	Məhsula və idxala xalis vergilər
2011	52082,0	25829,9	23196,1	3056,0
2012	54743,7	24487,3	26864,4	3392,0
2013	58182,0	23778,1	30525,9	3878,0
2014	59014,1	21405,2	33195,9	4413,0
2015	54380,0	15382,2	34138,8	4859,0
2016	60425,2	19552,6	35951,1	4921,5
2017	70337,8	25005,4	40328,0	5004,4
2018	80092,0	32231,7	41662,0	6198,3
2019	81681,0	30091,0	44471,8	7118,2

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/ (25.12.2019)

Ölkə iqtisadiyyatını həm neft, həm də qeyri-neft sektorunda təhlil edərkən, zamanla artım sürətini analiz etmək də maraqlıdır. Cədvəl 2-dəki məlumatlara əsasən qeyd etmək olar ki, 2014-2019-cu illər üçün ÜDM-in orta illik artım sürəti 0,6%, neft və qaz sektoru - 3,3%, qeyri-neft sektoru isə 4,6% təşkil etmişdir. Beləliklə, təhlillər göstərir ki, 2014-2019-cu illərdə qeyri-neft sektorunun artım templəri həm ÜDM-in, həm də neft sektorunun artım templərindən yüksək olmuşdur. Ümumiyyətlə, yuxarıdakı cədvəllərdəki məlumatlara əsasən, ölkənin qeyri-neft sektorunun istehsal baxımından səmərəsiz şəkildə formalaşdığı qənaətinə gələ bilərik. Eyni zamanda, qeyri-neft sektorunda əlavə dəyərin təhlili də maraqlıdır.

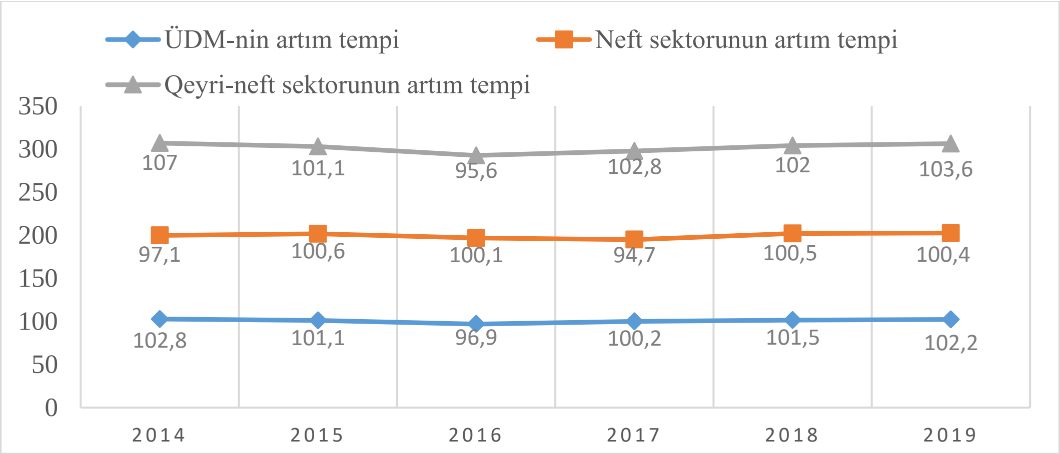

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/ (2019)

Qrafik 2. ÜDM-nin artım tempi əvvəlki ilə nisbətdə faizlə

İnvestisiyaların sektoral bölgüsünə baxsaq, aydın olur ki, Azərbaycan iqtisadiyyatına birbaşa xarici investisiyalar əsasən enerji sektoruna qoyulur. 2003-2018-ci illərdə ölkəyə cəlb olunan birbaşa xarici investisiyalardan əldə olunan gəlirin 85,6% -i neft və qaz istehsalı və satışı ilə bağlı layihələrə yatırıldı. 2-ci mərhələdə xarici investisiyaların 93% -i neft sektoruna yönəldilmişdisə, 3 və 4-cü mərhələləri əhatə edən illər ərzində neft sektorunun payı 81% təşkil etmiş və qeyri-neft sektorunun payı nisbətən artmışdır.

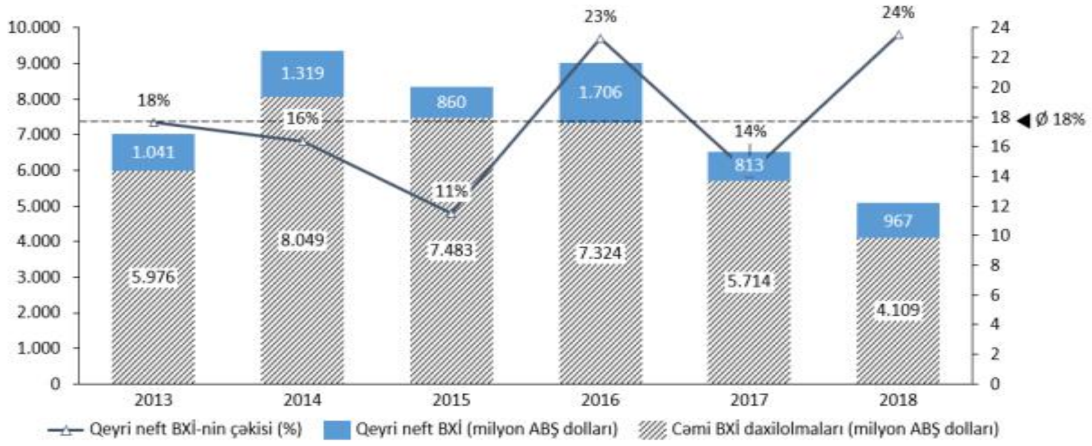

Mənbə: Azərbaycan Mərkəzi Bankı, Əsas Makroiqtisadi göstəricilər, Statistik Bülliten. 2019.

Qrafik 2. Azərbaycanda BXİ və qeyri-neft BXİ-lərin in göstəriciləri (mln. ABŞ dolları)

Qrafik 2-dən də göründüyü kimi, 2013-2018-ci illərdə birbaşa xarici investisiyalardan əldə olunan gəlirlərdə qeyri-neft sektorunun payı Orta hesabla 18% idi, 2017-ci ildə bu rəqəm 52% azaldı. 2018-ci ildə qeyri-neft sektoruna qoyulmuş birbaşa xarici investisiya gəlirlərinin payı təxminən 24% artaraq 967 milyon ABŞ dollarına çatdı. Ölkə iqtisadiyyatına xarici giriş qeyri-neft sektoruna yatırımların strukturunu nəzərə alaraq 2003-2014-cü illərdə qeyd etmək lazımdır. Qeyri-neft sektoru 7.3 milyard ABŞ dolları həcmində xarici sərmayə cəlb etmişdir. Çəkilən xarici investisiyalar əsasən sənaye (62%), tikinti (13%), ticarət (12%) və digər sahələrin payına düşür. Xarici investisiyaların ümumi quruluşdakı payına görə Böyük Britaniya, Türkiyə, Rusiya və Yaponiya birinci yerdədir [4].

Qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-neft sektoruna birbaşa xarici investisiyalardan gələn gəlirlər 2015–2018-ci illərdə əhəmiyyətli dərəcədə artmamışdır. Təəssüf ki, bu dövrdə kənd təsərrüfatı heç bir xarici investisiya cəlb edə bilmədi. Son vaxtlar, Azərbaycanın turizm sektorundakı infrastrukturun inkişafı və təşviq siyasətinin fonunda, ölkəyə birbaşa xarici investisiyanın olmaması narahatlıqları artırdı. Həmçinin maliyyə sektoruna birbaşa xarici investisiyaların aşağı səviyyədə olması bank sektorunda sistemli risklərin olması ilə yanaşı, ölkədə kapital bazarlarının inkişaf etməməsi ilə izah edilə bilər. Bununla birlikdə, kənd təsərrüfatı, qida və maliyyə sektorları gələcəkdə qeyri-neft sektoruna xarici investisiyaların artırılması üçün prioritet sahələr kimi qəbul edilməlidir [3].

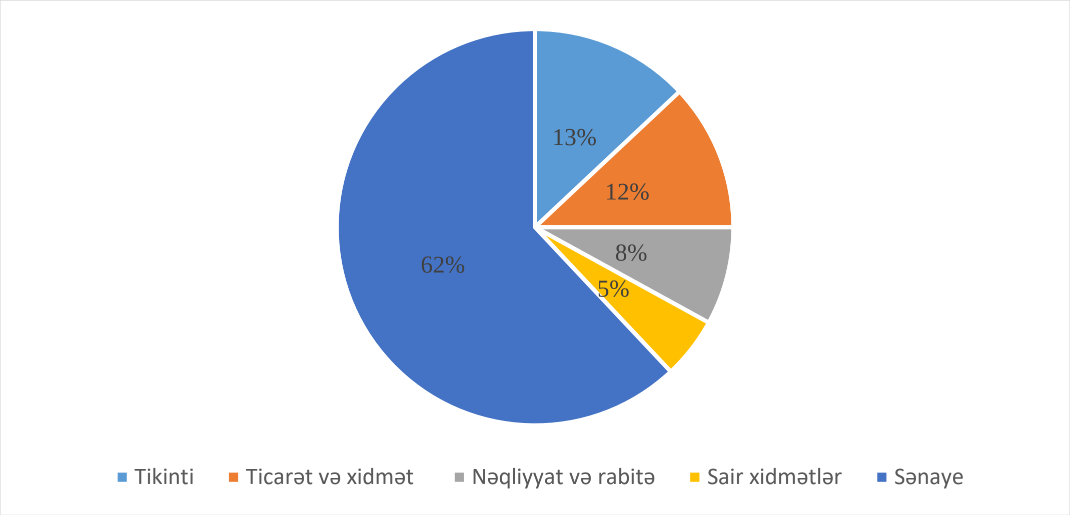

Mənbə: Dövlət Stastika Komitəsi, “Azərbaycan rəqəmlərlə”. Statistik məcmuə. 2019.s.44

Qrafik 3. 2019-cu ildə qeyri-neft sektoru sahələrinə yatırılan investisiyaların həcmi, faizlə

Müşahidələr təsdiqləyir ki, ölkədə iqtisadi böyümə 1995-ci ildə başlasa da, bunun əsas səbəblərindən biri neft sektoruna yatırımlarla bağlıdır. Son statistikalar (2015-2019) qeyri-neft sektorunun böyümə sürətinin neft sektorunun artım tempini üstələdiyini göstərir. Bu baxımdan Azərbaycanın müasir iqtisadiyyatının quruluşunu aşağıdakı kimi göstərmək olar. Bildiyiniz kimi, iqtisadiyyatın müəyyən bir quruluşunun olması sektorlar üzrə məşğulluğun həcmini müəyyənləşdirir. Bu baxımdan məşğulluğun iqtisadi fəaliyyət növlərinə görə bölgüsünə baxmaq məqsədəuyğundur.

Ölkənin təbii üstünlükləri milli iqtisadiyyatın quruluşunun formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Heckscher-Ohlin nəzəriyyəsindən məlum olur ki, hansı ölkə olmasından asılı olmayaraq təbii ehtiyatlarla zəngin bir məhsulda ixtisaslaşır. Azərbaycanda təbii sərvət kimi neftin bolluğu ölkəni ÜDM, sənaye istehsalı və ixracı baxımından uzun illər boyu əsas oyunçu halına gətirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, neft sektorunun inkişafı digər sənaye sahələrinin, xüsusən də neft emalı ilə əlaqəli sahələrin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Müşahidələr istehsal sənayesində əlavə dəyər artımının (2014-cü il xaric) əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən daha yüksək olduğunu təsdiqləyir. Beləliklə, 2017-ci ildə istehsal sənayesində əlavə dəyər əvvəlki ilə nisbətən 11,2% çoxdur. İnvestisiya həcmi milli iqtisadiyyatın sektor quruluşunun formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərdiyindən ABŞ, Çin, Yaponiya, Sinqapur, Almaniya, Cənubi Koreya və İsrail kimi ölkələr texnoloji əsaslı iqtisadiyyatın formalaşmasına daha çox diqqət yetirirlər. Buradakı əsas hədəflərdən biri də bir texnoloji markası olan bir iqtisadiyyat qurmaq və bu əsasda qlobal bazarda daha yaxşı məhsul satmaqdır [6].

Beləliklə, milli iqtisadiyyatın inkişaf dinamikasının təhlili göstərir ki, ölkədə sənayenin, xüsusilə qeyri-neft sənayesinin inkişafı hərtərəfli iqtisadi inkişaf strategiyasının bir hissəsi kimi qəbul edilməlidir. Beləliklə, hesab edirik ki, ölkənin sənaye sektorundakı müqayisəli üstünlüklərini müəyyənləşdirmək və bu əsasda həm ixrac yönümlü, həm də idxalı əvəz edən sahələri və xidmətləri müəyyənləşdirmək lazımdır. Ölkədə iqtisadiyyatın yenidən qurulmasının prioritetlərinə uyğun olaraq elmi-

texniki potensialın istifadəsinə diqqət yetirilməlidir. Bununla birlikdə, son illərdə ölkənin qeyri-neft sektorunda şaxələndirmə tədbirləri, xüsusən də ölkədəki investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılması, sahibkarlığın inkişafı, iqtisadiyyatın infrastruktur və köməkçi sahələrində rəqabət qabiliyyətinin artırılması istiqamətində görülən işlər nəzərə çarpacaq dərəcədə irəliləmişdir [3, s.74].

Nəticə

Beləliklə, ölkənin qeyri-neft sektoruna xarici investisiyaların artırılması, eləcə də ixrac yönümlü qeyri-neft sektorunun inkişafı məqsədi ilə dövlət-özəl investisiya əməkdaşlığının inkişafı üçün təşviq mexanizmləri tətbiq edilməlidir. Bu baxımdan, qeyri-neft sektorunun inkişafına xarici investisiyaların cəlb edilməsini yaxşılaşdırmaq və stimullaşdırmaq üçün müasir tədbirlərin nəzərdən keçirilməsi məsləhətdir.

Qeyri-neft sektoruna xarici investisiyaların inkişafını stimullaşdırmaq üçün sənaye sahələri, xüsusən də uzun müddət ölkə iqtisadiyyatı üçün ənənəvi sayılan kimyəvi maddələr, maşın və avadanlıqların quraşdırılması və metallurgiya üçün sahəvi sektor inkişaf proqramları hazırlamaq lazımdır. Kommersiya əsasında fəaliyyət göstərən dövlət şirkətlərinin tədricən özəlləşdirilməsi və bu şirkətlərin beynəlxalq təcrübəyə uyğun müasir korporativ idarəetmə və hesabat təcrübələrinə sahib olması vacibdir.

Ümumiyyətlə, bəzi ölkələrdə Azərbaycana qoyulan son xarici investisiyalar qeyri-neft sektoruna xarici investisiyalar zəif olduğu halda müsbət böyümə meylləri müşahidə edildi. Qlobal olaraq COVID-19 pandemiyası səbəbindən 2020 və sonrasında xarici birbaşa investisiya axınlarında kəskin bir azalma olmuşdur. İnanırıq ki, bu vəziyyətdə ölkəmiz inkişaf hədəflərinə çatmaq üçün mövcud vəziyyəti dəyişdirəcək və önümüzdəki illərdə xarici investisiyaları artıracaqdır. Eyni zamanda Vətən müharibəsində qalib gələn ölkəmiz işğaldan azad olunan torpaqlarda qeyri-neft sektorunun inkişafı və bu sahəyə investisiyaların yatırılması istiqamətində mühüm tədbirlər görməkdədir. Bu baxımdan Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün yuxarıdakı istiqamətlər təkmilləşdirilməlidir. Bu tədbirlərə üstünlük verilməli və makroiqtisadi inkişafı və regional rəqabətqabiliyyətliliyi artırmaq, əmlak qeydiyyatı və məhkəmə sistemini sadələşdirmək, korporativ idarəetmə və korporativ şəffaflığı artırmaq üçün vergi siyasəti, xarici sərmayəçilər üçün inzibati effektivlik və hüquqi çərçivələr yenidən nəzərdən keçirilməlidir. İnvestorların səmərəli fəaliyyəti istiqamətində təkmilləşdirilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi müasir tələbdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perespektvləri üzrə Strateji yol xəritəsi 06.12.2016-ci il AR Prezidentinin fərmanı.

2. Azərbaycan Mərkəzi Bankı, Əsas Makroiqtisadi göstəricilər, Statistik Bülliten. 2019.

3. Əlixanov A. (2020), Xarici investisiyaların təhlili və qeyri-neft sektoru üzrə investisiyaların artırılmasının müasir istiqamətləri. İPƏK YOLU, No.3, səh.20-29

4. Dövlət Stastika Komitəsi, “Azərbaycan rəqəmlərlə”. Statistik məcmuə. (2019), 144 səh.

5. Məmmədov İ. (2012), Qeyri-neft sektorunun inkişaf istiqamətləri, Bakı, Apastroff, 524 səh.

6. Mehdiyeva N. (2019), Azərbaycanda qeyri-neft iqtisadiyyatının inkişaf dinamikasının qiymətləndirilməsi. İPƏK YOLU, No.1, səh.39-46.
7. https://report.az/analitika/bu-yolla-qeyri-neft-sektorunun-xarici-investisiyalar-ucun-celbediciliyini-artira-bilerik/.
8. https://bakuresearchinstitute.org/az/foreign-direct-investment-in-azerbaijans-economy-current-status-development-trends-and-challenges/.
9. http://www.azerbaijans.com/content_1671_az.html.
10. https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=4757.

КОММУНИКАЦИЯ МЕЖДУ ОЦЕНКОЙ И ИНВЕСТИЦИОННОЙ СРЕДЕЙ НЕФТЯНОГО СЕКТОРА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Юсиф МАМЕДОВ

Резюме

Инвестиции играют важную роль в определении отраслевой структуры экономики. То есть, чем больше объем инвестиций в какой-либо сектор, тем выше темпы экономического роста в этом секторе. С этой точки зрения, быстрое развитие нефтяного сектора в нашей стране стало возможным как благодаря тому, что это стратегический продукт, так и благодаря большому объему инвестиций в эту сферу. Большой объем инвестиций в нефтяную отрасль в период независимости, безусловно, стал фактором увеличения объемов нефтепродуктов и удельного веса нефтепродуктов в структуре экспорта.

Фактором, подтверждающим эффективность экономического развития сегодня, являются не нефть, природный газ, золото, серебро, а структура экономики, основанная на технологиях и передовых технологиях. Следовательно, необходимо развивать ненефтяной сектор. Как уже было сказано, основным фактором развития ненефтяного сектора являются инвестиции. При этом следует отметить, что доля инвестиций в нефтяной сектор остается высокой. Правительство Азербайджана предпринимает серьезные шаги для развития ненефтяного сектора и промышленности, поскольку нефть является истощенным природным ресурсом и увеличивает зависимость экономики.

В статье анализируется развитие ненефтяного сектора экономики. Отмечается, что в последние годы в стране принята стратегическая дорожная карта по развитию ненефтяного сектора, и в результате особое внимание уделяется развитию других секторов экономики.

Ключевые слова: *ненефтяной сектор, деловая активность, инвестиции, оценка, инвестиционная активность, ВВП.*

COMMUNICATION BETWEEN EVALUATION AND INVESTMENT ENVIRONMENT OF THE NON-OIL SECTOR IN AZERBAIJAN

Yusif MAMMADOV

Abstarct

Investment plays an important role in determining the sectoral structure of the economy. That is, the higher the volume of investment in any sector, the higher the rate of economic growth in this sector. From this point of view, the high development of the oil sector in our country has been possible both due to the fact that it is a strategic product and a large amount of investment in this area. The large volume invested in the oil industry during independence was, of course, a factor in the increase in the volume of oil products and the share of oil products in the structure of exports.

The factor that confirms the effectiveness of economic development today is not oil, natural gas, gold, silver, but the structure of the economy based on technology and advanced technologies. Therefore, it is necessary to develop the non-oil sector. As already mentioned, the main factor in the development of the non-oil sector is investment. At the same time, it should be noted that the share of investments in the oil sector remains high. The Azerbaijani government is taking serious steps to develop the non-oil sector and industry, as oil is a depleted natural resource and increases the economy's dependence.

The article analyzes the development of the non-oil sector of the economy. It is noted that in recent years the country has adopted a strategic roadmap for the development of the non-oil sector, and as a result, special attention is paid to the development of other sectors of the economy.

Keywords: *Non-oil sector, Business activity, investment, valuation, Investment activity, GDP.*

UOT 33

ÖLKƏNİN MİLLİ SƏRVƏTİNİN YARADILMASINDA İNTELLEKTUAL MÜLKİYYƏTİN QORUNMASI PROBLEMLƏRİ

Şəfiqə Səfər qızı MƏMMƏDOVA,
Sumqayıt Dövlət Universitetinin dosenti, i.f.d.
shafiga_mammadova@mail.ru

Xülasə

Milli sərvət hər bir ölkənin davamlı inkişafının əsası və vacib makroiqtisadi göstəricilərdən biri olduğundan onun qiymətləndirilməsi və tərkibinin düzgün müəyyən edilməsi müasir dövrdə aktual məsələlərdən biri kimi dəyərləndirilməlidir. Milli sərvət əmtəələrin istehsal imkanlarını, xidmətlərin göstərilməsi və insanların həyatını təmin edən ölkənin bütün növ aktivlərinin məcmusu kimi qəbul edilir. Milli sərvətin tərkibinin aktivlərindən biri kimi çıxış edən intellektual kapitalın - patent, ixtira, NOW-HOW və s. formada meydana çıxan intellektual mülkiyyətin ölkənin rəqabətli iqtisadi inkişafında böyük əhəmiyyəti vardır. Müasir dövr innovasiya yönümlü yüksək texnologiyalar, intellektual potensialların durmadan artan dəyərlərilə xarakterizə olunur. İntellektual mülkiyyət milli sərvətin yaradılması və artırılması, eyni zamanda rəqabətli iqtisadi inkişafın əsasını təşkil edən innovasiya məqsədləri üçün vacib amil olduğundan onun qorunması da ölkənin perspektiv inkişaf strategiyası üçün çox zəruridir.

***Açar sözlər**: milli sərvət, inkişaf, innovasiya, intellektual mülkiyyət, intellektual kapital və hüquq, patent, ixtira, resurs.*

Giriş. Müasir dövr yüksək texnologiyaların və texnikanın informasiya kommunikasiya texnologiyalarının, innovasiyalı və rəqabətli iqtisadiyyatın sürətli inkişafı, intellektual potensialların durmadan artan dəyərlərilə xarakterizə olunmaqdadır. Bütün bunlar isə öz növbəsində hər bir ölkənin milli sərvətinin və iqtisadi artımının əsas mənbəyi olmaqla**,** onun dünya iqtisadiyyatında üstün rəqabətli inkişafını və yerini müəyyən edir. Sadalanan intellektual dəyərlərin, əqli mülkiyyətin yaradıcısı isə birbaşa hər bir ölkənin insan resurslarının aparıcı, səmərəli və faydalı hissəsini təşkil edən kreativ insan potensialı təşkil edir. Deməli, bu mövqedən yanaşsaq, hər bir ölkədə iqtisadi inkişafa təkan verən intellektual mülkiyyətin yaradıcısı olan kreativ və səmərəli insan potensialını, onun əqli əməyinin nəticəsi olan intellektual dəyərləri müasir dövrün və gələcək inkişafın, o cümlədən ölkənin milli sərvətinin, nemətlərinin və iqtisadi artımın strateji resursu kimi dəyərləndirmək olar.

Milli sərvət və onun tərkibinə yanaşma. Milli sərvətin yaradılması və artırılması və iqtisadiyyatın rəqabətli innovasiya məqsədləri öz növbəsində kreativ insan potensialının əqli əməyinin nəticəsi olan intellektual mükiyyətin qorunması olmadan qeyri-mümkündür. Beləliklə, intellektual mülkiyyətin qorunması zəruriliyi milli sərvətin yaradılması və artırılmasının tərkib hissəsi kimi çıxış edən intellektual kapital - patent, ixtira, NOW-HOW və s., həmçinin iqtisadi artımın və inkişafın innovasiya məqsədləri ilə birbaşa bağlıdır. İntellektual mülkiyyətin qorunması eyni zamanda iqtisadi artımı təmin etmək və saxlamaq məqsədləri üçün çox vacibdir. İqtisadi artım da öz növbəsində intellektual mülkiyyət hüququnun qorunması sisteminə əsaslanan yeniliklər - innovasiyalarla birbaşa bağlı olduğundan cəmiyyətin dayanıqlı sosial və iqtisadi inkişafını təmin edir. Uzun müddətli perspektivdə ölkədə yüksək

həyat standartı və maliyyə möhkəmliyi yalnız innovasiyaların tətbiqi ilə mümkündür. Ölkənin intellektual kapitalının mövcudluğu, qorunması və reallaşdırılması davamlı gəlirlərin mənbəyi kimi çıxış edir. Ancaq milli sərvətin tərkibini düzgün müəyyən etmədən, onun artırılması yollarını araşdırmaq qeyri-mümkündür.

Milli sərvət və onun tərkibinin müəyyənləşdirilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Milli sərvət hər bir dövlətin dayanıqlı və davamlı inkişafının, iqtisadi artımının və insanların, cəmiyyətin yüksək həyat səviyyəsinin əsasını təşkil edən mürəkkəb iqtisadi bir kateqoriyadır. Milli sərvətin yaradılması, səmərəli istifadəsi məsələləri ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı, rəqabətli və innovasiyalı iqtisadiyyatının formalaşması ilə sıx bağlıdır. Müasir fransız iqtisadçısı Tomas Piketti milli sərvəti milli kapital adlandırmaqla, onu verilən zaman anında verilən ölkənin hökümətinin və əhalisinin malik olduğu bütün dəyərlərin bazar qiymətlərində ifadəsi kimi təzahür etdiyini qeyd edir. [1, səh.63]. Bu halda maliyyə passivlərinin (bütün borcların) çıxıldığı qeyri-maliyyə aktivlərinin (yaşayış binaları, torpaq sahələri, tikililər, hərəkət edən əmlak, maşın və avadanlıqlar, patentlər və digər peşəkar aktivlər) və maliyyə aktivlərinin (bank hesabları, yığımlar, istiqrazlar, səhmlər, müxtəlif investisiyalar, müqavilələr, təqaüd fondları və s.) cəmi kimi təqdim edilən milli kapitalın tərkibinə belə yanaşmanı ümumiləşdirmə mövqeyindən dəyərləndirmək olar. Milli sərvətin tərkibinin düzgün və aydın müəyyən edilməsi onun real və optimal qiymətləndirilməsinə şərait yaradır.

Milli sərvətin tərkibi çox mürəkkəb tərkib elementlərindən ibarət olduğu üçün, onun dəyərləndirilməsi ilə bağlı problemlər bir sıra dünya ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da mövcuddur. Bu problemlər sırasına xüsusilə metodoloji, informasiya, milli təhlükəsizlik və s. aid etmək olar. Bura həmçinin təbii tesursların, milli-mədəni dəyərlərin, institusional-sosial, insan, intellektual kapitalın və milli sərvətin digər tərkib elementlərinin kəmiyyətcə dəyərinin müəyyən edilməsinin mürəkkəbliyi və onların hesablanmasının ümumi metodoloji bazasının olmaması, böyük həcmdə əmək tutumlu informasiyaların əldə edilməsinin çətinliyi, maliyyə məsələləri, uçot və hesabatların beynəlxalq standartlara lazımi səviyyədə cavab verməməsi, bazar iqtisadiyyatının özünün təkmilləşdirilməsi problemlərinin mövcudluğu və s. aid etmək olar.

Müasir dövrdə milli sərvətin dəyərləndirilməsi məqsədilə daha çox iki əsas baza sistemindən istifadə olunur. Birinci baza sistemi kimi Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Statistika Komissiyası tərəfindən beynəlxalq standart kimi qəbul edilən və statistika model adlanan Milli Hesablar Sistemi (MHS) -2008-ə əsaslanır [1]. İkinci model Dünya Bankı tərəfindən təklif olunan sistemə əsaslanır [2 və 3]. Bu iki sistemin təhlili və müqayisəsi əsasında və müasir dövrün tələbləri nəzərə almaqla, eyni zamanda hər iki modeli ümumiləşdirərək və dəqiq yanaşma amillərini nəzərə alaraq milli sərvətin tərkibinin struktur elementləri tərəfimizdən təklif olunmuşdur [5, səh. 143]. Fikrimizcə, milli sərvətin struktur tərkib elementlərini və bu tərkibə daxil olan aktiv və kapital anlayışı nöqteyi-nəzərincə yanaşaraq, aktivləri ümumi halda üç və bu uyğun kapital növlərini isə aşağıdakı dörd istiqamətə ayırmaq məqsədlidir:

I. Qeyri-maliyyə maddi aktivlər:

1. Əsas-fiziki kapital (istehsal aktivləri)
2. Təbii kapital (qeyri-istehsal aktivləri)

II. Qeyri-maddi və institusional-sosial aktivlər:

3. İnsan kapitalı və institusional-sosial kapitalı

III. Maliyyə aktivləri:

4. Maliyyə kapitalı (maliyyə vəsaitləri və alətləri)

Yuxarıda qeyd edilənləri əyani formada təsvir etmək üçün milli sərvət və onun

tərkib elementlərini verilən struktur sxemin köməyilə göstərmək olar (bax şəkil 1.)

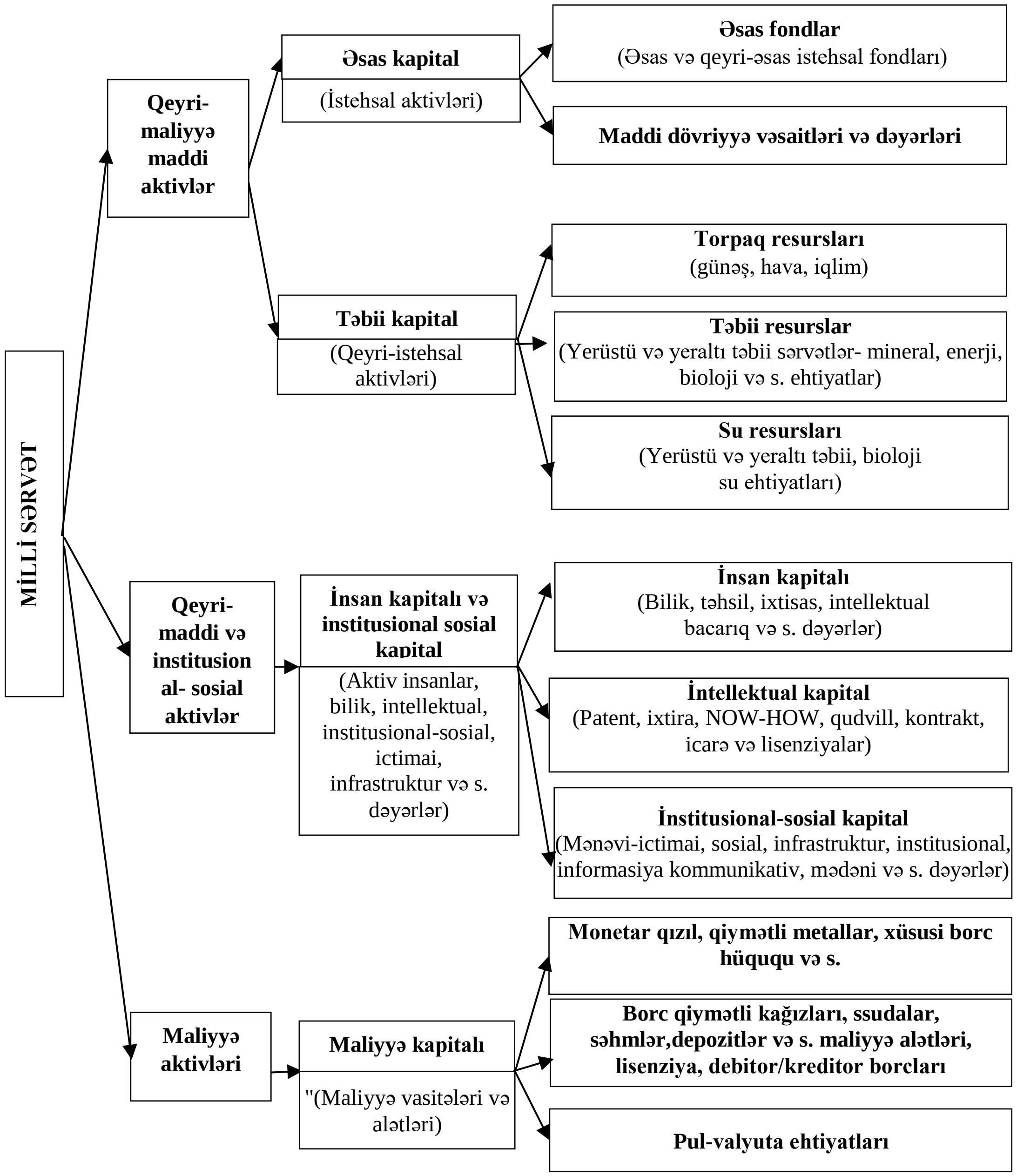

Şəkil 1. Milli sərvət və onun tam formada struktur tərkib elementləri

Qeyd etmək lazımdır ki, milli sərvət və onun tam formada tərkib elementlərinin təklif olunan struktur sxemi onu dəyərləndirmək üçün əlverişli olmaqla, milli sərvətin mahiyyətinin də müasir dövrün tələblərinə uyğunluğunu əks etdirir. Eyni zamanda bu yanaşmanı və təsnifləşdirməni yuxarıda qeyd edilən hər iki modelin daha da təkmilləşdirilməsi variantı hesab etmək mümkündür.

Eyni zamanda qeyri-maddi və institusional-sosial aktivləri də öz növbəsində konkret olaraq hər bir kapital növünə görə üç istiqamətə ayırmaq olar:

- Bilik, bacarıq, təhsil, ixtisas, intellektual və s. dəyərləri özündə birləşdirən insan kapitalı;

Patent, ixtira, NOW-HOW, qudvill, kontrakt, icarə və lisenziyaları özündə birləşdirən intellektual kapital;

- Mənəvi-ictimai, sosial, infrastruktur, institusional, informasiya, kommunikativ, mədəni və s. dəyərləri özündə əks etdirən institusional-sosial kapital.

Milli sərvət və onun tam formada tərkib elementlərinin əks olunduğu strukturda hər bir kapital növü (bu kapitala daxil olan iqtisadi kateqoriyalarla birlikdə), o cümlədən intellektual kapital və ya intellektual mülkiyyət ölkənin iqtisadi, sosial, davamlı inkişafında və insanların həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsində böyük gücə və əhmiyyətə malikdir. Bu mənada intellektual mülkiyyətin qorunması zəruriliyi öz aktuallığını bir daha sübut edir.

İntellektual mülkiyyətin qorunması. İntellektual mülkiyyət insanların intellektual əqlinin və fəaliyyətinin nəticəsi olaraq texniki, istehsal və s. məsələləri daha yaxşı, yeni və səmərəli üsullarla həll etməyə imkan verir. İntellektual mülkiyyət - intellektual fəaliyyət nəticəsinə qanunla verilmiş müstəsna hüquq, həmçinin intellektual mülkiyyət və ya fərdiləşdirilmiş vasitələrin nəticələrinə şəxsi qeyri-əmlak müəlliflik hüquqlarıdır. İntellektual mülkiyyət dünya ölkələrinin innovasiya sahəsində lider olmaları üçün əsas qüvvədir. Bu liderliyin yaranması və saxlanılması isə öz növbəsində intellektual mülkiyyətin qorunmasını tələb edir. İnnovasiyaların təkan verdiyi dinamik iqtisadiyyatın, davamlı inkişafın və sağlam cəmiyyətin yaradılması məqsədilə intellektual mülkiyyətə əsaslanan "intellektual millətin" formalaşması üçün intellektual mülkiyyətin qorunması və istifadəsi sahəsində həm ölkə daxilində və həm də dövlətlərarası səviyyədə strateji siyasətin işlənilməsi zəruridir. İnnovasiya siyasətinin yeni modelinin reallaşdırılması intellektual mülkiyyətin yaradılması və qorunması probleminin həllinə adekvat yanaşmaların axtarılmasını tələb edir.

İntellektual mülkiyyətin kommersiyalaşdırılması prosesində intellektual mülkiyyətin rəqabət üstünlüyü meydana çıxır və qorunma qabiliyyətli intellektual mülkiyyət isə əhəmiyyətli gəlir mənbəyinə çevrilə bilir [8, səh. 106]. Bu isə intellektual mülkiyyətin nəticələrinin innovasiyalar vasitəsilə iqtisadiyyata səmərəli transfer olunmasına imkan yaradır.

İntellektual mülkiyyətə intellektual hüququn aşağıdakı növləri aiddir [6] və [7]:

1. Müəlliflik hüquqları - elm, ədəbiyyat, incəsənət və s. məhsulların yaradılması və istifadəsilə bağlı yaranan münasibətləri tənzimləyən hüquqlardır.
2. Həmmüəlliflik hüquqları - müstəsna hüquq qruplarıdır.
3. Patent hüququ - patentin verilməsi yolu ilə sənaye mülkiyyətinin: ixtira, faydalı model, sənaye nümunəsinin və seleksiya nailiyyətlərinin qorunması qaydalarını əks etdirən hüquqi normalar sistemidir.
4. Fərdiləşmə vasitələri hüquqları - marketinq vasitələrinin: əmtəə nişanı, firmanın adı, əmtəənin yarandığı yerin adının hüquqi qorunmasını əhatə edir.
5. İstehsal sirlərinə olan hüquq (NOW-HOW) - alqı-satqı obyekti ola bilən, rəqabətli üstünlük nailiyyəti kimi istifadə edilən və qorunan kommersiya sirrləri rejimidir.
6. Yeni növ seleksiyanın yaradılması hüquqları - intellektual mülkiyyətin qorunması üçün göstərilən intellektual hüququn uyğun orqanları tərəfindən qeydə alınması zəruridir.

İntellektual mülkiyyətin qorunması ilə bağlı ilk addımlar XIX əsrdə Bern konvensiyası (müəlliflik hüququ), sonra Paris konvensiyası (sənaye hüququ) ilə həyata keçirilmişdir. Müasir dövrdə intellektual mülkiyyətin növlərinin çoxalması səbəbindən intellektual mülkiyyət hüququnu qoruyan qlobal təşkilat - intellektual mülkiyyətin

beynəlxalq təşkilatı, sənaye mülkiyyətinin qorunması üzrə beynəlxalq təşkilatı (Paris İttifaqı) və s. təşkilatlar yaranmışdır.

Kapital qoyuluşları kimi təzahür edən **i**ntellektual mülkiyyətin qorunması çox vacibdir. Müasir dövr və ölkələrin perspektiv inkişaf strategiyası **i**ntellektual mülkiyyət yaradılması və qorunması ilə sıx bağlı olmaqla, iqtisadiyyatın rəqabətli innovasiya mərhələsinə keçid ilə xarakterizə olunur.

İntellektual mülkiyyət əhəmiyyəti və qorunması səbəblərinə aiddir:

- İqtisadi artımı təmin etmək və saxlamaq. İntellektual mülkiyyətin qorunması sistemi ilə iqtisadi artım arasında müsbət korrelyasiya asılılığı mövcuddur. İqtisadi artım öz növbəsində İntellektual mülkiyyət hüququnun qorunması sisteminə əsaslanan yeniliklər - innovasiyalarla birbaşa bağlı olduğundan cəmiyyətin sosial və iqtisadi inkişafını təmin edir.

- Texnoloji dəyişikliklərin, innovasiyaların həcminin artması ilə əlaqədar istifadəçilərin də artan tələbatlarının ödənilməsi məqsədilə **i**ntellektual mülkiyyətin qorunması vacibdir.

- Əgər innovasiya kəskindirsə, intellektual mülkiyyət innovasiya üçün maneə ola bilər, çünki intellektual mülkiyyət inhisar halında qeyri-iqtisadi səmərə yaradır. İnnovasiyaya yönəldilən resurslara maneələr, çətinliklər inhisar gəlirlərin cəmiyyətin rifahının yaxşılaşdırılmasına nisbətən aşağı olduqda daha doğrusu**,** inhisar mənfəəti azaldıqda meydana çıxır. Bu vəziyyətə isə bazarın iflası və mənimsəmənin meydana gəlməsi kimi baxılmalıdır.

- Texnoloji dəyişikliklərin, innovasiyaların həcminin artması ilə əlaqədar istifadəçilərin də artan tələbatlarının ödənilməsi məqsədilə intellektual mülkiyyətin qorunması vacibdir.

- İnnovasiyalarla sıx bağlı olan intellektual mülkiyyət yeni və yüksək texnologiyaların yaranmasını stimullaşdırır. Deməli, innovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması çərçivəsində intellektual mülkiyyətin müdafiəsi sisteminin də formalaşması zəruridir.

- Bu zərurət də öz növbəsində qlobal patent sisteminin yaradılması üzrə dövlətlərin səylərinin və güclərinin aktivləşdirilməsini tələb edir.

- İntellektual mülkiyyətin qorunması sistemi texnologiya və innovasiyaların lisenziyalaşdırılması probleminin həll olunmasına şərait yaradır.

Qeyd etmək lazımdır ki, innovasiya və yeniliklər intellektual mülkiyyətin obyekti olduğu üçün intellektual mülkiyyətin qorunması öz növbəsində innovasiya üçün çox vacibdir. Uzun müddətli perspektivdə ölkədə yüksək həyat standartı və maliyyə möhkəmliyi yalnız innovasiyaların tətbiqilə mümkündür. İntellektual mülkiyyətin qorunmasının innovasiyalar üçün zəruriliyi aşağıda qeyd edilən digər səbəblərlə də əlaqəlidir: [9]

- İntellektual mülkiyyətin qorunması sistemi innovasiyalı inkişafın xarakterini və patent aktivliyini müəyyən edir.

- İntellektual mülkiyyətin kommersiyalaşdırılması formaları lizinq, injinirinq, françayzinq, sənaye kooperasiyası, lisenziyaların verilməsi, daha çox innovasiyaların tətbiqi ilə əlaqədar olduğundan bu formaların reallaşdırılması **i**ntellektual mülkiyyətin qorunmasından çox asılıdır.

- İntellektual mülkiyyətin qorunması texnologiya və innovasiyaların lisenziyalaşdırılması probleminin səmərəli həll olunmasına şərait yaradır.

- İnnovasiyalı inkişaf, intellektual mülkiyyətin qorunmasının təmini innovasiya obyektinin, texnologiyaların kommersiyalaşdırılması üçün vacib şərtdir.

- Kontrafakt məhsul və intellektual piratlıq probleminin qlobal xarakteri, yüksək texnologiya və innovasiyaların kütləvi və qeyri-qanuni şəkildə istifadəsinə şəraitin yaranması intellektual mülkiyyətin effektiv qorunmasını və beynəlxalq standartların işlənməsini tələb edir.

Beləliklə, intellektual mülkiyyət obyektlərinə hüquqların qorunması məqsədləri və buna uyğun innovasiya məqsədlərinin istiqamətlərini əyani formada aşağıdakı kimi göstərmək olar**:**

İntellektual mülkiyyət obyektinin növü	İntellektual mülkiyyət obyektinə olan hüququn qorunma məqsədləri	Uyğun innovasiya məqsədləri
Baza patenti	1. Yeniliyin qorunması	1. Rəqabət üstünlüyü nailiyyəti 2. Mənfəətin artırılması 3. Bazar payının artması
Texnologiya patenti	1. Yeni məhsulun alınması üsulunun qorunması 2. Daha yüksək keyfiyyətli məhsulun alınması 3. Xammala qənaət 4. İstehsalın davamlılığının ixtisarı	1. Fəaliyyətin texnoloji göstəricilərinin yaxşılaşdırılması 2. Rəqabət üstünlüyünün əldə edilməsi 3. Bazar payının artırılması 4. Mənfəətin artımı 5. Məhsulun istehlak keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması
Kommersiya sirləri	1. Sınaqların nəticələrinin qorunması 2. Unikal texnoloji üsul, metod və əməliyyat fəaliyyətinin qorunması 3. Baza verilənlərinin qorunması 4. İdarəetmə qərarlarının və təşkilati təcrübələrin qorunması 5.İntellektual mülkiyyətin qiymətləndirilməsinin müəlliflik metodlarının qorunması 6. Patentləşdirilmiş kəşflərin, faydalı modellərin qorunması	1. Rəqabət üstünlüyünün əldə edilməsi 2. Mənfəətin artırılması 3. İqtisadi təhlükəsizliyin təmini

Beləliklə, intellektual mülkiyyətin qorunması probleminin həlli innovasiyalı inkişaf potensialını müəyyən etməyə, innovasiya fəaliyyətinə investisiyaların optimal mənbələrini aşkar etməyə, innovasiyaların kommersiyalaşdırılmasının səmərəli formalarının seçilməsinə və s. imkan verir.

Nəticə

1. Milli sərvətin yaradılması və artırılması, həmçinin onun tərkibində intellektual mülkiyyət və kapitalın tutumunun müəyyənləşdirilməsi məqsədilə, onun tərkib elementlərinin yuxarıda qeyd edilən təsnifləşdirilməsini və strukturunu optimal yanaşma kimi qəbul etmək məqsədlidir. Bu yanaşma milli sərvət anlayışı ilə bağlı bütün tələbləri özündə əks etdirir.

2. Uzun müddətli perspektivdə milli sərvətin artırılması milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyi, ölkədə yüksək həyat səviyyəsi və standartı və maliyyə möhkəmliyi innovasiyaların tətbiqi ilə mümkün olduğundan, intellektual mülkiyyət obyektlərinin yaradılması və qorunması problemi həmişə diqqətdə saxlanılmalıdır.

3. İntellektual mülkiyyətin kommersiyalaşdırılması iqtisadiyyatın innovasiyalı inkişafı və texnoloji modernləşdirilməsi proqramlarının reallaşdırılması üçün böyük

əhəmiyyət kəsb etdiyindən, bu proseslərin düzgün idarə olunması, innovasiya fəaliyyəti sferasında müasir qanunvericiliyin imkanlarının qiymətləndirilməsi həyata keçirilməlidir.

4. İnnovasiyalı inkişafın xarakteri məhz intellektual mülkiyyətin qorunması sisteminin təkmilləşdirilməsini, patent aktivliyini tələb etdiyindən, milli maraqların və beynəlxalq öhdəliklərin yerinə yetirilməsi məqsədilə intellektual mülkiyyət fəaliyyətinin nəticələrinə qadağa və məhdudiyyətlər tətbiq olunduğundan onların yayılmasına ixrac lisenziya tələblərinin pozulmasına nəzarət gücləndirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Пикетти Томас. Капитал в XXI веке - Москва: Ад Маргинем Пресс, 2016.-592 с.

2. Система национальных счетов. Комиссия Европейских сообществ, Международный Валютный Фонд, Организация Экономического Сотрудничества и Развития, Организация Объединенных Наций, Всемирный Банк, Нью-Йорк, 2009, 1295 с. (СНС) Номер публикации SNA EA 2008001. Код: ОЭСР 302009191P1. Символ документа ST/ESA/STAT/SER.F/2/Rev. https.//unstats.un.org/unsd/nationalaccount/docs/SNA2008Russian.pdf.

3. The changing Wealth of Nations:Measuring Sustainable Development in the New Millenium. Public Disclousure Authorized. The World Bank Washington, Dc,2011,242p. www.worldbank.org.

4. The changing Wealth of Nations, 2018. The World Bank Washington, Dc,2018 www.worldbank.org.

5. Məmmədova Şəfiqə. Milli sərvətin qiymətləndirlməsində onun tərkibini düzgün müəyyən edilməsinin zəruriliyi. Asia Pacific International Congress on Contemporary Studes, June, 1-2, 2020. Seul, South Koreya, p.p. 140-148.

6. Судариков С.А. Право интеллектуальной собственности: учеб - М: Проспект, 2009.-368с.

7. Интеллектуальная собственность для бизнеса. WIPO. Всемирная организация интеллектуальной собственности: http://www.wipo.int/ru/sme

8. Куприянова Л.М. Эффективная модель коммерциализации интеллектуальной собственности. Мир новой экономики №1/2019. Экспертный доклад: http://orcid.org./0000-0002-9453-6425.

9. Фотенко В.А. Патентирование как способ охраны интеллектуальной собственности и его роль инновационной деятельности //Молодой ученый, -2013. - № 3(50), с. 284-288.

ПРОБЛЕМЫ ОХРАНЫ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ ПРИ СОЗДАНИИ НАЦИОНАЛЬНОГО БОГАТСТВА СТРАНЫ

Шафига МАМЕДОВА

Резюме

Поскольку национальное богатство является основой устойчивого развития любой страны и одним из важных макроэкономических показателей, его оценка и правильное определение его состава следует рассматривать как одну из наиболее актуальных проблем современности. Национальное богатство

считается суммой всех видов активов страны, которые обеспечивают производство товаров, услуг и жизни людей. Интеллектуальный капитал, выступающий одним из активов национального богатства, интеллектуальная собственность, возникающая в форме, - патенты, изобретения, NOW-HOW и т. д. имеет большое значение для конкурентоспособного экономического развития страны.

Современная эпоха характеризуется высокими технологиями, ориентированными на инновации, постоянно увеличивающими ценность интеллектуального потенциала. Поскольку интеллектуальная собственность является важным фактором для создания и увеличения национального богатства, а также для инновационных целей, которые составляют основу конкурентоспособного экономического развития, ее охрана также очень важна для долгосрочной стратегии развития страны.

Ключевые слова: *национальное богатство, развитие инновация, интеллектуальный собственность, интеллектуальный капитал и право, патент, изобретение, ресурс.*

PROBLEMS OF PROTECTION OF INTELLECTUAL PROPERTY AT THE CREATION OF NATIONAL WEALTH OF COUNTRIES

Shafiga MAMMADOVA

Abstarct

In short, national wealth is the basis of sustainable development of any country and one of the most important macroeconomic indicators, its assessment and the correct definition of its composition should consider as one of the most important issues. National wealth is considered to be the sum of all types of assets of countries, which provide the production of goods, services and livelihoods of people. Intellectual capital, acting as one of the assets of national wealth, intellectual property, emerging in the form of - patents, inventions, NOW-HOW and so on. e. has a great value for the competitive economic development of the country. The modern era is characterized by high technologies, oriented to innovation, constantly increasing the value of intellectual potential. In fact, intellectual property is an important factor in the creation and increase of national wealth, as well as for innovation purposes, which form the basis of competitive economic development, thus protecting its defense.

Keywords: *national wealth, development of innovation, intellectual property, intellectual capital and law, patent, invention, resource. Intellectual property, intellectual capital and law.*

UOT 332.1

AZƏRBAYCANIN CƏNUBİ QAFQAZ REGİONUNUN İSTEHSAL VƏ İSTEHLAKININ BALANSLAŞDIRILMASINDAKI YERİ VƏ ROLU

Samir TACİRZADƏ,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Beynəlxalq Magistratura və Doktorantura Mərkəzi, magistr
bm-samir.tajirzada@unec.edu.az

Xülasə

Cənubi Qafqazın hər bir ölkəsi özünəməxsus şəkildə bənzərsizdir və hər biri ayrıca bir araşdırma tələb edir. Eyni zamanda, Qafqaz dövlətləri arasındakı əlaqələrin vəziyyəti və inkişaf perspektivlərinin öyrənilməsi xüsusi diqqətə layiqdir. Təəssüf ki, Qafqazın əksər müasir tədqiqatçıları regionda baş verən münaqişələrin həlli imkanlarının təhlilinə yönəldərək Qafqazdakı iqtisadi münasibətlərlə əlaqəli problemləri və onların inkişaf perspektivləri mövzusunu təhlil etmirlər. Yalnız bir neçə nəşr bu problemlərə həsr olunmuşdur. Nəzərdə tutulan ölkə, Azərbaycan Respublikasının (həm fərdi, həm də ümumilikdə) mövcud vəziyyəti, xüsusən də qarşılıqlı münasibətləri nəzərə alınaraq, Qafqazda inteqrasiya proseslərinin perspektivlərinin öyrənilməsi müəyyən dərəcədə şərtlidir.

Qloballaşan dünya şəraitində, xüsusən də uzunmüddətli perspektivdə bu, yalnız arzuolunmaz deyil, həm də kökündən real deyil: Qafqaz dünyaya inteqrasiya proseslərindən təcrid oluna bilməz və qalmamalıdır. Müasir qloballaşan dünyada bu və ya digər ölkənin inkişaf imkanları, yerinə yetirdiyi beynəlxalq iqtisadi funksiya ilə müəyyən edilir. Onun formalaşması ilk növbədə istifadəsi dünya iqtisadiyyatındakı yerini müəyyənləşdirən bu dövlətin müqayisəli üstünlüklərindən asılıdır. Bununla yanaşı, çox şey həm bu ölkənin beynəlxalq əlaqələrindən asılıdır - həm birbaşa coğrafi qonşularla, həm də dünya siyasətinin əsas istiqamətlərini təyin edən dövlətlərlə. Bir ölkənin beynəlxalq münasibətləri asanlaşdırmadığı təqdirdə müqayisəli üstünlüklərindən tam istifadə edə bilməməsi qeyri-adi deyil.

Bu məqalənin məqsədi Cənubi Qafqaz regionunda lider dövlət olan Azərbaycan Respublikasının həyata keçirilmiş iqtisadi imkanlarını müəyyənləşdirmək, eyni zamanda regionda əhəmiyyətli maraqları olan hər bir dövlətin bu imkanların həyata keçirilməsinin təşviqində rolunu qiymətləndirməkdir.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Cənubi Qafaz regionu, xarici siyasət, iqtisadi imkanlar, istehsal, istehlak*

Giriş

Son 14 ildə Azərbaycan Respublikasının həyata keçirdiyi xarici siyasət ölkənin beynəlxalq münasibətlər sisteminə sıx inteqrasiya, ölkənin beynəlxalq aləmdə nüfuzunun möhkəmləndirilməsi, xarici ölkələrlə əməkdaşlığın genişləndirilməsi, həmçinin rəsmi Bakının regional və beynəlxalq məsələlərin müzakirəsi və həllində fəal iştirakı ilə xarakterizə olunur.

Enerji diplomatiyası Azərbaycanın xarici siyasətinin prioritetlərindən biridir. Son 14 ildə diplomatiyamız bu sahədə böyük uğurlara imza atmışdır. Hər şeydən əvvəl, 21-ci əsr layihəsinin - Cənub Qaz Dəhlizinin həyata keçirilməsini qeyd etmək lazımdır. 20 sentyabr 2014-cü il tarixində Avropanın enerji təhlükəsizliyinə əhəmiyyətli qatqı təmin edəcək böyük bir layihə olan 45 milyard dollarlıq Cənub Qaz Dəhlizinin təməl atma

mərasimi Bakıda keçirildi. Ümumiyyətlə, layihə dörd hissədən ibarətdir: Şahdəniz qaz kondensat yatağı, Cənubi Qafqaz qaz kəməri, TANAP və TAP. 17 Mart 2015-ci il tarixində Cənub Qaz Dəhlizinin bir əlaqəsi olan TANAP layihəsinin təməli atıldı. Bir il sonra TANAP-ı tamamlayaraq TAP layihəsinin təməli atıldı. Beləliklə, əsrin layihəsinin icrası ilə bağlı konkret işlər başladı. Beş il ərzində tamamlanması gözlənilən Cənub Qaz Dəhlizi layihəsi mərhələli şəkildə həyata keçirilir və birinci mərhələ gələn il başa çatacaq. 2020-ci ildə Şahdəniz yatağından bu boru kəməri ilə nəql ediləcək qazın həcmi ildə 16 milyard kubmetr, 2023-cü ildə 23 milyard kubmetr və 2026-cı ildə 31 milyard kubmetr təşkil edəcəkdir. 16 milyard kubmetr Azərbaycan qazının 6 milyard kubmetri boru kəməri ilə Türkiyəyə, 10 milyard kubmetri isə Avropa ölkələrinə nəql ediləcəkdir.

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra milli tariximizin müxtəlif problemlərinin öyrənilməsi üçün geniş imkanlar açıldı. Ölkə tarixinin müxtəlif dövrlərini və problemlərini yeni elmi yanaşma və konsepsiyalar əsasında öyrənməyə böyük ehtiyac var. XVIII əsrin ikinci yarısı - XIX əsrin əvvəlləri milli, tarixşünaslığımızda siyasi, geosiyasi və strateji baxımdan çox vacib bir mərhələdir. Buna görə də bu problemin öyrənilməsi müasir dövrdə Cənubi Qafqaz regiondakı dövlətlərarası münasibətlər baxımından xüsusi siyasi əhəmiyyətə malikdir [4].

Cənubi Qafqaz, geosiyasi və geostrateji əhəmiyyətinə görə çox vacib bir coğrafiyada yerləşir. Regionun geosiyasi rolu həm potensialı baxımından, həm də geostrateji mövqeyi baxımından son dərəcə vacibdir. Orta Şərq, Avropa və Asiya arasında yerləşən Cənubi Qafqaz, tarix boyu geosiyasi maraqların toqquşma arenası, coğrafi əhəmiyyətinə və enerji mənbəyinə görə "Avrasiya üçün dayaq nöqtəsi" kimi xarakterizə edilə bilər. Əsrlər boyu imperialist güclər regionu fəth etməyə və təsir dairələrini genişləndirmək üçün Cənubi Qafqazı baza olaraq istifadə etməyə çalışdılar. Qeyd etmək lazımdır ki, tarixən hər bir böyük güc imperialist siyasətini davam etdirərkən müxtəlif bəhanələrdən və amillərdən istifadə etmiş və bu gün də davam etdirir [5].

Bu gün Azərbaycan həm də regiondakı yeni əməkdaşlıq formatlarının əsas təşəbbüskarıdır və dövlət başçısının bütün səyləri regionun inkişafına və sabitliyin qorunmasına yönəlib. Bunun canlı ifadəsi olaraq Azərbaycan-Rusiya-İran, Azərbaycan-Türkiyə-Gürcüstan, Azərbaycan-Türkiyə-Gürcüstan-İran və digər əməkdaşlıq formatları formalaşmışdır.

Son 16 ildə ilk dəfə olaraq, müxtəlif regional əməkdaşlıq çərçivəsində öz təşəbbüsü ilə seçilən Azərbaycan Respublikası, Azərbaycan-Rusiya bölgələrarası forumunu prezident səviyyəsində, habelə Azərbaycan, Gürcüstan, İran və Türkiyə xarici işlər nazirlərinin ilk dördtərəfli görüşünü keçirmişdir. Bütün bunlar onu göstərir ki, bizim dövrümüzdə Azərbaycan Cənubi Qafqaz bölgəsində əsas oyunçu kimi çətin geosiyasi şəraitdə müstəqil və uğurlu xarici siyasət yürüdür. Hazırda Azərbaycan regionda milli maraqlara əsaslanan düşünülmüş xarici siyasət yolu ilə regional təhlükəsizliyi təmin etmək üçün ardıcıl və sistemli addımlar atan yeganə ölkədir. Nəticədə dövlətimizin həyata keçirdiyi enerji layihələri, regional inteqrasiyanı sürətləndirən əməkdaşlıq formatları Cənubi Qafqazda sabitliyin təmin olunmasında mühüm rol oynayır [1, s.32]

Yuxarıda göstərilən şərtlər Azərbaycanın dünyada nüfuzunu artırmaqla yanaşı, həm də ölkəmizi Cənubi Qafqaz regionunun liderinə çevirir. Bu gün Cənubi Qafqaz bölgəsinin iqtisadi potensialının 70% -i Azərbaycanda formalaşır. Respublikamız

iqtisadi rəqabət qabiliyyətinə görə dünyada lider ölkələrdən biridir. Beynəlxalq reytinq agentlikləri Azərbaycanın potensial maliyyə və iqtisadi imkanlarını yüksək qiymətləndirirlər. Bütün bu uğurlar bir daha göstərir ki, Prezident İlham Əliyevin həyata keçirdiyi sosial-iqtisadi siyasət, aparılan islahatlar cəmiyyətin bütün təbəqələrinin maraqlarını əks etdirir.

Respublikamız geostrateji və geosiyasi baxımdan əlverişli bir yerdədir. Bu baxımdan Cənubi Qafqazda baş verən dəyişikliklər, yeni geosiyasi amillər bölgənin lider dövləti sayılan Azərbaycan Respublikasını da yan keçmir.

Problemin iqtisadi inkişafla əlaqəli tarixi inkişaf nöqteyi-nəzərindən təhlil edildiyi sistematik analiz metodu tətbiq olunur. Məqalədə elmi analiz, həm də məntiqi təhlil, iqtisadi və statistik metoddan, müqayisə metodlarından istifadə edilmişdir.

Cənubi Qafqaz tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif mövzularda araşdırılmışdır. Bu bölgədə müxtəlif səviyyələrdə bir çox tədqiqatlar aparılmış, çoxsaylı elektron və jurnal dövri mətbuatı formalaşmışdır. Eyni zamanda, tədqiqatlarda və nəşr olunan əsərlərdə siyasi və geosiyasi mövzularda beynəlxalq təhlükəsizlik problemləri üstünlük təşkil edir və bölgə ölkələrinin iqtisadiyyatı və sosial sahəsi nisbətən daha az hesab olunur.

Ölkəmizin yerləşdiyi Cənubi Qafqaz-Xəzər bölgəsi strateji mövqeyi ilə diqqəti cəlb edir. Ancaq bu, yalnız dünyanın siyasi xəritəsindədir. Real həyatda vəziyyət tamamilə fərqlidir: super güclər və regional oyunçular hədəflərinə çatmaq üçün bütün vasitələrdən istifadə edərək bölgədəki mövqelərini möhkəmləndirməyə çalışırlar və Azərbaycan daima mərkəz kimi çıxış edir. Buna görə də belə bir kompleks bölgədə müstəqil siyasət aparmaq asan deyil və dövlətdən xüsusi bacarıq tələb edir. Qısa müddətdə müasir Azərbaycan böyük tarixlə müqayisədə beynəlxalq aləmdə etibarlı tərəfdaş imicinə yiyələndi və nəticədə dünya şöhrətli layiqli yerini tutmuşdur. Bu gün ölkəmizin beynəlxalq aləmdəki çəkisi durmadan artır.

Cənubi Qafqazın nisbətən kiçik ərazisi (186,1 min kvadrat kilometr) müxtəlif mənzərə və təbii-coğrafi şəraiti ilə seçilir. Bundan irəli gələrək, keçmiş SSRİ-də istehsalın ərazi yerləşməsinin maraqları nəzərə alınmaqla, Cənubi Qafqaz ölkələrinin iqtisadi inkişafının xüsusiyyətləri formalaşdırıldı.

Sovet Azərbaycanının iqtisadiyyatı inkişaf etmiş sənaye bazası ilə xarakterizə olunurdu. Hər şeydən əvvəl, bu, neft istehsalı və neft emalı ilə əlaqədardır; metallurgiyaya, mineral gübrələrin, yanacaq və sürtkü yağlarının, herbisidlərin və sintetik kauçuk istehsalına böyük əhəmiyyət verilirdi. Yüngül sənaye müəssisələri arasında pambıq, yun və ayaqqabı fabrikləri xüsusilə qeyd olunmalıdır. Kənd təsərrüfatına gəldikdə, məhsullar yalnız Azərbaycanda deyil, keçmiş SSRİ-nin digər bölgələrində də istehlak olunurdu [6].

Bütünlükdə Qafqaz və Cənubi Qafqaz ziddiyyətlər və çox tərəfli rəqabətlər bölgəsidir. Cənubi Qafqazda olan bütün problemlər əhəmiyyəti baxımından o qədər irimiqyaslıdır ki, onları yalnız siyasi, sosial və mənəvi hadisələrə deyil, iqtisadi problemlərə də aid etmək lazımdır. Bütövlükdə götürülsə, bütün problemlər bölgədəki bir ümumiləşdirilmiş təhlükəsizlik probleminə yönəldilmişdir. Eyni zamanda, Cənubi Qafqazdakı təhlükəsizlik problemi böyük ölçüdə bölgə ölkələrinin inkişafının iqtisadi aspektlərindən asılıdı. Hərbi əməliyyatların aparılması, səbəb olduqları dağıntılar, itkilər, çox sayda qaçqının olması ilə əlaqəli sosial problemlər, nəqliyyat arteriyalarının blokadası iqtisadi vəziyyətə, Cənubi Qafqaz dövlətlərində istehsal imkanlarının həyata keçirilməsinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Bu siyasi, iqtisadi və digər amillərin təsiri nəticəsində Cənubi Qafqazın demək olar ki, bütün dövlətləri bu və ya digər dərəcədə, həyatlarının əsas sahələrini əhatə edən və istehsalın kəskin azalmasına, yüksək

inflyasiyaya və yaşayış səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olan dərin bir böhrana qərq oldular. Münaqişələr Cənubi Qafqaz ölkələrinin iqtisadiyyatının inkişafına xüsusilə mənfi təsir göstərmiş və nəticədə bu ölkələrin iqtisadi inkişafı üçün potensial imkanların itirilməsi olmuşdur.

Təbii şəraiti və zəngin təbii ehtiyatları olan Qafqaz bölgəsinin iqtisadiyyatı sənaye və aqrar xarakter daşıyır. Sənayenin üstünlük təşkil etməsinə baxmayaraq, Qafqaz bölgəsində də kənd təsərrüfatı yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir. Bölgədə hasilat sənayesi üstünlük təşkil edir. Qafqazın neft və qaz sənayesi neft və qaz, filiz, hidroenerji və rekreasiya mənbələrindən istifadə etməklə yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir. Ən böyük mərkəzi Azərbaycanın Bakı sənaye bölgəsində, 50 milyon ton neft və 26 milyon kubmetr qaz olduğu yerdədir (2010-cu ildə).

Qafqaz bölgəsində ən sürətli böyüyən sənaye qida sənayesidir. Bu sektorun inkişafı üçün kənd təsərrüfatı məhsulları, mineral su və satış üçün güclü bir bazar mövcuddur. Bölgədə qida sənayesi geniş yayılmışdır. Gürcüstanda inkişaf edən qida sənayesinin əsas sahələri çay emalı, şərabçılıq, konservləşdirmə, tütün, bitki yağı istehsalıdır. Hazırda ölkənin şərab sənayesi ABŞ və Hollandiyadan olan şirkətlərə məxsusdur. Rusiya onsuz da Gürcüstan şərab markasını tanıyır və məhsullarını alır. Kaxetidə üzümçülük və şərabçılıq inkişaf etmişdir. Keyfiyyətli şərablar istehsal olunur. Azərbaycanda üzümçülük və şərabçılıq bərpa olunur. Əsas bölgələr Gəncə-Qazax, Şamaxı-İsmayıllı və Naxçıvandır. Balıqçılıq Aşağı Kürdə, Lənkəranda geniş yayılmışdır. Çay istehsalı Lənkəran, Astara şəhərlərində, şəkər sənayesi - İmişlidə yerləşir. Şimali Qafqazda qida sənayesi güclü kənd təsərrüfatı istehsalına əsaslanır. Şəkər, un, yağ, süd və ət məhsullarının istehsalı burada geniş yayılmışdır.

Son illərdə Azərbaycanın iqtisadi potensialının güclənməsi, şaxələndirmə siyasəti, müasir texnologiyalara və rəqabətə davamlı məhsullara əsaslanan yüzlərlə müəssisənin işə salınması, şübhəsiz ki, ölkəmizin xarici ticarətində müsbət tendensiyalara təkan verdi. Beləliklə, xarici ticarət coğrafiyası genişlənmiş və əmtəə quruluşu yaxşılaşmışdır. Nəticədə Azərbaycan iqtisadiyyatına 200 milyard dollardan çox sərmayə qoyulmuşdur. Eyni zamanda 76 milyard dollardan çox birbaşa xarici investisiya cəlb edilmişdir. Hazırda Azərbaycanın ticarət və iqtisadi tərəfdaşlarının sayı 180 ölkəyə çatır. Son illərdə ölkənin ümumi daxili məhsulu 22 dəfədən, dövlət büdcəsi isə 26 dəfədən çox artmışdır. Bu o deməkdir ki, Azərbaycan xarici investisiyalar üçün cəlbedici bir ölkəyə çevrilib. Ölkə iqtisadiyyatına 200 milyard dollardan çox sərmayə, o cümlədən 76 milyard dollar birbaşa xarici investisiya qoyulub. Həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində Azərbaycanın planlı sosialist iqtisadiyyatından liberal bazar iqtisadiyyatına keçməsi təmin edildi. Bu uğurlar beynəlxalq maliyyə qurumları ilə əməkdaşlıq nəticəsində mümkün olmuşdur. Məsələn, Dünya Bankının dəstəyi ilə Azərbaycanda həyata keçirilən layihələr çərçivəsində qabaqcıl beynəlxalq təcrübənin tətbiqi, ən qabaqcıl texnologiyaların və yeniliklərin ölkəmizə gətirilməsi vacibdir. Azərbaycanla Dünya Bankı arasında əməkdaşlıq çoxşaxəlidir, infrastruktur, kənd təsərrüfatı və sosial sahələri əhatə edir. Dünya Bankı ölkəmizdəki 53 layihəyə 4,15 milyard dollar ayırmışdır. 41 layihə üzərində iş artıq başa çatıb, 11 layihə üzrə işlər davam etdirilir [3].

Cənubi Qafqaz dövlətləri hökumətləri COVİD-19 pandemiyası qarşısında digər ölkələrə bənzər tədbirlər gördülər, lakin nəticələr fərqli oldu. Deyə bilərik ki, əvvəllər dünyaya məlum olmayan qlobal təhlükə fərqli təşkil edilmiş dövlətlərin - Böyük Britaniyadan Çinə qədər - xarici çağırışlara adekvat cavab vermə qabiliyyətinin sınağına çevrilir. Karantin və sanitariya tədbirlərinin tətbiq edilməsinin müxtəlif

yollarının, məsləhət tədbirlərindən fövqəladə vəziyyət elan edilməsinə qədər və vətəndaşlar tərəfindən onlara riayət edilməsinin milli siyasi mədəniyyətlərin xüsusiyyətlərini əks etdirdiyini düşünmək məntiqlidir. Hakimiyyətin qanuniliyi problemindən, vətəndaşların cəmiyyətdəki məsuliyyətin bölüşdürülməsindən, elitaların quruluşundan, dövlət aparatının necə işləməsindən, siyasi qurumların fəaliyyətinin keyfiyyətindən, səhiyyə sistemindən hüquq-mühafizə orqanlarına kimi qavrayışından danışa bilərik.

Cənubi Qafqazın hər yerində olduğu kimi, Azərbaycanda da epidemioloji vəziyyət nisbətən əlverişlidir. İlk yoluxma hadisəsi 28 fevralda İrandan qayıtmış Rusiya vətəndaşında qeydə alındı, daha sonra 29 fevralda Azərbaycan vətəndaşlarında yoluxma halları aşkar edildi. Elə həmin gün ölkə İranla quru sərhədini bağladı. Bundan əlavə, koronavirus virusu dünya bazarında neftin kəskin enməsi ilə üst-üstə düşdü. Neft ixracatının Azərbaycan iqtisadiyyatının strukturunda oynadığı əhəmiyyətli rolu nəzərə alaraq, neft gəlirlərinin azalması ölkə üçün ciddi bir problemə çevrilir. Bununla birlikdə, Azərbaycanın indiyə qədər yığdığı qənaətlər ona iqtisadi tənəzzüldən yayınmağa imkan verir və məlumat sahəsinin spesifikliyi hakimiyyət orqanlarına həyat səviyyəsinin aşağı düşməsi halında cəmiyyətin reaksiyasını düzəltmək imkanı verir. Beləliklə, yeni kəskin dəyişikliklər baş verməzsə, pandemiyanın Azərbaycanın siyasi sisteminə ciddi təsir göstərəcəyini gözləmək olmaz. Karantin tədbirləri epidemiyanı tamamilə əhatə edə bilməz və yuxarıdakı səbəblərə görə vəziyyət uzun müddət qeyri-müəyyən qala bilər [10].

Koronavirusun iqtisadiyyata təsiri ilə bağlı müzakirələr uzun müddət davam edəcəkdir. 1918-1920-ci illərdə davam edən İspan qripi pandemiyasının təcrübəsi, pandemiya nəticəsində iqtisadi yavaşlamanın məhdudlaşdırıcı karantin tədbirlərindən daha çox ölkələrin rifahına təsir etdiyini göstərir. Üstəlik, vaxtında və ardıcıl olaraq həyata keçirilən sosial təcridetmə tədbirləri epidemiyanın əvvəllər söndürülməsinə və iqtisadi dirçəlişə keçməsinə imkan verir. Bununla birlikdə, xüsusilə 1918-1920 pandemiyasından fərqli yaşa görə ölüm nisbətləri baxımından bu təcrübənin mövcud vəziyyətlə necə əlaqələndirilə biləcəyi hələ aydın deyil və 2020 və buna görə də onların əmək bazarına fərqli təsirləri gözlənilir. Hökumət siyasəti epidemiyanın yayılmasının qarşısını almaq və iqtisadi nəticələri minimuma endirmək istəyi arasında uzlaşmaya çevrilir, epidemiyanın qarşısını almaq üçün tədbirlər nə qədər sərt olsa, iqtisadi böhran da bir o qədər dərinləşir. Cənubi Qafqaz ölkələri epidemiyanı iqtisadi zərərlər bahasına tutmağın lehinə seçimlərini etdilər. Gürcüstan bu baxımdan ən uzağa getdi və ilkin hesablamalara görə ən böyük itkilərə ilk mərhələdə məruz qaldı. Aprelin 13-nə gürcü larisi martın əvvəlində dəyərinin 12% -ni, erməni draması 1.8% -ni itirdi və Azərbaycan manatı 1.7 AZN / USD sabit məzənnəsini qorudu [8].

Xəzər və Orta Asiya ölkələrində bir sıra yeni neft və qaz yataqlarının işlənməsi Azərbaycan və Gürcüstanı böyük tranzit karbohidrogen ölkələrinə çevirir. Önümüzdəki illərdə qoyulmuş strateji Bakı-Ceyhan (Türkiyə) və Bakı-Supsa (Gürcüstan) neft boru kəmərlərinə yeni qaz və neft boru kəmərlərinin əlavə edilməsi planlaşdırılır. 2017-ci ildə Trans-Anadolu boru kəməri (TANAP) 1 ilə əlaqəyə qədər texniki qazla doldurulmuş Cənubi Qafqaz qaz kəmərinin genişləndirilməsi üzərində iş tamamlandı. Nəticədə, Şahdəniz yatağının işlənməsinin ikinci mərhələsi çərçivəsində Azərbaycan qazı Türkiyəyə tədarük olunmağa başladı və gələcəkdə Avropaya da gedəcək. "Türk" layihəsinin ümumi dəyəri 45-47 milyard dollar olaraq qiymətləndirilir, boru kəmərinin uzunluğu 3,5 min kilometrdir. Türkiyə və Yunanıstandan Avropaya qaz tədarükünün başlaması 2020-ci ilədək ildə ən azı 10

milyard kubmetr həcmində gözlənilir. Bundan əlavə, 6 milyard kubmetrin Türkiyənin qərb bölgələrinə göndərilməsi nəzərdə tutulur. Bu qaz kəməri Rusiyanın "Türk axını" na alternativ olaraq qəbul edilir. Xəzər dənizinin dibi ilə İran, Türkmənistan, Qazaxıstan və digər Orta Asiya dövlətlərindən Azərbaycana, daha sonra Gürcüstan və Türkiyə ərazilərindən keçərək Avropa Birliyi ölkələrinə boru kəmərlərinin çəkilişi üçün layihələr var. Bu cür layihələrin həyata keçirilməsi üçün böyük əhəmiyyətə malik Rusiya, Azərbaycan, İran, Qazaxıstan və Türkmənistan arasında 12 avqust 2018-ci il tarixində imzalanmış Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında Konvensiyanı göstərmək olar. Xəzər dənizinin dibi boyunca yeni boru kəmərləri layihələrinin hazırlanması və təsdiqlənməsi mərhələsində olduğu halda, tanker donanması və Bakı - Türkmənbaşı (Türkmənistan), Bakı - Aktau (Qazaxıstan) kimi gəmi xidmətləri çox fəal iştirak edir. TRACECA-2 proqramı çərçivəsində Xəzər dənizindəki bərə keçidlərinin imkanlarını genişləndirmək və onları təkcə dəmir yolu vaqonları və neft çənləri deyil, dəniz konteynerləri, avtomobilləri, digər yük və sərnişinlərin daşınması üçün çoxməqsədli obyektlərə çevirmək planlaşdırılır. Bölgə üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən Gürcüstanın Poti və Batumi limanlarını Bolqarıstan, Ukrayna və Türkiyənin dəniz limanları ilə birləşdirən dəniz nəqliyyatı və bərə xidmətləridir. 2017-ci ilin sonunda Bakı - Tbilisi - Axalkalaki - Qars (Türkiyə) marşrutu üzrə dəmir yolu bağlantısı açıldı. Dəmir yolunun 800 kilometrdən artıq hissəsinin istismarının ilk mərhələsində sərnişin axınının ildə 1 milyon nəfər, yük daşımalarının həcminin isə 6 milyon ton olacağı gözlənilir. İkinci mərhələdə bu göstəricilər iki dəfə artıra bilər - müvafiq olaraq 2 milyon sərnişin və 17 milyon ton yük olacağı gözlənilmişdir [7].

Cədvəl 1. Azərbaycanda neft hasilatı (qaz kondensatı daxil olmaqla), min ton

İllər	Neft hasilatı (qaz kondensatı daxil olmaqla)	o cümlədən:	
		quruda	dənizdə
2010	50 838	1 716	49 122
2011	45 626	1 768	43 858
2012	43 375	1 724	41 651
2013	43 457	1 712	41 745
2014	42 076	1 708	40 368
2015	41628	1598	40030
2016	41050	1526	39524
2017	38688	1534	37154
2018	38814	1529	37285
2019	37501	1521	35980

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/industry/ (25.12.2019)

Azərbaycan 2020-ci il üçün BMT-nin Davamlı İnkişaf Məqsədləri (SDG) İndeksində Cənubi Qafqazın lideridir - müvafiq məlumatlar BMT Davamlı İnkişaf Hələri Şəbəkəsi (SDSN) və Bertelsmann Fondunun müstəqil ekspertlərinin köməyi ilə hazırlanmış hesabatında yer alıb.

Azərbaycan dünya SDG 2020 reytinqində orta hesabla 72.6 ilə 54-cü yerdədir. Gürcüstan orta hesabla 71.9 balla 58-ci yerdədir, Ermənistan ortalama 69.9 balla 75-ci yerdədir. Məruzədə vurğulanır ki, Cənubi Qafqaz ölkələrinin reytinqdəki mövqelərinin artması, Ən ciddi irəliləyiş, BMT mütəxəssisləri baxımından bu il SDG 1-də (yoxsulluqla mübarizə) göstərdi. SDG 4 (keyfiyyətli təhsil), SDG 7 (sərfəli və təmiz enerji), SDG 11 (davamlı şəhərlər və icmalar), SDG 12 (davamlı istehlak və istehsal) və SDG 17 (SDG-ləri inkişaf etdirmək üçün ortaqlıqlar) üçün hədəflərə çatmağı da

qarşısına məqsəd qoymuşdur.

2019-cu ildə ölkədə 70,5 milyon ton neft ekvivalenti ilə istehsal olunan enerji məhsullarının 87,6 %-i ilkin enerji məhsulları, 8,7 %-i neft məhsulları, 3,7 %-i istilik və elektrik enerjisi idi. Birinci enerji məhsullarının 62,5% -i xam neftdən (qaz kondensatı daxil olmaqla), 37,1% -i təbii qazdan və 0,4% -i bərpa olunan enerji mənbələrindən əldə edilmişdir. 2018-ci illə müqayisədə ümumi elektrik təchizatı yüzdə 9,6 artaraq 17,0 milyon ton neft ekvivalenti təşkil etmişdir. Transformasiya sektorunun prosesləri ümumi enerji tədarükünün 21,3 %-i, itkilər - 5,4 %, enerji sektorunun daxili istehlakı - 6,6%, son istehlak - 66,7 % təşkil edir. Ev təsərrüfatlarında son enerji istehlakının 38.0%-i, sənaye və inşaatın 16.3%-i, nəqliyyatın 28.0 %-i və iqtisadiyyatın digər sahələrinin 17.7% təşkil etdiyini qeyd etmək olar [9].

Cədvəl 2. Enerji məhsullarının istehsalı (2015-2019), natura ifadəsində

	2015	2016	2017	2018	2019
Xam neft (qaz kondensatı daxil olmaqla), min ton	41 628,3	41 050,4	38 688,4	38 814,3	37 501,2
Təbii qaz, milyon kub m	19 236,1	18 717,6	18 186,0	19 207,1	24 514,3
Neft zavodlarının qazı, min ton	215,8	231	213,9	213,6	241,8
Mayeləşdirilmiş qazlar, min ton	172,3	199,6	212,4	215,5	210,0
Avtomobil benzini, min ton	1 223,9	1 153,1	1 215,2	1185,6	1161,4
Ağ neft tipli reaktiv mühərrik yanacağı, min ton	688,5	627,3	588,0	708,3	666,6
Dizel yanacağı (qazoyllar), min ton	2 742,8	2246,9	1849,1	2148,2	2243,1
Mazut, min ton	324,3	398,7	236,1	106,6	126,5
Nafta, min ton	219,3	197,4	188,5	224,8	266,8
Neft koksu, min ton	254,8	206,6	226,9	244,0	238,4
Neft bitumu, min ton	171,8	179,1	237,1	289,6	260,1
Sürtkü yağları, min ton	25,7	9,7	39,2	52,4	35,6
Digər neft məhsulları, min ton	349,0	379,8	584,7	606,3	626,4
İstilik enerjisi, min Q.kal	1 552,7	1739,2	1 571,6	2 923,0	3 347,5

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/balance_fuel/ (25.12.2019)

Coğrafi olaraq Qərbi və Şərqin kəsişməsində, neft və qaz ehtiyatları ilə zəngin olan Azərbaycan üçün dünyanın aparıcı ölkələrinin maraqlarının kəsişdiyi bir bölgədə xarici siyasətinin düzgün seçilməsi ölkənin müstəqilliyini qorumaq və möhkəmləndirmək üçün əsas amillərdən biri olaraq qalır. Çətin və strateji mövqeyinə görə, Azərbaycan milli maraqlarını qorumaq və bölgədə lider dövlət statusunu qorumaq prinsipinə əsaslanan xarici siyasət yürüdür, eyni zamanda bölgədəki maraqları olan bütün ölkələrlə bərabər qonşuları ilə bərabər tərəfdaşlığı davam etdirir. Bu gün müstəqil Azərbaycan dünyanın bir çox ölkəsi ilə siyasi, iqtisadi, mədəni və digər əlaqələri inkişaf etdirir. Şərq ölkələri ilə qurulmuş əlaqələr və bu istiqamətdə hərtərəfli əməkdaşlıq Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasətinin mühüm hissəsi kimi daim təkmilləşdirilir. Bu siyasət milli maraqları təmin edir, xalqın mövcud və strateji mənafelərinə xidmət edir, ölkəmizin təhlükəsizliyi üçün hər hansı bir təhdidə çevik qarşılıqlı təsir göstərir [2, s.124].

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1974-cü ildə başlanmış, ümumi gücü 2400 meqavat olan Azərbaycan İES-in ilk enerji blokunun tikintisi 1981-ci ildə, səkkizinci enerji bloku isə 1990-cı ildə istifadəyə verilmişdir. Ümumi gücü 2400 meqavat (MW) olan 8 enerji blokundan ibarət Cənubi Qafqazın ən böyük istilik elektrik stansiyası olan Azərbaycan CHP-nin ilk enerji bloku birbaşa təşəbbüsü və Ümummilli

Lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə 20 oktyabr 1981-ci ildə istifadəyə verilmişdir. Bu əlamətdar hadisə Azərbaycanda enerji sektorunun inkişafında yeni bir mərhələnin əsasını qoymuşdur. Hazırda Cənubi Qafqazda Azərbaycan öz enerji təminatını ödəmək qabiliyyətindədir [10].

Cədvəl 3. Elektrik enerji məhsullarının istehsalı (2015-2019), natura ifadəsində

	2015	**2016**	**2017**	**2018**	**2019**
Elektrik enerjisi-cəmi, milyon kVt saat	24 688,4	24 952,9	24 320,9	25 229,2	26 072,9
SES-in elektrik enerjisi, milyon kVt saat	1 637,5	1 959,3	1 746,4	1 768,0	1 564,8
Külək enerjisi, milyon kVt saat	4,6	22,8	22,1	82,7	105,4
Günəş enerjisi, milyon kVt saat	4,6	35,3	37,2	39,3	44,2
Tullantıların yandırılmasından alınan elektrik enerjisi, milyon kVt saat	181,8	174,5	170,3	162,2	195,9
Odun, min ton	162,1	66,6	72,5	70,8	67,2

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/balance_fuel/ (25.12.2019)

2020-ci ildə torpaqlarımızın işğaldan qurtarılmasından sonra dövlətimiz bu ərazilərdə fəaliyyət göstərən sahibkarlara xüsusi vergi güzəştləri və digər yardım paketləri təqdim etmək üçün addımlar atılacaq. Qarabağın azad edilmiş torpaqlarını xüsusi iqtisadi zonaya çevirmək ölkəmizin əsas siyasi istiqamətlərindən biri olmalıdır.. Bu, həm yerli, həm də xarici investorlara daha çox investisiya qoymağa imkan verəcəkdir. Eyni zamanda işğaldan azad olunan torpaqlarımızın bərpası, orada yeni müəssisələrin açılması, kənd təsəsrrüfatının və digər sahələrin inkişaf etdirilməsi, ölkəmizi Cənubi Qafqazda lider dövlətlərdən birinə çevirəcəkdir [4].

Nəticə

Cənubi Qafqaz, gözlənilməz qlobal böhranlar zamanı kiçik tranzit ölkələrin davranışının kifayət qədər aydın bir mənzərəsini nümayiş etdirir. Qərbin və ilk növbədə Avropanın normativ təsirinin gənc tranzit ölkələri daxili siyasi gündəmə zidd tədbirlər görməsinə vadar etdiyi ifadə edilə bilər.

Müstəqillik qazandıqdan sonra demokratik dövlət qurmaq yoluna qədəm qoymuş Azərbaycan Respublikasının qarşısında duran sosial-iqtisadi və siyasi problemlərin uğurlu həlli ölkənin beynəlxalq aləmdəki mövqeyi, qarşılıqlı faydalı münasibətlərin intensivliyi və dünya birliyinə inteqrasiyası ilə sıx bağlıdır. Bu mənada dünya siyasətinin formalaşmasında aparıcı rol oynayan ölkələr və beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələrin tənzimlənməsi və inkişafı Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlər sistemində layiqli yerini tutması üçün vacib amildir.

Yuxarıda deyilənlərin hamısı deməyə əsas verir ki, bu gün Azərbaycanın xarici siyasət strategiyasının uğurla həyata keçirilməsi ölkəmizin dünyada nüfuzunu əhəmiyyətli dərəcədə artırdı, ölkəmizi Cənubi Qafqaz regionunda lider etdi. Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş xarici siyasət strategiyasının uğurla davam etdirilməsi müstəqil dövlətimizin gələcəkdə dünya birliyində böyüməsinə ümidləri daha da artırmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov, V. Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrində yeni mərhələ // Xalq qəzeti. -2017, 7 oktyabr.
2. Baxşəliyeva, G. Azərbaycan - Şərqin parlayan ulduzu Prezident İlham Əliyevin uğurlu Şərq siyasəti ölkəmizin diplomatik nailiyyətlərinin artmasına mühüm töhfə verir // Azərbaycan qəzeti. – 2018, 28 oktyabr. № 243. s. 3.
3. Bayramov, V. Azərbaycan - Cənubi Qafqaz regionunun lider dövləti // Xalq qəzeti. – 2019, 6 dekabr.
4. Kərimli, İ.Q. Rusiyanın cənubi qafqaz siyasəti və Azərbaycan-Gürcüstan Münasibətləri / Avtoreferat, - Bakı: - Azərnəşr, - 2017, - 32 s.
5. Hacıyev, İ.M., Şıxəliyev, E.A., Cəfərli, E.Y., Şabanov, M.S., Böyük güclərin Azərbaycanla bağlı geosiyasi maraqlarında Naxçıvanın yeri. - Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu, - 2017. 300 s..
6. Папава, В. Сравнительный анализ экономического развития и сотрудничества Азербайджана, Армении, Грузии: реализованные и упущенные возможности Черноморье-Каспий: поиск новых форматов безопасности и сотрудничества Publisher: Институт Европы, Российская Академия Наук, - 2019, - p.79-98.
7. Иванов, С.М. Южный Кавказ в региональной геополитике // Дипломатическая служба. - 2019. - № 2 (83), - с. 41-52.
8. https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/357551/
9. https://www.stat.gov.az/source/balance_fuel/
10. http://www.azerenerji.gov.az/index/page/13

МЕСТО И РОЛЬ АЗЕРБАЙДЖАНА В БАЛАНСЕ ПРОИЗВОДСТВА И ПОТРЕБЛЕНИЯ ЮЖНО-КАВКАЗСКОГО РЕГИОНА

Самир ТАДЖИРЗАДЕ

Резюме

Каждая страна Южного Кавказа по-своему уникальна и требует отдельного изучения. Вместе с тем особого внимания заслуживает изучение состояния отношений и перспектив развития между государствами Кавказа. К сожалению, большинство современных исследователей Кавказа не анализируют проблемы, связанные с экономическими отношениями на Кавказе и перспективы их развития, акцентируя внимание на возможности разрешения конфликтов в регионе. Лишь несколько публикаций посвящены этим вопросам. Изучение перспектив интеграционных процессов на Кавказе в какой-то мере условно, учитывая текущую ситуацию в предполагаемой стране, Азербайджанской Республике (как в отдельности, так и в целом), в частности, взаимоотношений.

В контексте глобализации мира, особенно в долгосрочной перспективе, это не только нежелательно, но и принципиально нереально: Кавказ не может и не должен быть изолирован от процесса интеграции в мир. В сегодняшнем глобализированном мире возможности развития страны определяются международной экономической функцией, которую она выполняет. Его формирование зависит, прежде всего, от сравнительных преимуществ этого государства, использование которых определяет его место в мировой

экономике. При этом многое зависит от международных отношений страны - как с непосредственными географическими соседями, так и с государствами, определяющими основные направления мировой политики. Нередко страна не может в полной мере воспользоваться своими сравнительными преимуществами, если она не способствует международным отношениям.

Целью данной статьи является определение реализованных экономических возможностей Азербайджанской Республики, ведущего государства в регионе Южного Кавказа, а также оценка роли каждого государства со значительными интересами в регионе в продвижении этих возможностей.

Ключевые слова: *Азербайджан, Южно-Кавказский регион, внешняя политика, экономические возможности, производство, потребление*

PLACE AND ROLE OF AZERBAIJAN IN THE BALANCE OF PRODUCTION AND CONSUMPTION OF THE SOUTH CAUCASUS REGION

Samir TAJİRZADE

Abstract

Each country in the South Caucasus is unique in its own way, and each requires a separate study. At the same time, the study of the state of relations and development prospects between the Caucasus states deserves special attention. Unfortunately, most modern researchers in the Caucasus do not analyze the problems related to economic relations in the Caucasus and their prospects for development, focusing on the possibility of resolving conflicts in the region. Only a few publications have addressed these issues. Given the current situation in the country, the Republic of Azerbaijan (both individually and in general), in particular, the study of the prospects for integration processes in the Caucasus is somewhat conditional.

In the context of a globalizing world, especially in the long run, this is not only undesirable, but also fundamentally unrealistic: the Caucasus cannot and should not be isolated from the process of integration into the world. In today's globalized world, the development opportunities of a country are determined by the international economic function it performs. Its formation depends primarily on the comparative advantages of this state, the use of which determines its place in the world economy. At the same time, much depends on the country's international relations - both with its direct geographical neighbors and with the states that determine the main directions of world politics. It is not uncommon for a country to be unable to take full advantage of its comparative advantages unless it facilitates international relations.

The purpose of this article is to identify the realized economic opportunities of the Republic of Azerbaijan, a leading state in the South Caucasus region, as well as to assess the role of each state with significant interests in the region in promoting these opportunities.

Key words: *Azerbaijan, South Caucasus region, Foreign policy, economic opportunities, production, consumption*

UOT 339

ÖLKƏDƏ HƏYATA KEÇİRİLƏN İQTİSADİ İSLAHATLARIN YERLİ SAHİBKARLARIN FƏALİYYƏTİNƏ BİRBAŞA TƏSİRİ

Cavid Sənan oğlu KƏRİMOV,
"Mətanət A" Şirkətlər Qrupu, İctimaiyyətlə əlaqələr üzrə menecer

Xülasə

Ölkədə sahibkarlığın inkişafı qarşıya qoyulmuş iqtisadi siyasətin prioritetlərindəndir. Bu istiqamətdə ardıcıl olaraq dövlət-sahibkar münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi, biznes mühitinə dair qanunvericiliyin və inzibati prosedurların təkmilləşdirilməsi, sahibkarlığa dövlət dəstəyinin genişləndirilməsi, maarifləndirmə, sahibkarların işgüzar əlaqələrinin inkişafı və müxtəlif növ xidmətlərin göstərilməsi kimi kompleks tədbirlər həyata keçirilmişdir. Müasir dövrdə regionların həm sosial, həm də iqtisadi inkişafına nail olmaq ölkə qarşısında dayanan ən mühüm vəzifələrdən hesab edilir. Regionlarda inkişafın yüksək səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsində sahibkarlıq subyektlərinin mühüm rolu vardır. Regionların iqtisadi potensialını müəyyənləşdirən göstəricilərdən biri də orada olan sahibkar subyektlərin iqtisadiyyat sahəsində göstərdiyi fəaliyyətləri ilə bağlıdır. Həmçinin sahibkarlığın inkişafı ölkəni idxaldan asılı olmaqdan azad edir, ixracı artırır.

***Açar sözlər:** sahibkarlıq, iqtisadi islahatlar, ÜDM, Sahibkarlığın Inkişafı Fondu, ticarət evləri, xarici və daxili investisiya.*

Giriş

Ölkədə sahibkarlığın daha da inkişafı üçün biznes mühitinin daim yaxşılaşdırılması, müvafiq qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, yerli və xarici investisiyaların, müasir texnologiyaların, idarəetmə təcrübəsinin cəlb edilməsi və bu yolla yüksək keyfiyyətli, rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsal edilməsi Prezident İlham Əliyevin müəyyən etdiyi iqtisadi inkişaf strategiyasının prioritetlərindəndir. Sahibkarlığa dövlət himayəsinin sistemli şəkildə həyata keçirilməsi, sahibkarlara dəstək tədbirlərinin səmərəsinin yüksəldilməsi bu sahədə mühüm nailiyyətlərin əldə edilməsinə səbəb olub.

Bu gün dövlət-sahibkar münasibətləri inkişaf edir, sahibkarlığın dövlət tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atılır. Belə ki, sahibkarlara güzəştli şərtlərlə kreditlər verilir, investisiya təşviqi proqramı çərçivəsində müxtəlif layihələr reallaşdırılır, yeni sənaye zonaları yaradılır, müxtəlif ölkələrə ixrac missiyaları təşkil olunur, eləcə də ticarət evləri açılır.

Son 15 ildə ölkədə biznes mühitinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı mühüm tədbirlər görülüb, sahibkarlığın inkişafına böyük dəstək verilib. Təkcə güzəştli şərtlərlə sahibkarlara verilən kreditlərin məbləği 2 milyard manatı keçib. Bunun 1 milyard manatı dövlət büdcəsindən ayrılıb, qalan 1 milyard manatdan çoxu isə verilmiş və qaytarılmış kreditlər hesabına yenidən kredit şəklində verilib. Təkcə keçən il müvəkkil kredit təşkilatları vasitəsilə ümumi dəyəri 617, 8 milyon manat olan 999 investisiya layihəsinin maliyyələşdirilməsinə 160, 2 milyon manat güzəştli kredit verilib. Bu kreditlərdən istifadə etməklə investisiya layihələrinin reallaşdırılması 9000-dək yeni iş yerinin açılmasına imkan yaradır. Kreditlərin 64, 3 faizinin regionların, 35, 7 faizinin isə Bakının qəsəbələrinin payına düşüb. Güzəştli kreditlərin 70, 3 faizi aqrar sektorun, 29, 7 faizi müxtəlif sənaye məhsullarının istehsalı və emalı sahələrinin inkişafına

yönəldilib. 2018-ci ildə Sahibkarlığın İnkişafı Fondu tərəfindən maliyyələşdirilən 35 istehsal, emal və infrastruktur müəssisəsi fəaliyyətə başlayıb. Cari ildə isə daha 39 müəssisənin açılması gözlənilir. Bir faktı da qeyd etmək yerinə düşər ki, indiyədək layihələrinin ümumi dəyəri 5 milyard manatdan çox olan 36 minədək sahibkara 2, 3 milyard manat güzəştli kredit verilib.

Sahibkarlığın inkişafının dəstəklənməsi üçün müxtəlif mexanizmlərdən istifadə olunur ki, onlardan biri də investisiya təşviqi sənədidir. Belə ki, bu vaxtadək sahibkarlara investisiya dəyəri 2, 8 milyard manatdan çox olan layihələr üzrə 333 investisiya təşviqi sənədi və bu investisiya təşviqi sənədləri əsasında 2188 təsdiqedici sənəd verilib. Həmin layihələrin 41 faizi kənd təsərrüfatı, 59 faizi isə sənaye sahələrini əhatə edir. Bu layihələrin reallaşması nəticəsində 22 minədək iş yerinin açılacağı gözlənilir. Eyni zamanda, təkcə keçən il sahibkarlara investisiya dəyəri 801 milyon manat olan layihələr üzrə 107 investisiya təşviqi sənədi və bu investisiya təşviqi sənədləri əsasında 1058 təsdiqedici sənəd təqdim edilib.

Ölkənin sənaye potensialının inkişafı üçün, əlbəttə, sənaye zonalarının, sənaye parklarının rolu böyükdür. Çünki hazırda Azərbaycan müasir sənaye mərkəzinə çevrilib. Sənaye sahəsində əsas diqqət qeyri-neft sektoruna yönəlib. Təkcə ötən il qeyri-neft sənayesi 9, 1 faiz artıb. Bu sahədə görülən işlərin məqsədi isə ölkənin qeyri-neft sektorunun inkişafını təmin etmək, qeyri-neft ixracının həcmini artırmaqdır. Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı, Sumqayıt Texnologiya Parkı, Mingəçevir Yüngül Sənaye Parkı, Gəncə şəhərində sənaye müəssisələrinin, Neftçala, Hacıqabul, Masallı, Sabirabad sənaye məhəllələrinin yaradılması bu sahədə atılan mühüm addımlardır.

Hazırda sənaye parklarında 67 rezident var və onlardan 40-ı artıq fəaliyyətdədir. Sənaye parklarında həyata keçirilən layihələrə nəzərdə tutulan sərmayə isə 5 milyard manatdan çoxdur. Həmin layihələr nəticəsində 11 min yeni iş yeri yaradılıb. Bu il digər şəhərlərdə də sənaye zonalarının yaradılması planlaşdırılır. İxracın təşviqi, xüsusilə qeyri-neft ixracının dəstəklənməsi məqsədilə indiyədək 24 ixrac missiyası təşkil olunub. Azərbaycan şirkətləri 17 beynəlxalq sərgidə vahid ölkə stendi ilə iştirak edib, müqavilələr imzalanıb. 104, 2 milyon dollarlıq məhsulların müxtəlif ölkələrə, o cümlədən bir sıra yeni bazarlara ixracı ilə əlaqədar 8 milyon manatadək ixrac təşviqinin ödənilməsinə dair qərarlar qəbul edilib. Təkcə ötən il dövlət dəstəyi hesabına xarici ölkələrə 11 ixrac missiyası həyata keçirilib, Azərbaycan şirkətləri xarici ölkələrdə təşkil olunmuş 11 beynəlxalq sərgidə vahid ölkə stendi ilə iştirak edib. Belə ki, ABŞ, Almaniya, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri (BƏƏ), Çexiya, Qətər və digər ölkələrə Azərbaycan istehsalı olan meyvə-tərəvəz, nar şirəsi, şərab, ət məhsulları, quru süd, fındıq, qənnadı məhsulları, bal, çay, həmçinin Naftalan nefti, tikinti materialları, mebel və digər məhsulların ixracına dair 50-dən çox müqavilə imzalanıb və razılaşma əldə olunub. 2019-cu il 19 xarici ölkəyə 25 ixrac missiyası həyata keçiriləcək, 11 beynəlxalq sərgidə Azərbaycan vahid ölkə stendi ilə təmsil ediləcək, ixracla məşğul olan sahibkarlara maliyyə dəstəyi daha da gücləndiriləcək. Ölkəmizin rəqabətqabiliyyətli məhsullarının ixracının təşviq edilməsi məqsədilə 2018-ci il xarici ölkələrdə 5 "Azərbaycan Ticarət Evi" açılıb. 2019-cu ilin yanvarın 15-də Dubayda açılan "Azərbaycan Ticarət Evi" ölkəmizin xaricdə yaradılmış sayca 7-ci ticarət evidir. Ticarət evlərində daimi fəaliyyət göstərən sərgilərdə Azərbaycan şirkətlərinin istehsal etdiyi məhsullar nümayiş olunur. Bu il Rusiyada, BƏƏ-nin Əbu-Dabi şəhərində və Qazaxıstanda "Azərbaycan Ticarət Evi"nin açılması nəzərdə tutulur. Görülmüş tədbirlər nəticəsində 2018-ci ildə xarici ticarət fəaliyyəti ilə məşğul olan sahibkarlıq subyektlərin sayı 56, 2 faiz artıb. Ötən il Azərbaycandan 3088 çeşiddə məhsul ixrac

edilib. "Güzəştli kreditlərin həcmi mütəmadi çoxalır və Sahibkarlığın İnkişafı Fondu tərəfindən ayrılan vəsaitin həcmində də hər il artım müşahidə olunur. Sahibkarların güzəştli kreditlə yanaşı, həm də təşviq sənədlərindən istifadə imkanı var. Son dövrlər dövlət tərəfindən sahibkarlara 300-dən çox investisiya təşviqi sənədi verilib. Bu sənədi almış sahibkarlar çox fərqli güzəştlərdən faydalanırlar. Onlar həm gəlir və mənfəət vergisindən 50 faiz, həm də digər vergi güzəştləri tətbiq edilir, ölkəyə texnologiya idxal edən zaman əlavə dəyər vergisindən azad olunurlar. Güzəştlərin tətbiqi imkan verir ki, sahibkarlar vergi formasında ödəniləcək vəsaitləri öz sərəncamlarında saxlasınlar. Bu da onlar üçün əlavə dövlət dəstəyi kimi xarakterizə olunmalıdır

Son dövrlər investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması fonunda sahibkarlıq subyektlərində yoxlamaların 2021-ci iI yanvarın 1-dək dayandırılması ilə bağlı yeni qərar verildi. Bu da sahibkarlara müdaxiləni minimumlaşdırır: Vergi Məcəlləsindəki son dəyişikliklər isə sahibkarların çox fərqli güzəştlərdən istifadə etməsinə imkan yaradır. Belə ki, yeni formalaşan startaplar mənfəət vergisindən 3 il müddətinə azad olacaq. Sahibkarlar üçün həyata keçirilən sistemli təşviq tədbirləri sahibkarlığın inkişafına dəstək verir. Təkcə onu qeyd etmək yerinə düşər ki, növbəti regionların 4ocial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramında dövlət bu istiqamətə 17 milyard manat vəsait ayıracaq.

Sahibkarlıq subyektlərində dövlət siyasəti

Qeyd etmək lazimdir ki, dövlətin mövcud olması şəraitində və onun xüsusi əlamətləri aşağıdakılardan ibarətdir: 1. Vətəndaşların yüksək mənəvi səviyyəsi;

2. Mülkiyyətçilərin vəziyyətinə zərər vermədən, gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsinə imkan yaradan güclü iqtisadi potensialın mövcudluğu.

3. İqtisadiyyatın sosial istiqamətləndirilmiş strukturunun olması; Bu da təsərrüfatın lazım olan sahələrdə dövlətin əhəmiyyətli payı olmaqla mülkiyyətin formalarının mövcudluğunda özünü biruzə verir.

4. Müxtəlif sosial proqramların və onların həyata keçirilməsinin hazırlanmasında özünü biruzə verən dövlətin sosial istiqamətdə siyasəti. Dövlətin sosial funksiyası dedikdə isə aşağıdakıları nəzərə almaq lazımdır:

- əhalinin sosial müdafiə olunmayan təbəqələrinə dəstək verilməsi;
- insanların əmək və sağlamlığının qorunması;
- vergi qoyuluşu, dövlət büccəsi, xüsusi proqramlarının vasitəsi ilə müxtəlif təbəqələr arasında gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi yolu ilə sosial qeyribərabərliyin tənzimlənməsi;
- xeyriyyəçilik fəaliyyətini həyata keçirən sahibkarlıq fəaliyyətinə güzəştli vergi qoyuluşunun verilməsi;
- işsizlik ilə mübarizə, əhalinin əmək məşğulluğunun təmin edilməsi, işsizlik üzrə müavinətlərin ödənilməsi;
- bütün vətəndaşların həyat səviyyəsinin təmin edilməsi məqsədilə azad bazar iqtisadiyyatı və onun inkişafına dövlət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər arasında tarazlığın yaranması;
- dövlətlərarası ekoloji, mədəni və sosial proqramların həyata keçirilməsində iştirakı, ümumi insan problemlərinin həll edilməsi;
- cəmiyyətdə sülhün qorunması Dövlət fəaliyyəti çoxcəhətlidir. Bu fəaliyyətin əsas istiqamətlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:
- insanların layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi;

- sosial bərabərliyə nail olmaq;
- əməyin və insanların sağlamlığının qorunması;
- sosial təminatlar, sığorta və sosial xidmətlər sisteminin inkişaf etdirilməsi;
- ailəyə, valideynlərə və uşaqlara dövlət yardımı göstərilməsi;
- hamı üçün mümkün ola bilən təhsil, səhiyyə, mədəniyyət sistemlərinin inkişaf etdirilməsi və s.

Müasir bazar iqtisadiyyatı ictimai üzvlərinin çoxtərəfli istəyinin ödənilməsinə istiqamətlənmişdir. Onunla yanaşı, sənaye cəhətdən daha inkişaf etmiş ölkələr öz cəmiyyət üzvlərinin dövlətin köməyi ilə iqtisadi proseslərdə qoruyurıar. Bu isə siyasiyönümlü bazar iqtisadiyyatının təyinatı üçün əsas verilmişdir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti sabit xərclər ilə sıx bağlıdır, bunsuz biznesin inkişafını təmin etmək mümkün deyil. Bu baxımdan xəclər mal və xidmətlərin satışından daxil edilən pulları həmişə qabaqlayır, onların arasında müəyyən vaxt və müddət mövcuddur ki, o fəaliyyətin miqyası və spessifikasından asılı olaraq uzun, yada qısa ola bilər. Yüksək gəlir əldə etmək istəyən sahibkar gərək coxda xərcləsin. Sahibkarlığın başlıca sosial funksiyası real əmtəələrin mövcudluğu, cəmiyyətin sosial problemlərinin həll edilməsi üzrə mövcud olan çətinliklərin aradan qaldırılmasıdır.

Xidmət sahəsində sahibkarlığın sosial funksiyası yeni iş yerlərinin yaradılması tempi, onun sürətləndirilməsindən ibarətdir. Ənənəvi maddi istehsal sahələri ilə müqaisədə xidmət sahəsində bu surət cox yüksəkdir. İqtisadi tənəzzül, makroiqtisadi göstəricilərin gerilədiyi dövrdə işçilərin yüksək mobilliyi, məşğulluğun möhkəm rejimi xidmət sferasının dayanıqlığını artırır. Xidmət sferasının bir çox müəssisələri əhalinin sosial cəhətdən az təminatlı hissəsinin məşğulluğunu təmin edir.

Ticarət, ictimai iaşə, səhiyyə, təhsil, mədəniyyət və incəsənət turizm sahələrində yayılmış qismən məşğulluq, habelə bu sahələrdə kiçik sahibkarlıq müəssisələrində fəaliyyət göstərməsi əlavə əmək resurslarının cəlb olunmasına imkan verir. Hansı ki, başqa iş görənlər, sahibkarlar həmin əmək resurslarından praktiki olaraq istifadə etmirlər. Belə resurslara misal olaraq pensiyaçılar, yetkinlik yaşına çatmayanlar, əlillər, çoxuşaqlı analar, və. s göstərmək olar.

Sahibkarlıq sosial amil olaraq istehlakçı davranışını, ailənin tələbat sistemini müəyyənləşdirir. Sahibkarlıq ayrı-ayrı sosial demoqrafik qrupların əməyindən istifadə etmək imkanlarının genişləndirilməsi və bəzi sahibkarlıq növlərinə prioritet istiqamət üçün üstünlük verilməsi yollarını əsaslandırmaq vacib şərtdir. Azərbaycanda kiçik sahibkarlıq, kiçik biznes surətlə inkişaf etməkdədir. Azərbaycanda sahibkarlığın, o cümlədən bütün sahibkarlığın inkişaf göstərilməsi bilavasitə cəmiyyətin bu sahəsinin inkişaf olunmasına, prioritet sahə kimi, yəni onun inkişafına dövlət dəstəyi verməsi ilə əlaqədardır.

İslahatların və sahibkarlığın inkişafının ölkə iqtisadiyyatına təsiri

Azərbaycanda iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri olan qeyri- neft sektorunun inkişafı qarşıya prioritet vəzifə kimi qoyulub. Son illər müasir texnologiyaların və qabaqcıl təcrübənin tətbiqi sayəsində bu sektor sürətlə tərəqqi edib, metallurgiya, maşınqayırma, kimya, inşaat materiallarının istehsalı, qida və digər ənənəvi sənaye sahələri genişləndirilməklə yanaşı, yeni sənaye sahələri yaradılıb, respublikamızda bir sıra sənaye məhsulları üzrə özünütəminetmə səviyyəsi yüksəlib. Əlbəttə, bütün bunlar dövlət başçısının uğurlu iqtisadi strategiyası, həyata keçirilən iqtisadi islahatlar nəticəsində gerçəkləşib.

Bu, statistik göstəricilərdə də öz ifadəsini tapıb. Belə ki, təkcə 2019-cu ildə qeyri-neft sektorunda ümumi daxili məhsulun (ÜDM) real artımı 3, 5 faiz təşkil edib, sənaye istehsalı 13, 9 faiz artıb. Qeyri-neft sektorunun inkişafı ixraca da müsbət təsir göstərib, keçən il ərzində ölkədən kənara 1 milyard 954 milyon ABŞ dolları dəyərindən məhsul göndərilib. İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin "İxrac icmalı"nın yanvar sayında bildirilir ki, 2018-ci illə müqayisədə hesabat dövründə qeyri-neft sektoru üzrə ixrac 265 milyon dollar və ya 15, 7 faiz artıb. 2019-cu il Rusiyaya 690, 6 milyon, Türkiyəyə 401, 8 milyon, İsveçrəyə 179 milyon, Gürcüstana 159, 1 milyon və Ukraynaya 50, 6 milyon dollarlıq qeyri-neft sektoruna aid məhsullar ixrac olunub. 2018-ci illə müqayisədə ötən il Rusiyaya qeyri-neft ixracı 11, 5 faiz, Türkiyəyə 16, 5 faiz, İsveçrəyə 32, 2 faiz, Gürcüstana 27, 8 faiz və Ukraynaya 24, 6 faiz artıb. Prezident İlham Əliyev "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"nın icrasının birinci ilinin yekunlarına həsr olunan konfransda qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə bağlı deyib: "Ötən il bizim əsas prioritetimiz olan qeyri-neft sektoru 14 faizdən çox artıb. Burada, əlbəttə ki, keçən il istismara verilmiş nəhəng sənaye müəssisələrinin fəaliyyətə başlaması, eyni zamanda, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması xüsusi rol oynayıb.

Biznes mühitinin yaxşılaşdırılmasını Dünya Bankı da qeyd edir. "Doing Business" hesabatında Azərbaycan keçən il 20 ən islahatçı ölkə sırasına daxil edilibdir. Əlbəttə ki, bütün biznes qurumları bunu görür, hiss edirlər. Vergi və gömrük inzibatçılığı, biznes dairələrinə göstərilən dövlət dəstəyi, əlbəttə ki, qeyri-neft sənayesində də, bu istqamətlərin bütün addımlarında da özünü geniş və aydın şəkildə büruzə verir". Azərbaycanda yaradılan əlverişli investisiya mühiti də qeyri-neft sektorunun inkişafını sürətləndirib. Bu, daha çox xarici şirkətlər tərəfindən ölkəyə sərmayə yatırımlarının artmasında, yeni texnologiyaların transferində, eyni zamanda, qlobal dəyər zəncirinə qoşulmaq üçün yeni imkanların yaranmasında özünü büruzə verib.

Yeri gəlmişkən, Azərbaycan hökumətinin iqtisadi islahatlar sahəsində əldə etdiyi uğurları bir qayda olaraq əcnəbi investorlar hər kəsdən daha tez və daha aydın görə bilirlər. Belə ki, 2007-ci ildən ötən dövr ərzində respublika iqtisadiyyatına 111 milyard dollar xarici investisiya cəlb olunub. Bu rəqəm Qafqazın bizə qonşu olan iki ölkəsinin - Gürcüstan və Ermənistanın birlikdə dövlət büdcələrinin ötən illər ərzindəki xərclərindən çoxdur. Etiraf edək ki, xarici kapitalın ölkə iqtisadiyyatına bu cür axını aparılan islahatlar və həmin islahatların beynəlxalq aləmdə real təqdimatı, əlverişli investisiya mühiti nəticəsində baş verib. Son bir ildə Azərbaycanda xarici kapitalın iştirakı ilə yaradılan birgə müəssisələrin sayının 70 faizə qədər artması da iqtisadi islahatların səmərəliliyini, biznes mühitinin cəlbediliciyini sübut edən ciddi bir indikatordur.

Burada bir məqamı da xatırlatmaq istərdik. 2019-cu ilin əvvəllərindən başlayaraq, iqtisadiyyatda yeni islahatların başlanması "kölgə iqtisadiyyatı"nın azalmasına və şəffaflığın təmin edilməsinə mühüm təsir göstərib. Ötən il yanvarın 1-dən qüvvəyə minən vergi qanunvericiliyinə edilən yeni dəyişikliklər də əmək bazarında qeyri-leqal məşğulluğun qarşısının alınmasına və qeyri-neft sektoru üzrə daxilolmaların həcminin artmasına səbəb olub. Bunu konkret rəqəmlər də aydın göstərir. Belə ki, ötən il vergi daxilolmaları 2018-ci ilə nisbətən 3, 5 faiz və ya 257 milyon manat çox olub. Xüsusilə qeyri-neft sektorunda 9, 2 faiz və ya 458 milyon manat çox vergi toplanıb. Bu sektordan daxilolmaların nominal artım tempi ÜDM-in

nominal artımını 2 faiz üstələyib. Bu da vergidənyayınma hallarının azaldılmasında yerli inzibatçılığın keyfiyyətinin artmasını göstərir. Xatırladaq ki, toplanmış vergilərin 71 faizi qeyri-neft sektorunun payına düşüb, özəl sektorun payı isə 76, 4 faiz təşkil edib. 2005-ci ildən bu vaxtadək ilk dəfə olaraq ötən il qeyri-neft sektorunda vergi yığımı proqnozunun ən yüksək göstəricisinə (109 faiz) nail olunub. Son iki ildəki nailiyyətlərdən biri də artıq ödəmə məbləğlərinin 720 milyon manat azaldılması olub. Başqa sözlə, təkcə ötən il vergi orqanları tərəfindən 224 milyon manat həcmində artıq ödəmələr azaldılmaqla yanaşı, həm də vergi proqnozları 105 faiz artıqlaması ilə yerinə yetirilib. öründüyü kimi, hökumət ölkədə investisiya fəaliyyətinin genişləndirilməsinə, biznes mühitinin yaxşılaşdırılmasına, sənaye istehsalının artırılmasına, qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsinə ciddi önəm verir. Bu istiqamətdə qarşıya qoyulan əsas vəzifələr sərmayə qoyuluşunun artırılması, sahibkarların ixrac potensialının gücləndirilməsi, investisiya imkanlarının genişləndirilməsi, potensial tərəfdaşların tapılması və birgə əməkdaşlıq layihələrinin həyata keçirilməsidir.

Azərbaycanın dünya miqyasında sabit iqtisadiyyata malik dövlət kimi tanınması, beynəlxalq birliyin etibarlı tərəfdaşı olması ölkəmizə investisiya axınını şərtləndirib. Bu məsələdə hökumət tərəfindən "açıq qapı" siyasətinin reallaşdırılması da stimullaşdırıcı rol oynayıb. Bu, öz ifadəsini investorların hüquq və mənafelərinin qorunmasında, mülkiyyətin toxunulmazlığında, yerli və xarici sahibkarlara bərabər şəraitin yaradılmasında daha qabarıq büruzə verib. "İnvestisiya fəaliyyəti haqqında", "Xarici investisiyaların qorunması haqqında", "Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların dayandırılması haqqında" qanunların və bir sıra normativ sənədlərin qəbulu məhz bu məqsədi daşıyıb. Bundan savayı, Azərbaycan hökuməti ilə xarici dövlətlər arasında investisiyaların təşviqi və qarşılıqlı qorunması ilə bağlı çoxsayda saziş imzalanıb. Avropa İttifaqının 20-dən çox üzv ölkəsi ilə respublikamız arasında ikiqat vergitutma aradan qaldırılıb. Dövlət başçısının rəhbərliyi ilə iqtisadiyyatın bütün sahələrini əhatə edən islahatlar hüquqi-siyasi istiqamətdə həyata keçirilməklə həm də sahibkarlığın inkişafına güclü təkan verir. Başqa sözlə, iqtisadiyyatın bütün sahələrində dövlət öz imkanları hesabına müasir sahibkarlıq subyektlərinin formalaşmasına geniş imkan yaradır, onların öz potensiallarından səmərəli istifadə etmələri üçün əlverişli mühit formalaşdırır. Bu isə iqtisadiyyatın, xüsusilə də qeyri-neft sektorunun inkişafını sürətləndirir. Sahibkarların fəaliyyətinə əsassız və qanunsuz müdaxilələrin, bürokratik yoxlamaların aradan qaldırılması, liberal biznes mühitinin formalaşdırılmasının xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılması da investisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasına müsbət təsir göstərir.

Nəticə

Bazar iqtisadiyyatının əsas hərəkətverici qüvvəsi hesab edilən sahibkarlıq fəaliyyəti iqtisadi təbiətinə görə fəaliyyətinin məqsədi gəlir əldə etmək olan, öz mənafeyini güdən şəxsdir. Sahibkarların öz məqsədləri üçün çalışmalarına baxmayaraq, cəmiyyətdə vacib və mühüm xidmətləri ilə seçilirlər. Belə ki, sahibkarlar istehsal və sahibkarlıq obyektlərini yaratmaqla milli iqtisadiyyatın yaranmasına təkan verir, cəmiyyət üzvlərinin məhsul və xidmətlərə olan tələbatlarını ödəyir, onları iş yerləri ilə təmin edir, əldə etdiyi mənfəətdən (gəlirdən) vergi ödəməklə ümumi xərclərin ödənilməsində iştirak edirlər. Sahibkarlıq fəaliyyəti sivilizasiyalı bazar iqtisadiyyatının formalaşmasının mühüm komponentlərindən biridir.

Sahibkar üçün əsas fərdi xüsusiyyətlər aşağıdakılardır: sahibkar açıq fikirli olmalı; həyata müsbət baxışlarla baxmalı; hadisələrin gedişinə obyektiv yanaşmalı;

problemi həll etməyi bacarmalı; cəsur olmalı; riskə getməyi bacarmalı; rəqabəti sevməli; işgüzar olmalı; qərar qəbul etməyi bacarmalı; özünü inkişaf etdirməli və etdiyi səhvlərdən nəticə çıxarmağı bacarmalıdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı olaraq əlavə tədbirlər haqqında" verdiyi fərmana əsasən ölkədə sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf edirilməsi və biznes mühitinin formalaşdırılması istiqamətində sistemli tədbirlər davam etdirilməklə, daha mütərəqqi normativ-hüquqi baza yaradılmışdır. Sahibkarların elektron formada qeydiyyatının, xarici ticarət əməliyyatlarının aparılması, korporativ idarəetmənin təkmilləşdirilməsi, investisiya yatırımlarını həyata keçirən investorların maraqlarının qorunması və müflisləşməsi üzrə qanunvericilikdə müəyyən dəyişikliklər edilmişdir.

Müasir təsərrüfat formaları içərisində sahibkarlıq fəaliyyəti xüsusi önəm kəsb etməkdədir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi isə dövlətin iqtisadiyyatı yüksəltməsinin əsas istiqamətlərindəndir. Təsadüfi deyildir ki, 2015-ci il ölkəmizdə Prezident İlham Əliyev tərəfindən "Kənd təsərrüfatı" ili elan edilmişdir ki, bu da Sahibkarlar Konfederasiyasının qarşısında mühüm vəzifələr qoymuşdur. İstehsal edilən kənd təsərrüfatı məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsi, emaledici müəssisələrin sayının artırılması, bu istiqamətdə çalışan sahibkarlara dövlət tərəfindən göstərilən kömək bu sahədən olan tədbirlərdəndir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı üçün "Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların tənzimlənməsi və sahibkarların maraqlarının müdafiəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir. Bu Qanunda mövcud qanunun tətbiq dairəsi, həyata keçirilən yoxlamaların prinsip və məqsədləri, yoxlayıcı orqanların vəzifələri, sahibkarlara hüquqi və digər məsləhətlərin verilməsi müddəaları öz əksini tapmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. "Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında "Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı, 15 dekabr 1992-ci il.
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitutsiyası. 12 noyabr 1995-ci il
3. Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası. Bakı, 23 may 2007-ci il.
4. "Sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin "Bir pəncərə" prinsipi üzrə təşkilinin təmin tədbirləri haqqında" Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 25 oktyabr 2007-ci il tarixli Sərəncamı, "Azərbaycan" qəzeti, 29 oktyabr 2007-ci il.
5. 2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ırzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı. Bakı, 25 avqust 2088-ci il.
6. Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının Dövlət Proqramı (2002- 2005-ci illər). Bakı, 17 avqust 2002-ci il.
7. 2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı. Bakı, 15 sentyabr 2009-cu il.
8. Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyasının həyata keçirilməsi üzrə 2011-2015-ci illər üçün Dövlət Proqramı, Bakı, 15 noyabr 2011-ci il.
9. Azərbaycan respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtidasi inkişaf Dövlət Proqramı. Bakı, 14 aprel 2009-cu il.
10. Azərbaycan Respublikasının 2008-2011-ci illər üzrə iqtisadi-sosial inkişaf konsepsiyası və proqnoz göstəriciləri. Bakı, sentyabr 2007-ci il.
11. AR DSK. Müstəqil Azərbaycan 2011. Bakı, 2011. 640 s.
12. Azərbaycan sahibkarlığının inkişafının bazar mexanizmləri. Azərbaycan

Milli Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat İnstitutu. “Elm”, 2008, 300 s.

13. Allahverdiyev H.V., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M. Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Bakı, 2007, 564 s.

14. Qasımov F.H., Nəcəfov Z.M. İnnovasoyalar: yaranması, yayılması və inkişaf prespektivləri. Bakı, “Elm”, 2009, 416 s.

ПРЯМОЕ ВЛИЯНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКИХ РЕФОРМ В СТРАНЕ НА ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МЕСТНЫХ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЕЙ

Джавид КАРИМОВ

Резюме

Развитие предпринимательства в стране - один из приоритетов экономической политики. В этом направлении были предприняты комплексные меры, такие как развитие отношений между государством и предпринимателем, совершенствование законодательства и административных процедур, касающихся деловой среды, расширение государственной поддержки предпринимательства, образования, развития деловых отношений и предоставления различных услуг. Достижение как социально-экономического развития регионов в современности - одна из важнейших задач, стоящих перед страной. Предприниматели играют важную роль в определении высокого уровня развития регионов. Один из показателей, определяющих экономический потенциал регионов, связан с хозяйственной деятельностью хозяйствующих субъектов в них. Также развитие предпринимательства освобождает страну от зависимости от импорта и увеличивает экспорт.

Ключевые слова: *предпринимательство, экономические реформы, ВВП, Фонд развития предпринимательства, торговые дома, иностранные и внутренние инвестиции.*

THE DİRECT İMPACT OF ECONOMİC REFORMS İN THE COUNTRY ON THE ACTİVİTİES OF LOCAL ENTREPRENEURS

Javid KARIMOV

Abstarct

The development of entrepreneurship in the country is one of the priorities of economic policy. Comprehensive measures have been taken in this direction, such as the development of state-entrepreneur relations, improvement of legislation and administrative procedures on the business environment, expansion of state support for entrepreneurship, education, development of business relations and provision of various services. Achieving both social and economic development of the regions in modern times is one of the most important tasks facing the country. Entrepreneurs play an important role in determining the high level of development in the regions. One of the indicators determining the economic potential of the regions is related to the economic activities of the business entities there. Also, the development of entrepreneurship frees the country from dependence on imports and increases exports.

Keywords: *entrepreneurship, economic reforms, GDP, Entrepreneurship Development Fund, trading houses, foreign and domestic investment.*

UOT 338.22

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ RƏQƏMSAL İNKİŞAFININ TƏHLİLİ

Səfər Məzahir oğlu HÜSEYNOV,
İqtisadi İslahatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutu
safarguseynov96@mail.ru

Xülasə

Müasir dövrdə informasiya kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) sürətlə inkişaf etməsi onun ölkədə tətbiqini zəruri edir. İKT-nin cəmiyyətin inkişafında, yeni imkanların yaradaılmasında rolu böyükdür. İKT üzrə yeni və daha dayanıqlı mərhələyə keçid dünya ölkələri və həmçinin ölkəmiz üçün olduqca vacib olan hədəflərdən biridir.

Bu məqalədə, Azərbaycanın rəqəmsal inkişafı statistik nəticələrə əsasən son illər ərzində iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri üzrə təhlil edilmiş, onun müsbət və mənfi cəhətləri və həmçinin iqtisadi inkişafa mane olan amillər araşdırılmışdır. Bundan başqa sənaye cəmiyyətindən informasiya cəmiyyətinə keçid, elektron xidmətlərin inkişafı kimi məsələlər araşdırılmış və təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: *İKT, elektron xidmət, elektoon hökümət, rəqəmsal inkişaf, iqtisadi inkişaf*

GİRİŞ

Çağımız, texnologiyanın sürətlə inkişaf etdiyi və qısa müddətdə qlobal miqyasda məlumat yaya biləcəyi bir dövrün xüsusiyyətinə malikdir. Texnologiya və rabitə fenomenləri bir-birinə təsir göstərir, məlumatların geniş kütlələrə çatmasına və ya istədikləri an çatmasına imkan yaradır. Bunu təmin edən mediaya qısaca kommunikasiya texnologiyaları deyilir. Kommunikasiya texnologiyalarının son nöqtəsini təşkil edən texnologiyalara yeni kommunikasiya texnologiyaları deyilir.

İnternet yeni rabitə texnologiyalarında əhəmiyyətli bir başlıq təşkil edir. Xalqın istifadəsi ili olaraq qəbul edilən 1993-cü ildən bəri insanların həyatında yerini alan İnternet, təxminən iyirmi illik qısa ömrünə baxmayaraq, rabitə mediası baxımından əhəmiyyətli inkişaflar yaşayan bir texnologiya olmuşdur. İstifadəçi sayı 2000-ci illər baxımından milyardlarla ifadə edilən internet çox fərqli məqsədlər üçün istifadə edilə bilər.

İnformasiya həmçininkommunikasiya ilə bağlı olan texnologiyalarının istifadəsinin səviyyəsi dünya ölkələrinin hər birininintellektualvə elmi imkanlarının və bununla bərabər dövlət idarəetmə sistemində şəffaflığın və demokratiyanın inkişafının əsas xarakterikasıdır. Dünya bazarında e-ticarətin rolu dinamik olaraq öz inkişaf tendensiyasını göstərir və ümumi olaraq, gələcəklə bağlıölkələrin rəqabət qabiliyyətli və ərqabətə dözümlü olmaları onların informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından faydalı və səmərəli formadaistifadə edilməsindən asılı olacaqdır.

Ümum dünya təcrübəsindən görüldüyü üzərə, müasir dövr üçün informasiya və bununla yanaşı kommunikasiya texnologiyasından ətraflı olaraq istifadə edilməsi hər hansısa bir ölkənin hər bir mənada inkişafını təmin edir və məhz buna görə də müasir texnologiyanın sürətli inkişafına ayaq uydurulması və istifadə edilməsi ölkə iqtisadiyyatına öz müsbət təsirini göstərir. Digər bir mənada müasir texnologiyanın geniş tətbiqi ölkə daxilində yoxsulluğu minimuma endirməkdə müsbət təsirə malikdir.

Sözü gedən məsələlərlə bağlı son dövrlər ərzində Azərbaycanda da müasir dövr informasiya və texnologiya sistemindən geniş istifadə olunur və bunun təzahürüdür ki,

ölkə iqtisadiyyatında bir neçə uğurlara imza atılmışdır. Sözü gedən istiqamət Azərbaycan iqtisadiyyatının və dövlət siyasətinin başlıca prioritetinə çevrilmişdir.

Ticarət və sənaye məqsədlərinə çatmaq üçün mənbələrin ehtiyaclara uyğun çevrilməsini araşdıran texnologiya; Rəqabət qabiliyyəti, məhsuldarlıq və böyümə kimi ölçülə bilən iqtisadi dəyişənlərin izahında mühüm rol oynayan bir sosial fenomendir. İqtisadiyyat ədəbiyyatında rəqabət qabiliyyətinin tərifləri barədə bir fikir birliyi olmasa da, texnoloji inkişaflar rəqabət gücünə çatmaq üçün son dərəcə vacibdir. 20-ci əsrdə xammal sərvətinin, işçi qüvvəsinin və kapital yığımının rəqabət qabiliyyətinin müəyyənləşdirilməsində əhəmiyyət qazandığı dünya iqtisadiyyatında bu günün ən müəyyən xüsusiyyəti sürətlə dəyişən texnologiyalardır. Texnologiyanın inkişaf sürəti ilə hər sahədə yüksək texnologiyaya artan tələbat alimləri və tədqiqatçıları yeni materiallar və istehsal üsulları axtarmağa məcbur etdi və bu çevrilmə prosesində nanotexnologiya ön plana çıxdı.

Ölkələrin milli və beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında əhəmiyyəti getdikcə daha çox vurğulanan nanotexnologiyanın əhəmiyyəti, geniş potensialına görə ölkələr üçün əhəmiyyətli bir rəqabət, firavanlıq və inkişaf vasitəsi olaraq görülür.

Dünyada hər il bu sahəyə investisiyalar artır və ölkələr bir-biri ilə rəqabət aparır. Yaxın gələcəkdə bir ölkənin rəqabət qabiliyyətinin, inkişaf səviyyəsinin və inkişafının nanotexnologiya səviyyəsi ilə ölçülməsi gözlənilir. Tədqiqat nəticəsində əldə edilən məlumatlar işığında; Nanotexnologiyaları istehsal proseslərinə daxil edən, bu sahəyə ciddi mənbələr ayıran, intensiv axtarışların nəticəsi olan tədqiqatları aparan və lazımi hüquqi və institusional infrastruktur quraraq yüksək əlavə dəyərli məhsulların istehsalına önəm verən ölkələrdə sosial-iqtisadi göstəricilərdə müsbət dəyişikliklərin olduğu müşahidə edildi.

AZƏRBAYCANIN ELEKTRON HAZIRLIĞI

İKT-nin tətbiq dairəsinin keyfiyyətiistənilən bir ölkənin həm intellektual həm də elmi imkanlarının, dövlətin idarə etmə sistemindəki aydınlığın və demokratiyanın inkişaf etdirilməsinin əsas xarakterikasından biridir. Bilindiyi kimi dünya ölkələri arasında elektron ticarət istifadəsiartmaqdadır. Ümumi formada məsələyə baxıldığı zaman, gələcəkdə dünya ölkələrinin rəqabətə davamlılığı və rəqabət üstünlüyü bir başa müasir dövr texnologiyanın istifadəsində asılı olacaqdır.

Son zamanlarda Azərbaycanda İKT-dən istifadə sahəsində bir çox addımlar atılmış, bir çox sahədə texnologiyaların tətbiq olunmasındaçox böyük uğurlar qazanılmışdır. Ümumiyyətlə, yeni texnologiyaların tətbiq olunması dövlət siyasətinin vacib məsələlərindən birinə çevrilmişdir.

Ölkənin elektron hazırlığını dərk etmək iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində rəqəmsal müdaxilələrin uğurla absorbsiyası məqsədilə potensialın qiymətləndirilməsi üçün vacibdir.

Siyasət Bazası, Tənzimləyici Baza və Bazar İmkanları

Siyasət baxımından 2016-cı ilin dekabr ayında İKT -ə dair strateji yol xəritəsi Azərbaycan Republikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən təsdiq edilmişdir. Bu sənəddə növbəti 4 il ərzində3 strategiya və 10 prioritetin reallaşdırılması gözlənilirdi (Cədvəl 1). Stratejiyol xəritəsinin icra olunması üçün büdcə ümumilikdə 585 milyon manat (344 mln.ABŞ dolları) həcmində hesablanmışdır. Strateji yol xəritəsinin tərəqəmsal itbiqi qtisadiyyatın inkişafına əngəl törədən çatışmazlıqların aradan qaldırılmasınd olduqca vacib addım olmuşdur. Artıq 2020-ci ildə bu çatışmazlıqlar demək olar ki, aradan qalxmışdır.

Cədvəl 1. Azərbaycan Respublikasında telekommunikasiya və informasiya texnologiyalarına dair Strateji Yol Xəritəsinin hədəf və prioritetləri

Strateji Hədəf	Prioritetlər
1. İdarəetmə strukturlarının təkmilləşdirilməsi və İKT-nin gücləndirilməsi	1.1. müstəqil tənzimləyici qurumun yaradılması 1.2. telekommunikasiya bazarının liberallaşdırılması 1.3.mobil infrastruktura investisiyaların yatırılmasının artırılması
2. Biznesmühitininməhsuldarlığı və fəaliyyətininsəmərəliliyininartırılması	2.1. rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi 2.2. biznes mühitində texnologiyalara əsaslanan fəaliyyətlərin genişləndirilməsi 2.3. bizneslərin cəlb olunması ilə texnologiya sahəsində təhsilin müasirləşdirilməsi 2.4. dövlət institutlarının elektron sistemlərinin təkmilləşdirilməsi 2.5. İKT sektorunda bilik və kvalifikasiyaların artırılması və təhsil sisteminə İKT-nin tətbiqi
3. Dövlət və sosial mühitin rəqəmsallaşdırılması	3.1. dövlət institutlarının informasiya sistemlərinin təkmilləşdirilməsi 3.2. başdan sona qədər vahid elektron səhiyyə infrastrukturunun yaradılması

İKT sektorunun təznimlənməsinə nəzarət edən qurum **Azərbaycan Respublikasının Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi (NRYTN)** - rabitə (telekommunikasiya və poçt) və yüksək texnologiyalar (informasiya texnologiyaları, mikroelektronika, kosmik, nano, bio və digər innovativ elmtutumlu texnologiyalar) sahələrində dövlət siyasətini və tənzimləməsini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır.[2]İKT üzrə əsas dövlət qurumu NRYTN olsa da, tezliyin paylanılması, tariflərin təsdiqi və anti-inhisar monitorinqi digər dövlət qurumları tərəfindən həyata keçirilir.

Respublikamızada Strateji yol xəritəsinin hazırlanmasında İKT-nin təkmilləşdirilmiş və bununla yanaşı inkişaf perspektivlərinin artırlması istiqamətində, həmçinin ölkə iqtisadiyyatının rəqəmsal formatda geniş istifadə olunması nəznində və dövlətin sosial iqtisadi fəaliyyətində İKT-nin tətbiq sahənin istifadəsinin artırılması məqsədilə telekominikasiya öz qarşısında duran müasir vəzifələr və imkanlar nəzərə alınmaqla tətbiq edilmişdir.

Bilindiyi kimi telekominikasiya iqtisadiyyat qolu olan qeyri-neft sektorunun prioritet növlərindəndir. Telekominikasiyanın inkişafının başlıca rolu strateji yol xəritəsinin hazırlanmasında istifadə olunur. Sözü gedən inkişaf prioritetinin dəstəklənməsi, savada əsaslanan iqtisadiyyatın qurulması həmçinin beynəlxalq və yerli bazarlarda yüksək keyfiyyətə malik və həmçinin rəqabətə davamlı müasir növ yeni informasiy texnologiyalarının Bazara çıxarılması, müasir növ yüksək texnologiyanın yeni növ investisiya planlarının cəlb edilmsəi və bu sahədə fəalliyyət göstərməkdə olan subyektlər arasıda verimli əlaqələarin qurulması istiqamətləri nəzərə alınmalıdır.

Strateji yol xəritəsi başlıca olaraq üç dövrü əhatə edir. Bunlar: Qısa, orta və uzunmüddətli dövrlərdir. 2019-cu ilin sonuna qədər olan dövrdə başlıca olaraq strateji baxış planı və həmçinin bu dövrə qədərki tədbirlərin planı, 2024-cü ilin sonunadək

[2]Azərbaycan Hökuməti, NRYTN. http://www.mincom.gov.az/en/

əhatə edən dövr üçün uzunmüddəi əhatə edən baxış və 2025-ci ildən sonra olan dövr üçün gələcək hədəflərdən ibarətdir. Sözü gedən xəritədə 2019-cu ilin sonuna qədər olan dövrdə ki məqsədlərə çatmaq üçün 3 hədəf və 10 istiqamətteyin edilmişdir.[3]

Dünya ölkələrinin bəzilərində və bəzi müəyyən ərazilərdə İKT sektorlarının inkişafı və perspektivlivliyinin artırlması üçün bəzi tənzimləyici operatorlar lisenziyalarını almışdır. Sektorlar arasındakı bərabərliyi təmin etmək üçün telekominikasiya lisenziyasının alınması olduqca mühüm məsələdir. Ölkəmizdə isə belə tənzimləyicinin olmaması sektorlar arasındakı dinamikliyin və istər müstəqil istərsə də dövlət investisiyalarına təsir edir.

İNFORMASİYA VƏ KOMMUNİKASİYA TEXNOLOGİYALARINA ƏLÇATANLIQ

Sabit telefonlar: Sabit telefon şəbəkəsi xidmətləri "Aztelekom" MMC və "Bakı Telefon Rabitə" (BTR) MMC, "Ultel" MMC, "Az-evro-tel" MMC, "Delta Telecom" LTD kimi və digər operatorlar tərəfindən təmin olunur.[3] Aztelekom Bakı və Naxçıvan Muxtar Respublikası (NMR) istisna olmaqla bütün ölkədə fəaliyyət göstərir. BTR MMC simsiz texnologiyalar vasitəsilə aşağı gəlirli ərazilərə telefon və internet xidmətlərini təmin etmək məqsədilə LTE simsiz rabitə avadanlığını quraşdırmışdır. Naxçıvan Muxtar Respublikasında 2015-ci ildə əsası qoyulmuş "NAXTEL" MMC mobil rabitə xidmətlərini təmin edir.

2017-ci ildə fəaliyyətdə 1,5 milyon sabit telefon xətti mövcud idi, ailələrin 2/3-dən də azının sabit telefon xətti vardı. Bir sıra ölkələr və ərazilərdən fərqli olaraq, Azərbaycanda sabit telefon xətlərinin sayı mobil və genişzolaqlı telefonların artmasına baxmayaraq azalmamışdır. Ev telefon xətlərinin sayı da mis xətlərdən istifadə edən simli genişzolaqlı çıxış üçün ailələrin potensialının göstəricisidir (asimmetrik rəqəmsal abunəçi xətti ADSL)).

Mobil telefonlar: Ölkəmizdə üç özəl mobil şirkəti texnologiya üzrə qlobal sistemi təşlik edirlər. Bunlar Azercell, Bakcell və Azerfondur. Sözü gedən özəl şirkətlər qlobal sistemlə yanaşı üçüncü (3G) və dördüncü (4G) nəsil mobil rabitə xidmtələrini təklik edir və təqdim edirlər. Yaranma ardıcıllığına görə Bakcell (199-cü il), Azercell (1996-cı il) və Azerfon (2007-ci il) formasında sıralanmışlar. Günümz dövrümüzdə istifadə oluana "Nar" mobil markası Azerfona aiddir. Azercellin ilkin olaraq yaranması və qabaqcıl texnologiyanın istfiadəsi və tətbiqinə görə iddia edir ki, əhalənin çox böyük bir qisminə (təxmini 99 %) öz mobil siqnalını çatdırır.[10]

2017-ci ilin sonlarına doğru əhali sayına nisbətdə artıq mobil şəbəkə istifadəçilərinin olduğu aşkarlanmışdır və illər keçdikcə bu rəqəmlər arasında fərq artan sürətdə davam edir. Bunun birneçə səbəbləri vardır, başlıca olaraq bir ölkə vətəndaşının bir neçə mobil şəbəkədən istifadə etməsidir. Vaxtı keçmiş, az istifadə oluanan, abunə, abunəçiliyi bitmiş və digər mobil şəbəkə növlərinə məxsus nömrələr ortalama istifadə sayını artırır.

Aşağıdakı qrafikdə (Qrafik 1) illər üzrə ölkə vətədaşlarına düşən mobil şəbəkələrin ortalama sayını göstərir. Bu qrafikdəki dinamik tendensiyanın və müəyyən sınmaların yaranmasının bir neçə səbəbləri mövcuddur. Məlum olduğu kimi, müasir dövr texnologiya dövrüdür və istənilən sahibkarlıq, dövlət və ya özəl sektor öz

---

[3] Aztelekom. https://www.aztelekom.az; Baktelecom. https://www.baktelecom.az, Ultel https://ultel.3dsecure.az/; Azeurotel http://www.azeurotel.com/; Delta telecom https://delta-telecom.net/

rəqabətqabiliyyətliliyini saxlamaq və dinamik inkişafını təmin etmək üçün müasir dövr texnologiyanın tələblərinə cavab verməlidir. Məhz bu kimi səbəblər illər üzrə adam başına düşən mobil şəbəkə nöqtəsini artırmaqdadır. Amma bu zaman diqqət ediləcək bir məqam, ölkə daxilindəki iqtisadi inkişafa da nəzər yetirilməlidir. 2014-cü ildə yaranan müəyyən bir iqtisadi durğunluq və manatın dollar qarşısındakı dəyər itirməsi manatın öz alım gücnü aşağı salmışdır. Bu öz növbəsində digər sahələrdə olduğu kimi mobil şəbəkənin istifadə sahəsinə də öz ciddi təsirini göstərmişdir.

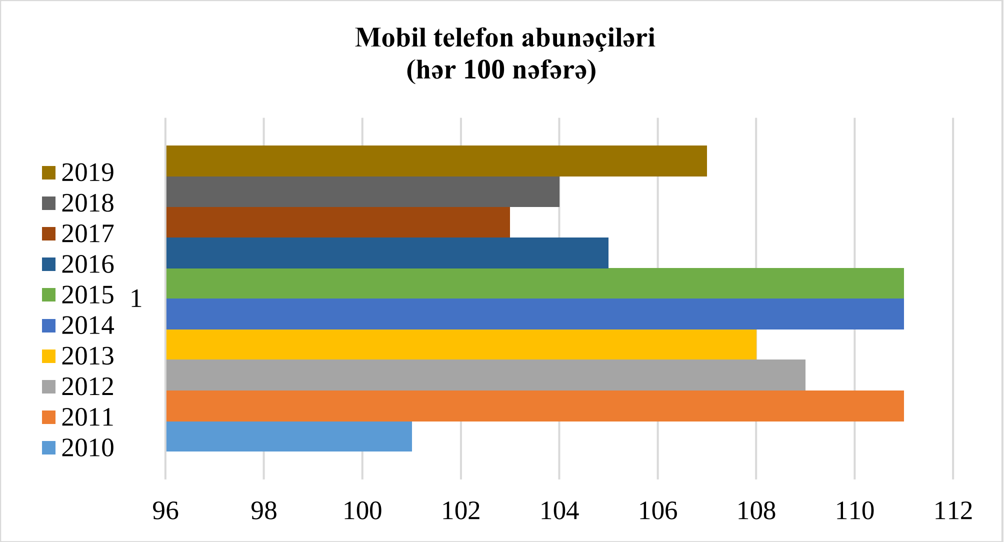

Mənbə: *Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi (https://www.stat.gov.az/source/information_society/?lang=en) və Dünya Bankı (https://data.worldbank.org/indicator/IT.CEL.SETS.P2).*

Qrafik 1. Azərbaycanda mobil telefon istifadəçilərinin hər 100 nəfərə olan orta göstəricisi (2010-2019)

Genişzolaqlı şəbəkə: Azərbaycan Respublikasında təxminən qırxa yaxın internet xidmətinin təminatçısı olmasına baxmayaraq, reallıq olaraq evlərdə istifadə olunan simli şəbəkə xidmətlərinin ən axırıncı milinə qədər 2 sabit xətt operatoru olan Aztelekom Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyəti və Bakı Telefon Rabitəsi Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyəti öz nəzarətlərini həyata keçirirlər. Hər iki Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyəti də internet təminatlarından geniş istifadə edərək, xəttli şəbəkə üzərindən sabit genişzolaqlı ADSL internet xidmətini həyata keçirirlər. ADSL - Asimmetrik Rəqəmsal Abunəçi Xətti bu gün internet bağlantısı üçün ən çox istifadə olunan əlaqə texnikasıdır. Splitter tək bir telefon bağlantısı ilə həm ADSL xəttinə, həm də gələn zənglərə imkan verir. ADSL ümumiyyətlə mərkəzi ofisdən 4 kilometrdən çox olmayan məsafələrə yerləşdirilə bilər. Ancaq kabel bağlantısı imkan verdiyi halda 8 kilometrə qədər uzana bilər.

Aşağıda, qrafik 2-də görüldüyü kimi, 2016-cı ildə 19 penetrasiya səviyyəsi və 1 milyon 800 min dəyişməyən genişzolaqlı şəbəkə istifadəçisi var olmuşdur. Bu, göstərici bir öncəki illə müqayisə edildiyi zaman müəyyən qədər azalmanı göstərir.İstifadəçilərin abunəçilik say göstəriciləri 2014-cü ilə özünün pik həddində olmuşdur. Lakin buna baxmayaraq, Azərbaycan digər ölkələrə nisbətən müqayisə olunduğu zaman ideal vəziyyətdədir. Dünya İqtisadi Forumu, klassik mənada qlobal iqtisadi vəziyyətin müzakirə olunduğu və gələcəyə dair gözləntilərin müzakirə

olunduğu bir toplantıdır. Ancaq bunun tədricən fərqləndiyi və artan cari dünya problemləri ilə əlaqəli məsələlərin diqqət mərkəzində olduğu görülür. Bir həqiqətdir ki, qlobal münasibətlər artdıqca mövcud problemlər hamının problemidir və heç olmasa olma potensialına sahibdir. Həmin formun QRİ (Qlobal Rəqabətlilik İndeksinə) görə 2017 və 2018-ci illərdə Azərbaycanda internetin istifadəçi abonentlərinin say həcminə görə başqa MDB (Müstəqil Dövlətlər Birliyi) ölkələrini ötüb keçir və 137 ölkə sırasında 34-cü sırada öz yerini almışdır.[4]

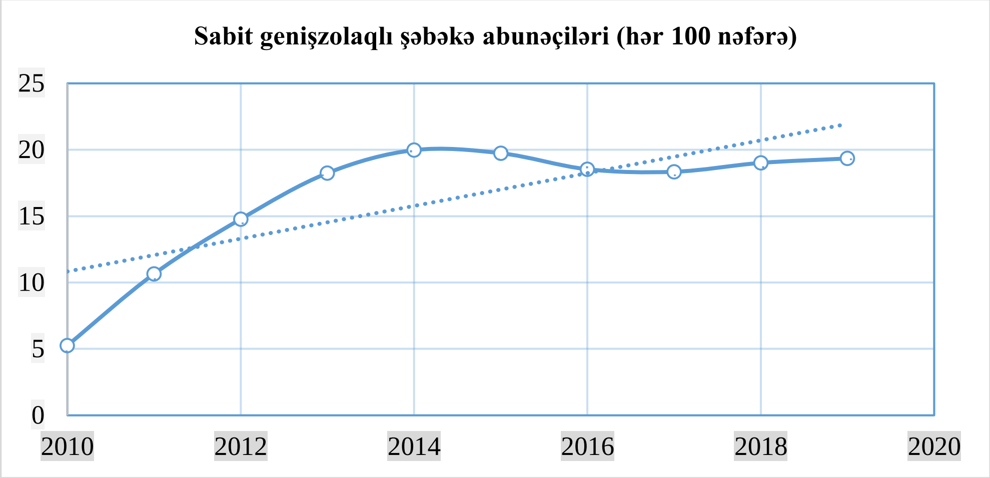

***Mənbə**: Dünya Bankı*
(https://data.worldbank.org/indicator/IT.NET.BBND.P2?view=chart)

Qrafik 2. Azərbaycanda sabit genişzolaqlı şəbəkə abunəçilərinin hər 100 nəfərə olan orta göstəricisi (2010-2019)

Aşağıdakı cədvəllərdə (Cədvəl 2, 3, 4 və 5) Azərbaycandakı simli geniş zolaqlı şəbəkə penetrasiyası əks olunmuşdur. Bu cədvəllərdə illər üzrə və bölgələr üzrə fərqliliklər göstərilmişdir. Sözü gedən fərqlərdin yaranmasındakı başlıca səbəb şəhər yerlərində kənd yaşayış məntəqələri ilə nisbətdə şəbəkə penetrasiyasında geniş tələbatın olması və bununla yanaşı geniş istifadəsidir. Həmçinin, kəndyaşayış məntəqələrində texnoloji savadlılığının şəhərlə nisbətdə azlıq təşkil etməsidir.

Cədvəl 2. Evdə (mənzildə) İnternetə çıxışı olan ev təsərrüfatlarının ölkə üzrə bütün ev təsərrüfatlarında xüsusi çəkisi, faizlə, 2018

İqtisadi rayonlar	Cəmi	o cümlədən ailə üzvlərinin sayına görə:			
		1 nəfərdən ibarət	2-3 nəfərdən ibarət	4-5 nəfərdən ibarət	6 və daha çox üzvü olan
Ölkə üzrə	78,2	71,9	82,1	82,9	63,2
şəhər	82,5	76,0	85,2	86,6	69,9
kənd	72,7	69,5	76,2	78,3	52,5
Bakı şəhəri	78,2	75,4	97,9	99,1	97,5
Abşeron	87,8	64,8	79,6	89,3	64,4
Gəncə-Qazax	82,4	59,7	73,0	69,0	45,1
Şəki-Zaqatala	77,9	60,2	74,5	70,1	48,5
Lənkəran	77,5	60,8	67,3	69,2	46,7
Quba-Xaçmaz	78,8	52,6	68,8	69,2	47,4

[4]http://www3.weforum.org/docs/GCR2017- 2018 / 05FullReport / TheGlobalCompetitivenessReport2017% E2% 80% 932018.pdf)

Aran	74,4	45,1	52,9	66,5	46,7
Yuxarı-Qarabağ	62,8	32,5	43,2	60,6	50,6
Dağlıq Şirvan	71,6	33,1	67,1	73,1	43,6
Naxçıvan Muxtar Respublikası	97,2	72,3	98,4	96,1	71,3

Cədvəl 3. Evdə (mənzildə) İnternetə çıxışı olan ev təsərrüfatlarının ölkə üzrə bütün ev təsərrüfatlarında xüsusi çəkisi, faizlə, 2019

İqtisadi rayonlar	Cəmi	o cümlədən ailə üzvlərinin sayına görə:			
		1 nəfərdən ibarət	2-3 nəfərdən ibarət	4-5 nəfərdən ibarət	6 və daha çox üzvü olan
Ölkə üzrə	79.1	72.0	82.2	82.4	63.3
şəhər	82.7	75.9	85.3	86.8	70.0
kənd	74.9	68.7	79.1	77.5	39.1
Bakı şəhəri	81.4	75.6	97.8	99.2	97.5
Abşeron	87.9	64.1	78.5	87.4	64.2
Gəncə-Qazax	82.5	58.6	72.8	68.7	44.5
Şəki-Zaqatala	78.0	59.6	78.4	68.1	47.1
Lənkəran	77.6	58.9	75.6	68.2	44.5
Quba-Xaçmaz	78.8	50.4	73.4	69.5	46.7
Aran	74.6	45.2	56.8	69.3	48.9
Yuxarı-Qarabağ	63.0	33.6	49.1	63.4	51.3
Dağlıq Şirvan	71.7	34.9	72.1	73.9	42.1
Naxçıvan Muxtar Respublikası	97.3	72.5	98.5	96.2	71.4

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. https://www.stat.gov.az/

Aşağıdakı Qrafik 4-də mobil geniş zolaqlı şəbəkənin ölkələr üzrə (Azərbaycan, Rusiya, Qazağıstan, Türkiyə, Gürcüstan və dünya üzrə ortalam dəyər) 3G və 4G (yəni ki, LTE) verilmişdir. Burada bir neçə vacib məqam vardır. Bunlardan başlıca olaraq mobilgenişzolaqlı şəbəkənin əhatə dairəsinin ölkələr üzrə fərqlilik göstərməsinin səbəbidir. Səbəbi isə müasir dövr texnologiya tələblərinə cavab verməyi və yeni müasir dövr texnologiyadan istifadədən asılıdır.

Dünya üzrə ortalama əhali faizinin bəzi İnkişaf Etməkdə Olan hətta İnkişaf Etməmiş ölkələrin çoxluq təşkil etməsi səbəbindən ortalamda faiz dərəcəsi aşağı düşmüşdür. Eyni zamanda, bir başqa məsələ də nəzərə alınmalıdır ki, ölkə əhalisinin çoxluğu ölkə daxilində mobil şəbəkə istifadəçi sayının çox olacağı mənasına gəlmir. Misal üçün, Rusiyanın əhalisi təxminən 150 milyon nəfər və bu rəqəm Qazağıstanda təxmini 30 milyon təşkil edir. Amma ölkələr üzrə genişzolaqlı şəbəkənin istifadə tendensiyasına nəzər yetirildiyi zaman 2017-ci ildə bu rəqəm Rusiyada hər 100 nəfərə 74.9 amma Qazağıstanda 78.9 abunəçi indeksində dəyərləndirilmişdir.

Aylıq sabit genişzolaqlı şəbəkə paketinin qiyməti (ən aşağı yükləmə sürəti 256 kbps) adam başına düşən gəlirin 1,1 faizinə bərabərdir. Azərbaycan sabit genişzolaqlı şəbəkənin qiyməti üzrə dünyada ölkələri arasında 61-ci yerdədir.[5] Mobil genişzolaqlı şəbəkə paketi (ay ərzində minimum 1 GB) adam başına düşən gəlirin 0,5 faizinə

[5]Beynəlxalq Telekommunikasiya Birliyi. 2018. İnformasiya Cəmiyyətinin Qiymətləndirilməsi ilə bağlı Hesabat. https://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Pages/publications/mis2017.aspx

bərabərdir. Yəni, ölkəmizin dünyada ən ucuzgenişzolaqlı şəbəkə qiymətlərinə malik olan 43-cü ölkədir. Bu, mobil genişzolaqlı şəbəkəni sabit şəbəkə ilə müqayisə etdikdə niyə daha məhşur olma səbəbini izah etməyə kömək edir.

2018-ci ilin iyul ayında Azərbaycanın sabit internet yükləmələrinin orta sürəti 14 mbit/san olmuşdur. Bu nəticə ilə ölkəmiz dünya ölkələri arasında 98-ci yerdə idi.[6] Qeyd edək ki, bu rəqəm dünya üzrəorta göstəricidən aşağıdır.

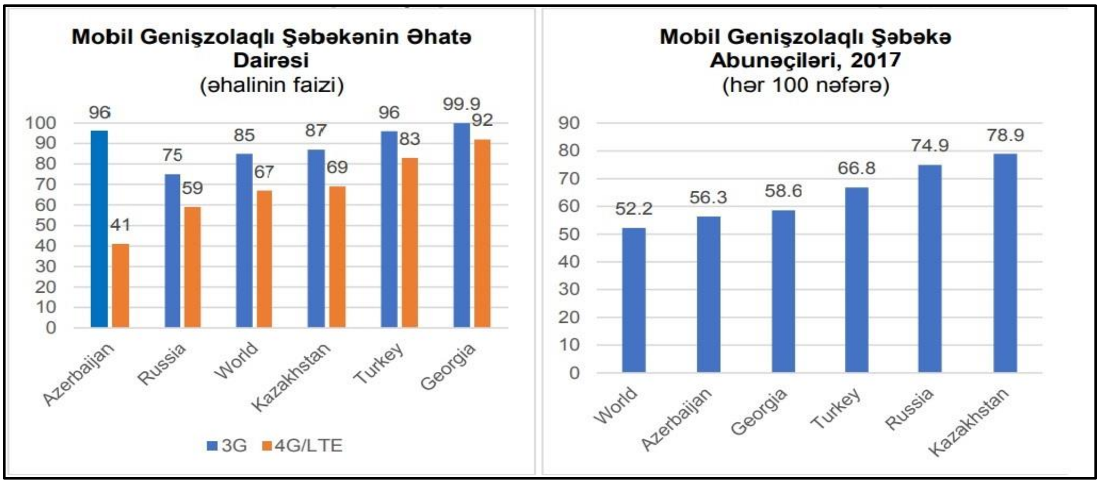

Mənbə: Dünya Bankı. The World Bank https://data.worldbank.org/

Qrafik 3.Mobil genişzolaqlı şəbəkənin əhatə dairəsi və abunəçilər, 2017

Ölkənin mis simli sabit genişzolaqlı şəbəkə bağlantılarının nisbətən aşağı sürətinin böyük hissəni zəbt etməsi, eləcə də sabit genişzolaqlı şəbəkə infrastrukturu üzrə məhdud rəqabətin olması internet sürətinə təsir edir.

İnternetdən istifadə: Müasir dövr texnologiya dövrü olduğu üçün və bununla bağlı olaradan rəqabət qabiliyyətinin və dözümlülüyün artırılması üçün müasir dövr texnologiyanın inkişafına ayaq uydurulmalı və müasir dövr texnologiya tətbiqinin geniş sahəsindən istifadə edilməlidir. Bunun bir neçə müsbət tərəfləri vardır,başlıca olaraq onu qeyd etmək olar ki, daha az zaman dilimi çərçivəsində daha çox işgörülməsi imkanı yaradır. Buda öz daxilində verimliliyin və marjinal faydanın intensiv sürətdə artış göstərilməsinə gətirib çıxarır. Müasir dövr texnologiya avadanlıqlarının bir neçəsi internetdən asılı olduğu və əlaqədar vasitələri internet olduğu üçün internetdən istifadə öz vacibliyini qoruyub saxlamaqdadır. XIX əsrin ortaları və hətta sonralarını XX əsrlə müqayisə olunduğu zaman sözü gedən məsələ aydın bir formada öz sübutunu göstərməkdədir. Məsələn,hər bir yeni il, bir öncəki ilə nisbətən internet abonentlərini sayındakı artışın texnologiyanın inkişafı ilə bağlı olduğunu, yeni nəsil mobil telefonlardan görmək olar. 2015-2019-cu illər intervalındakı hər yüz nəfərə düşən internet istifadəçilərinin sayındakı artışı illər və bölgələr üzrə yaranan fərqliliklər aşağıdakı Cədvəl 6-da əks olunmuşdur.

Cədvəl 4. Regionlar üzrə hər 100 nəfərə düşən internet istifadəçilərinin sayı faizlə

Hər 100 nəfərə düşən internet istifadəçilərinin sayı					
Regionlar üzrə	**2015**	**2016**	**2017**	**2018**	**2019**
Ölkə üzrə	77,0	78,0	79,0	79,8	81,1

[6]Sürət sınağı. Speed Test. http://www.speedtest.net/global-index.

Bakı şəhəri (qəsəbələrlə)	89,2	89,4	91,4	91,6	91,7
Abşeron iqtisadi rayonu	85,7	85,9	87,8	88,1	88,3
Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	78,6	79,6	84,9	85,4	85,7
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	70,7	72,7	79,2	80,4	80,6
Lənkəran iqtisadi rayonu	68,7	70,7	77,8	79,3	79,6
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	70,2	71,9	79,1	80,0	80,3
Aran iqtisadi rayonu	70,0	71,4	79,2	80,2	80,6
Yuxarı-Qarabağ iqtisadi rayonu	60,1	6,7	70,6	74,4	74,8
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	68,6	69,9	79,3	80,1	80,4
Naxçıvan Muxtar Respublikası	82,2	82,4	85,1	85,4	85,5

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

İnternetddən istifadənin məqsədi:Müasir dövrdəinternet hər hansı informasiyanın və ya məlumatın qısa zaman ərzində əlçatanlığını təmin edən çox önəmli vasitədir. İnternet insanların yaşından, maraq dairəsindən, peşə və vəzifələrindən və s. asılı olaraq müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilir. Aşağıdakı qrafikdə bu öz əksini tapmışdır.

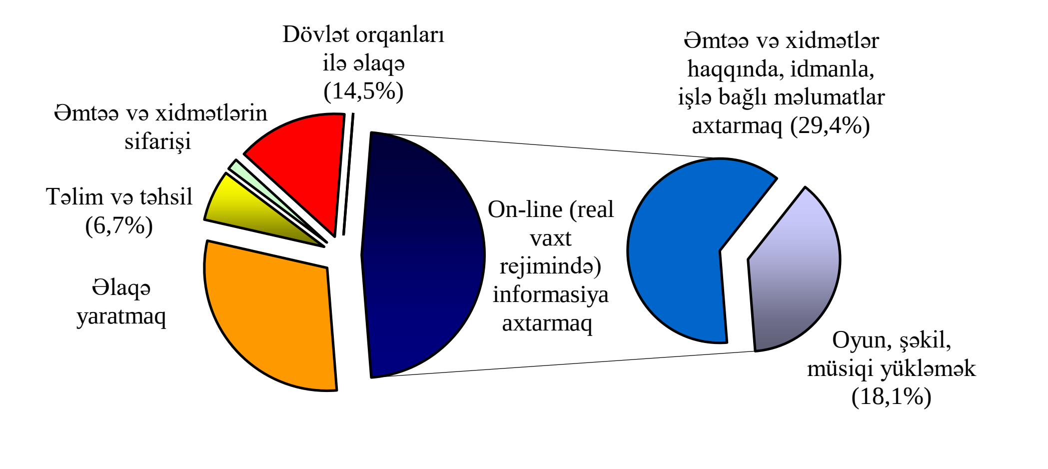

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

Qrafik 4. İnternet istifadəçilərinin internetdən istifadə məqsədlərinin strukturu, yekuna nisbətən faizlə

İNFORMASİYA KOMMUNİKASİYA TEXNOLOGİYALARININ İQTİSADİYYATIN MÜXTƏLİF SAHƏLƏRDƏ TƏTBİQİ

İnformasiya kommunikasiya texnologiyaları (İKT) yüksək göstəricilərə malik inkişaf etmiş iqtisadiyyatın ən önəmli tərkib hissəsidir. İKT sahəsinə telekommunikasiya sənayesi də daxil olmaqla, müxtəlif çeşidli istehsal və xidmət sahələri daxildir. Biznes subyektləri və istehlakçılar arasında kommunikasiya və informasiya mübadiləsinə şərait yaratmaqla, İKT dövlətiniqtisadiyyatın və cəmiyyətin inkişafını dəstəkləyən rola malik olur. Bu bölmədə iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarında İKT-dən istifadə hər bir sahədə mövcud sistemlərin müəyyən olunması və İKT-nin ehtiva olunması ilə əsas çağırışların vurğulanması ilə təsvir olunur. Azərbaycanın İKT-ə dair strateji yol xəritəsi səhiyyə, təhsil və biznes kimi sahələrdə rəqəmsal prioritetləri müəyyən edir. Bununla bərabər, strateji yol xəritələri təhsil, kənd təsərrüfatı və KOM-lar da daxil olmaqla digər sahələr üzrə hazırlanmışdır və rəqəmsal müdaxilələri özündə əks etdirir.

Kənd təsərrüfatı: Azərbaycanda kənd təsərrüfatı təxminən bir milyon kiçik ferma təsərrüfatlarına bölünmüşdür, ferma təsərrüfatı orta hesabla 1,60 hektar ərazini

əhatə edir və adətən, hər biri 0,30 hektar olmaqla 4-5 torpaq sahəsinə bölünür.[7] Sahə 2017-ci ildə işçi qüvvəsinin 37 faizini əhatə edərək ÜDM-nin yalnız təqribən 5,6 faizinə töhfə vermişdir.[8] Sahənin artan daxili tələbatı ödəmək və süd məhsulları, tərəvəz və meyvə ilə genişlənən ixrac imkanını qarşılamaq üçün önəmli potensialı mövcuddur.

Kənd Təsərrüfatına dair Strateji Yol Xəritəsində iki rəqəmsal fəaliyyət nəzərdə tutulur. Biri “Made in Azerbaijan” brendinin təqdimatı və tanıtımı üçün yerli məhsullar və istehsalçılarla bağlı məlumatları əhatə edən onlyan portalın yaradılmasına çağırır. Digəri isə fermerlərə kənd təsərrüfatı ilə əlaqədar müvafiq məlumatları vermək məqsədilə mobl telefon, sosial media və internetdən istifadə etmək imkanı yaradılacaq. Beləliklə, rəqəmsal texnologiyalar əsasən belə alətlərin məhsuldarlığın artırılması və kənd yaşayış məntəqələrinin rifahının yüksəldilməsi imkanlarınız nəzərə alaraq, Kənd Təsərrüfatına dair Strateji Yol Xəritəsində yer alır. Azərbaycan dövləti elektron kənd təsərrüfatı, həmçinin agritech startaplarının inkubasiyası,kənd yerləri üçün onlayn ictimai xidmətlər, böyük və açıq məlumatlar, fermerlərin rəqəmsal biliyi və kənd yaşayış məntəqələri üçün e-kommersiyadan istifadəni inkişaf etdirmək əsas məqsədlərdən biridir.

Bütün bunlar həmçinin “balaca kəndlər” üçün də nəzərdə tutulmuşdur. Bu kəndlər üç komponentin səciyyəvi xüsusiyyətlərini göstərəcək:

- “dəqiq rəqəmsal əkinçilik” üçün iqtisadi potensial ilə bağlı olan məlumatları (torpağın keyfiyyəti ilə bağlı olan məlumatlar və zərərvericilərə nəzarət, hava məlumatı, ictimai xidmətlər, təlim materialları, sağlamlıqla bağlı məlumatlar və s.) təmin edən veb və ya mobil telefon yolu ilə qoşula bilinən elektron kənd təsərrüfatı onlayn platforması;
- E-kommersiya, təhçizat və ticarət zəncirinin idarə olunması üçün kənd təsərrüfatı biznesi onlayn platforması
- Fermerlər və kənd təsərrüfatı sahəsində kiçik və orta müəssisələr üçün təlim üzrə elektron maarifləndirmə platforması. Bu cür kiçik kəndlərin dayanıqlığı akademiya, özəl sektor və beynəlxalq tərəfdaşlar da daxil olmaqla əməkdaşlıq yolu ilə daha asan mümkündür.

Təhsil: XXI əsrdə texnologiya ən geniş yayılmış sahələrdən biridir. Müasir dünyada insanların ən yaxın dostu olan kompüter texnologiyası, ocümlədən in ternetin insanlara təsiri ilə bərabər təhsilə də təsiri danılmazdır. Təhsil Nazirliyi yanında Təhsil Sisteminin İnformasiyalaşdırılması İdarəsi məktəb təhsilinin informasiyalaşdırılması ilə əlaqədar olan qurumdur. Orta məktəblərin İKT ilə təmin olunması son illərdə dövlətin diqqət mərkəzində olan məsələlərdən biridir. Bu, elektron dərs vəsaitlərinin hazırlanması, şagirdlərin kompüter və digər texniki avadanlıqlarla təchiz olunması, internetə qoşulmanın təmin olunması və İKT-dən istifadə sahəsində müəllimlərin təlim və kurslara cəlb olunmasını əhatə edir. Təhsil sistemində texnologiyanın rolu və yerini müzakirə etmək üçün texnoloji biliklər kifayət deyil. Buna görə də texnologiya dörd anlayış əsasında müzakirə edilir. Bunlar; müxtəliflilik, davamlılıq, yenilik və

---

[7]A. Kwitowski. 2018. Mərkəzi və Şərqi Avropada Torpaqların Təmərküzləşməsi – Arzu, Zərurət, yoxsa Kahkəşan? Araşdırma 10-cu Beynəlxalq LANDNET Seminarında təqdim olunub. Skopye, Makedoniya. 19–21 iyun. https://www.unece.org/fileadmin/DAM/hlm/Meetings/2018/06_18-21/Presentations/7.2.pdf

[8]Dünya Bankı. Məlumatlar. Kənd Təsərrüfatında Məşğulluq. https://data.worldbank.org/indicator/sl.agr.empl.zs (2 dekabr 2018-ci il baxılmışdır)

çeşidləmədir. Texnologiyanın sürətlə inkişafı, yeniliklərin artması və iqtisadiyyatda mühim paya çevrilməsi də təhsildə texnologiyanın tətbiqinin zəruriliyini artırır. [7]

Azərbaycanda ümumi təhsil müəssisələrinin əksəriyyəti Azərbaycan Təhsil Şəbəkəsi (AzEduNet) vasitəsilə internetə qoşulmuşdur, bu da şagirdlərin təxminən 85 faizi, müəllimlərin isə 75 faizi deməkdir. Digər məktəblər internetə əlçatanlıq üçün mobil genişzolaqlı texnologiyaların istifadə olunmalı olduğu ucqar yaşayış məntəqələrində yerləşir. Təlim – tədris resurslarının bəziləri dərsliklər, interaktiv testlər və video dərslərin 96 faizi daxil olmaqla onlayn mövcuddur. Təxminən 20 000 noutbuk və elektron lövhələr və proyektorlar da Çinlə ikitərəfli anlaşma çərçivəsində artıq bir neçə ildir ki, təchiz olunmuşdur. Ali təhsil sahəsində bağlantılar yüksəkdir, ölkənin ali təhsil müəssisələrinin bir çoxu internetə fiber-optik sistemlə bağlanmışdır.

İbtidai və orta təhsilə qəbul səviyyəsi yüksək olsa da, ali təhsil müəssisələrinə qəbul səviyyəsinin artmasına baxmayaraq, nisbətən aşağıdır. 2017-2018-ci tədris ilində təxminən 15000 tələbə bakalavr səviyyəsinə qəbul olunmuşdur. 2019-cu ildə Azərbaycanda ali təhsilə qəbul səviyyəsi Gürcüstanda 63.9 faiz və Qazaxıstanda 60.3 faizlə müqayisədə 31.5 faiz olmuşdur.[9]

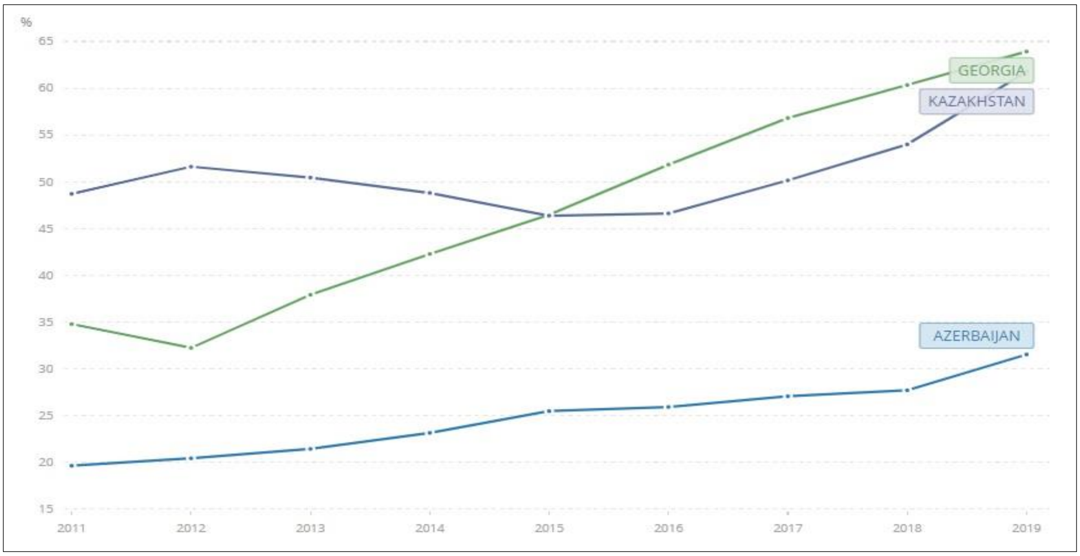

Qrafik 5. Ali məktəblərə qəbul (ümumi faizlə) - Azərbaycan, Gürcüstan, Qazaxıstan

Azərbaycanda 30-a yaxın niversitet İKT ilə bağlı proqramları tədris edir. Bu proqramlara qəbul 2017-2018-ci tədris ilində kəskin artaraq 2466-a çatmışdır. 6600 nəfərə yaxın tələbə bu sahədə təhsil alır və təxminən 1300 nəfər hər il məzun olur.

Texniki və peşə təlim-təhsili (TPTT) tarixən maliyyə çatışmazlığı ilə qarşı-qarşıya gəlmiş və səmərəsiz olduğu qəbul olunmuşdur. 2016-2017-ci tədris ilində 23 703 tələbəsi olan 113 TPTT (o cümlədən müəllimlər üçün 3 təlim mərkəzi) institutu var idi, buraya qəbul səviyyəsi əvvəlki ilə misbətən 27 faiz artmışdır. Qeyd edək ki, 2019-cu ildə PTT müəssisələri şəbəkəsi tədricən optimallaşdırılmışdır və onların sayı 82-ə qədər azaldılmışdır. Bir çox tələbə dövlət tərəfindən təqaüd alır. Əvvəlki dövrlərdə BMT-nin təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatı (UNESCO) Azərbaycanda TPTT-nin müasir iqtisadiyyat üçün, həmçinin İKT ilə bağlı dərs vəsaitlərinin

[9]Dünya Bankı. Məlumatlar. Ali Təhsil məktəbıərinə qəbul (ümumi faizi). https://data.worldbank.org/indicator/SE.TER.ENRR?locations=AZ-GE-KZ (02.12.2018).

hazırlanması və daha tədbirli olması məqsədilə TPTT-nin qəbul olunmasına köməklik göstərmişdir. Hazırda Aİ Azərbaycana TPTT-nin inkişafı, o cümlədən İKT ilə bağlı sahələrdə dəstək olmaq məqsədilə texniki yardımı təmin edir. İKT ilə bağlı sahələrdə təhsil verən yaxşı təchiz olunmuş az sayda TPTT müəssisəsi var, ancaq TPTT müəssisələrinin bir çoxunda İKT infrastrukturunun səviyyəsi nisbətən aşağıdır, bu da misal üçün kompüterlər olmadan kompüter dərslərinin keçilməsi kimi bir nəticə ilə yekunlaşır. Özəl sektorla əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi, müəllimlərin daha yaxşı təlim keçməsi və tədris proqramında sahibkarlığın dəstəklənməsinə yönələn TPTT-ə dair strateji yol xəritəsi mövcuddur. Bu təşəbbüslər üçün maliyyələşdirmə isə çətin məsələdir. TPTT haqqında yeni Qanun 2018-ci ilin aprel ayında qəbul olunmuşdur.

Gənclər arasında məşğulluq səviyyəsinin yüksək olmasının iki səbəbi vardır. Birincisi, bacarıqlarda uyğunsuzluqların mövcud olmasıdır. Yəni bəzi məzunların kifayət qədər texniki bacarıqları yoxdur. İkincisi, Azərbaycanın İKT sahəsi zəif inkişaf etmişdir. Kompüter və informasiya xidmətləri sadəcə kiçik hissəni təşkil edir. Nəticədə, bu sahədə iş yerləri də azdır. Bundan başqa İKT bacarıqları olanların önəmli dərəcədə beyin axını ilə bağlıdır. Beyin axını iki istiqamətlidir – dövlət sektorundan özəl sektora və Azərbaycandan xarici ölkələrə.

Bacarıqların uyğunsuzluğu biznes sektorunun tələblərinə cavab verməkdə uğurlu olmayan köhnə ənənələrlə bağlıdır. Təhsilin planlaşdırılmasına biznesin az cəlb olunmasına görə bir çox hallarda tədris kursları yeni biznes mühitinin tələblərinə cavab vermir. İş yerləri ilə bağlı konkret bacarıqların inkişaf etdirilməsi əvəzinə, dərsliklərin tədris olunması və əzbərçilik də diqqət mərkəzindədir. TPTT üzrə tədris proqramları hər 5 ildən bir yoxlanılır.

İnformasiya iqtisadiyyatı üçün rəqəmsal bacarıqların əhəmiyyətini nəzərə alaraq, Azərbaycanın İKT-ə dair strateji yol xəritəsi məktəbləri “elektron məktəblərə” çevirmək (elektron kitablar, məsafədən təhsil, elektron seminarlar, internet səhifəsində yerləşdirilən imtahanlar, açıq tədris materialları və s.), rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafına həmişə cavab vermək məqsədilə müəllimlər üçün həyata keçirilən İKT kurslarını təşkil etmək və müəllimlər və məzunların İKT bacarıqlarının qiymətləndirilməsini təkmilləşdirməyi nəzərdə tutur. Bununla bərabər, məktəblərdə rəqəmsal texnologiyaların geniş səviyyədə mövcudluğu və İT-nin tədris zamanı tətbiqinə (elektron dərsliklər, multimedia ilə dəstəklənən dərslər və onlayn dərslər və imtahanlar) rəqəmsal təhsil konsepsiyasının inkişafının bir hissəsi kimi diqqətdəə saxlanılacaq. Artıq Təhsil Nazirliyi tədrisin müasir formatlarının tətbiqi və müəllimlərin potensialının gücləndirilməsi ilə bu istiqamətdə işlərə başlamışdır.

Biznes: Biznesin İKT-dən istifadəsi, xüsusilə kiçik və orta müəssisələr arasında aşağıdır. 2015-ci ildə məhdud bacarıqlar və məlumatlılıq, eləcə də ənənəvi praktikalara üstünlük verdiklərinə görə KOM-ların sadəcə 30-50 faizi internetdən istifadə edirdi. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarında 2019-cu ildə şirkətlərin yalnız 19 faizinin veb saytı olduğu qeyd olunur.[10]Buna səbəb domeylərinn qeydiyyatının illik 245 dollar[11] olmaqla yüksək xərc tələb etməsidir.

---

[10]Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

[11] https://www.marcaria.com/ws/en/register/domains/bulk-domain-registration-az?curr=eur&gclid=EAIaIQobChMImaSN3Kqu3QIVDeh3Ch3qUAWLEAAYASAAEgKCM_D_BwE(24.11.2020)

Cədvəl 5. İnternetdə Veb-səhifəsi (Web Site, Web Page) olan müəssisələrin sayı, 2019-cu il

İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə	Veb səhifəsi olan müəssisələrin sayı, vahid	o cümlədən xüsusi çəkisi, faizlə:			Veb səhifəsi Azərbaycan serverlərində yerləşdirilmiş müəssisələrin sayı, vahid
		fəaliyyətdə olan müəssisələrin sayında	kompüterdən istifadə etmiş müəssisələrin sayında	internetdən istifadə etmiş müəssisələrin sayında	
Ölkə üzrə	**2 369**	**9,8**	**15,6**	**19**	**1 536**
o cümlədən:					
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	46	2,6	6,9	9	24
Mədənçıxarma sənayesi	32	10,3	19,2	19,6	12
Emal sənayesi	155	9,5	15,8	17,5	112
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	24	10	12,4	12,5	12
Su təchizatı; tullantıların təmizlənməsi və emalı	27	9	12,7	14,6	13
Tikinti	174	9,4	16,4	19	72
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	191	4,4	7,3	8,1	135
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	78	10,1	16,2	17,4	42
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	54	16,4	27,7	31	34
İnformasiya və rabitə	148	26	30	32,7	103
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	415	35,8	37,2	41,7	331
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	45	7,6	16,3	18,7	19
Peşə, elmivə texniki fəaliyyət	214	14	20,9	25,6	126
İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	98	11,5	22	25,6	65
Dövlət idarəetməsi və müdafiə; icbari social təminat	316	8,8	12,2	22,7	218
Təhsil	122	9,2	12,5	12,9	62
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	86	9,8	14,5	15,3	50
İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	81	11,1	20,9	24,4	54
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	63	4,7	9,1	13,5	52

Prezidentin 2012-ci ildə imzaladığı sərəncama əsasən yaradılmış Yüksək Texnologiyalar Parkının ərazisi Bakı şəhərinin rayonu olan Pirallahı adasında 50 hektar ərazini əhatə edir və NRYTN-ə hesabat verir. Onun missiyası modern obyektlər, iqtisadi stimullar və biznes xidmətləri ilə biznes üçün əlverişli şəraitin təmin olunması vasitəsilə yüksək texnologiyalar iqtisadiyyatının gücləndirilməsindən ibarətdir. Ancaq bu gün o, daha çox sənaye parkı kimi qəbul olunur və burada yerləşən kompüter xidmətləri göstərən şirkətlərin sayı azlıq təşkil edir. Lakin burada müxtəlif startap layihələr üçün istifadə olunan inkubator da mövcuddur. Bundan başqa, 2015-ci ildə Mingəçevir Yüksək Texnologiyalar Parkında resident şirkət planşet, kompüter və başqa elektron cihazların istehsalına başlamışdır.

Ölkədəmizdə proqram təminatı sahəsinin məhdud olmasının bir digər göstəricisi də ticarət statistikalarında öz əksini tapır. Azərbaycan Respublikası kompüter və informasiya xidmətləri sektorunda tədiyyə balansının nəzərəçarpan kəsri ilə üzləşir, bu da İT tətbiqlərinin inkişafı sektorunda ölkə potensialında məhdudiyyətlərin mövcud olduğunu ön plana çəkir.

Respublikamızın texnologiya ilə əlaqədar olan startap sahəsinə bağlı olaraq sosial sahədə olan sahibkarların biznes inkubatorları olan bəzi ali təhsil müəssisələri öz köməkliklərini göstərirlər. Bundan başqa bir çox telekom operatorlarının da biznes sahibkarları tərəfindən mobil tətbiqetmələrinin işlənib hazırzırlanması üçün əhatəli olan startap layihələröz mövcudluğunu əks etdirir. Bununla bərabər, bir çox sayda beynəlxalq təşkilatçılar və bu təşkilatçılıqla yanaşı mentorluğu təmin edən ali təhsil ocaqları (Massaşusets Texnologiyalar İnstitutu) tərəfindən təşkil olunan startap tədbirləri də mövcuddur. Bundan başqa, Azərbaycanın Bakutel kimi tanınan İllik Beynəlxalq Telekommunikasiya, İnnovasiyalar və Yüksək Texnologiyalar Sərgisi və Konfransı startaplara öz fikirlərini beynəlxalq aləmə təqdim etmək imkanı verir. 2018-ci ilin noyabrında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyitərəfindən birlikdə çalışma sahəsi sahəsi, fabrikasiya laboratoriyası, tədqiqat və inkişaf mərkəzi, inkubator və texnologiya akademiyasının öz mövqeyini tutduğu "İnnoland” inkubasiya və innovasiya mərkəzinə öz başlanğıcını götürmüşdür.

KOM-lara İKT-ni mənimsəməkdə kömək etmək məqsədilə bir sıra dövlət təşəbbüsləri mövcud olsa da, bunlardan biri də İKT sahəsində KOM-ların inkişafı məqsədi daşımır. Ailə Bizneslərinə Asan Dəstək (ABAD) təşəbbüsü “Asan Xidmət” (VXSİDA) tərəfindən həyata keçirilir və inkubasiya mexanizmi vasitəsilə kənd təsərrüfatı və əl sənəti sahəsində fəaliyyət göstərən KOM-ların daha məhsuldar olmasına kömək edir edir. Oxşar olaraq, 2018-ci ilin iyun ayında fəaliyyətə başlamış yeni Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi (KOBİA) bəzi rəqəmsal təşəbbüslər, həmçinin İKT sahəsində təlim və “G2B” (dövlət–biznes) elektron reyestri portalının yaradılması vasitəsilə KOM-ların biznes prosedurlarını asanlaşdırmağı nəzərdə tutur. Hökumət, o cümlədən vergi stimulları vasitəsilə innovativ fəaliyyətlərə qoşulmuş startapları dəstəkləmək məqsədi güdür.

Azərbaycanda Respublikasındakıkiçik və orta müəssisələrhəmiçinin startapların qarşılaşdığı digər önəmli çağırışlardan bir digəri də kreditə uyğunluqdur; Dünya Bankının 2013-cü il sorğusuna əsasən maliyyə əlçatanlığı Azərbaycanın müəssisələrinin üzləşdiyi ən böyük maneə kimi qeyd olunmuşdur. Azərbaycanda bank və kredit təşkilatları yüksək risk kimi dəyərləndirdikləri müəssisələrə kredit verilməsində istəkli deyillər.

Ölkədə e-kommersiyanın inkişafı çox da yaxşı deyil. Dünya Bankının 2017-ci ilə olan məlumatına əsasənAzərbaycanda əhalinin sadəcə 5 faizi onlayn alış-veriş etmişdir, bu göstəricidünya üzrə orta göstərici kimi qəbul edilən24 faizlə müqayisədə çox aşağıdır. [4]2016-cı ildə pərakəndə e-kommersiya ÜDM-nin yalnız 0,04 faizini təşkil edirdi. Buna baxmayaraq, o, 2016-2017-ci illər ərzində demək olar ki, iki dəfə artmış və 25,6 mln. manatdan (15 mln. dollar) 2017-ci ildə 46 mln. manat qədər (27 mln. dollar) yüksəlmişdir, bu göstərici, dünya üzrə orta rəqəm ilə müqayisədə aşağı idi.[12] Ölkəmizplastikkartları, onlayn mağazaların çatışmazlığı, inkişaf etməmiş

---

[12]https://mincom.gov.az/en/view/news/354/the-current-state-and-prospects-for-development-of-electronic-commerce-in-azerbaijan-were-discussed

çatdırılma xidməti, tərəflərin bir-birinə inamın olmaması və ümumilikdə, cəmiyyət arasında rəqəmsal biliyin zəif olması da nəzərə alınmaqla elektron ödənişlərin zəif penetrasiyasına görə UNCTAD-ın B2C Elektron Kommersiya İndeksində 152 ölkə arasından 62-ci yerdədir.[4] Bir başqa maneə isə beynəlxalq kredit kartı ödənişi şəbəkələri ilə bağlı tranzaksiya haqlarının yüksək olmasıdır. Problemi anlayaraq, hökumət 2018-2020-ci illərdə Rəqəmsal Ödənişlərin Genişləndirilməsinə dair Dövlət Proqramının vacib sahələrindən biri kimie-kommersiyanın inkişafına nail olmaq üçün bir sıra önəmli addımlar ataraq yaxşı nəticə əldə etmişdir.

Səhiyyə: İKT səhiyyə sahəsində də olduqca əməmiyyətli rola malikdir. Belə ki, pasientlərə göstərilən tibbi xidmətlərin keyfiyyətini və eyni zamanda sayını daha da artırmaq, tələb olunan xərcləri minimuma endirmək yaradılmış strateji yol xəritəsinin qarşısında duran başlıca məqsədlərdən biridir.

Ölkədə əhalinin sağlamlığının monitorinqi üzrəmilli mərkəz funksiyalarını həyata keçirmək, səhiyyə sistemində informasiyalaşdırma məsələləri üzrəümumi əlaqələndirmə və nəzarət işinin həyata keçirmək, səhiyyə sistemində informasiyalaşdırılma problemlərinin həllinə yönəldilmiş elmi-texniki siyasətin həyata keçirilməsində iştirak etmək və qanunvericiliklə müəyyən edilmiş digər istiqamətlərdə fəaliyyət göstərmək məqsədilə elektron səhiyyə (e-səhiyyə) portalı yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikasının Səhiyyə Nazirliyi bu portal vasitəsilə əhaliyə qırxdan artıq elektron xidmət təqdim edir.[13]

Bundan başqa, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin qərarlarına əsasən Səhiyyə Nazirliyi tərəfindən bir sıra layihələr həyata keçirilir.Məsələn, sürücülüyə yararlı olmaq barədə" Forma AZS-83 saylı tibbi arayışın elektron registri, vətəndaşların elektron sağlamlıq kartı" sistemi (VESKS), yoluxucu xəstəliklərin elektron müşahidə sistemi və s.[14]

Əlavə olaraq qeyd edək ki, Nəqliyyat Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyinin Səhiyyə Nazirliyinə tibbi tətbiqlərin inkişaf etdirilməsi (MedTech) məqsədilə startapların inkubasiyası üçün maliyyə yardımı edir.

VAHİD ELEKTRON XİDMƏT

"Elektron Hökümət": Müasir dövrdə bir çox inkişaf etmiş ölkələr kimi Azərbaycanda da demokratiyanın inkişaf etdirilməsində mühim rol oynayan "Elektron Hökümət (e-Government)"ininkişafına xüsusi diqqət yetirilir.

"Elektron Hökümət" beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq müasir İKT-dən istifadə edərək Azərbaycan Respublikasında yaşayan hər bir vətəndaşa, hüquqi və fiziki şəxlərə, xarici vətəndaşlara və hətda vətəndaşlığı olmayan şəxslərə də dövlət qurumları tərəfindən elektron xidmətlərin göstərilməsi üçün əlverişli şərait yaradır.

Bu sistemin yaradılmasında əsas məqsəd vətəndaşlara xidmətin sürətli sürətli və rahat şəkildə həyata keçirilməsi və sadələşdirilməsi, həmçinin, dövlət qulluqçuları və vətəndaşlar arasında şəffaflığın artırılmasına nail olmaqdır. Elektron xidmətlərin tətbiqinin genişləndirilməsi və göstərilən xidmətin keyfiyyətinin artırılması, vətəndaşların məmnunluğunun təmin edilməsi qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmağın vasitələridir.

"Elektron Hökumət"in əsas fəaliyyət prinsipləri:[15]

---

[13]http://e-sehiyye.gov.az/
[14]http://e-sehiyye.gov.az/
[15]https://www.e-gov.az/az/content/read/2

▪ Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunvericiliyin tələblərinə riayət edilməsi;

▪ İnformasiyalaşdırma sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi, dövlət və milli maraqların qorunması;

▪ İstifadəçilərə təqdim olunan məlumatların tamlığının, həqiqiliyinin, aktuallığının, təhlükəsizliyinin, mühafizəsinin sadə və operativ şəkildə əldə edilməsi imkanlarının təmin olunması;

▪ Dövlət qurumları arasında səlahiyyət və məsuliyyət bölgüsü.

***“Elektron Hökumət”in əhəmiyyəti:*[16]**

Dövlət idarəçiliyində müasir texnologiyaların tətbiqini genişləndirməklə həyata keçirilən fəaliyyətin səviyyəsinin yüksəldilməsi və onlardan istifadə imkanlarının sadələşdirilməsi;

▪ Dövlət qurumlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının işinin səmərəliyinin artırılması və təqdim olunan elektron xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi;

▪ İstifadəçilərə dövlət qurumları tərəfindən təqdim olunan elektron xidmətlərin optimallaşdırılması və yerinə yetirilmə prosedurlarının sadələşdirilməsi;

▪ Elektron xidmətlər vasitəsilə istifadəçilərə təqdim olunan məlumatların həqiqiliyinin, tamlığının, etibarlılığının və sərbəst əldə olunmasının təmin edilməsi;

▪ İstifadəçinin sorğusuna əsasən məlumatların axtarılmasına və əldə edilməsinə sərf olunan vaxtın maksimum azaldılması;

▪ İstifadəçinin yerləşdiyi coğrafi məkandan asılı olmayaraq ölkənin bütün ərazisində təqdim olunan elektron xidmətlərdən istifadənin mümkünlüyü.

Beləliklə, “Elektron Hökümət” dövlət və vətəndaşlar arsında yaradılan müasir əlaqə formasıdır. Hansı ki, müasir İKT imkanlarından istifadə edərək virtual məkanda vətəndaşlara yüksək səviyyəli xidmətlərin göstərilməsinə, xidmət xərclərinin azaldılmasına və baş verə biləcək korrupsiya hallarının qarşısının alınmasına xidmət edir.

“ASAN xidmət” mərkəzləri: Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin vətəndaşlara xidmət göstərilməsi məqsədilə 13 iyul 2012-ci il tarixində imzalanmış fərmanına əsasən ölkəmizdə tərkibində “ASAN xidmət” mərkəzləri olan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyi yaradıldı. İlk “ASAN xidmət” mərkəzi 2013-cü ildə fəaliyyətə başlamışdır. Hal-hazırda beşi Bakıda, on beşi isə Azərbaycanın digər rayonlarında olmaqla 20 mərkəz fəaliyyət göstərir.[17] Bu mərkəzlərdə dövlət xidmətləri bir-biri ilə əlaqəli şəkildə fəaliyyət göstərirlər. Vətəndaşlara göstərilən xidmətin daha yaxşı və keyfiyyətli olmağı məqsədilə yeni üsul və müasir innovasiyalardan istifadə olunur.

“ASANxidmət” mərkəzlərində dövlət müəssisələri, o cümlədən, özəl müəssisələr əlaqələndirilmiş şəkildə fəaliyyət göstərir və ümumilikdə 300-dən artıq xidmət növü mövcuddur.

İlk “ASAN xidmət” mərkəzinin yarandığı vaxtan etibarən daha çox vətəndaşa xidmət göstərilməsi məqsədilə“Səyyar ASAN xidmət” və “ASAN qatar” xidmətləri də fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Belə ki, mərkəzlərə gələ bilməyən vətəndaşların, yaxud yaşadığı ərazidə mərkəzlərin olmadığı regionlara müasir texniki avadanlıqlarla

[16] https://www.e-gov.az/az/content/read/2

[17] https://asan.gov.az/az/service-centers/asan-xidmetler

təhciz olunmuş xüsusi maşınlar, qatarlar göndərməklə yerindəcə xidmət göstərilir. Bundan başqa mərkəzlərdə funksional yardımçı ximətlər, çağrı mərkəzi, onlayn növbə, özünə xidmət, sənədlərin çatdırılması və s. kimi bir çox xidmətlər həyata keçirilir.

“ASAN xidmət” mərkəzlərinə və səyyar xidmətlərə müraciət olanların sayı hər il əvvəlki ilə nisbətən gözəçarpan dərəcədə artır. Ümumilikdə qırx milyondan çox müraciət olunub.

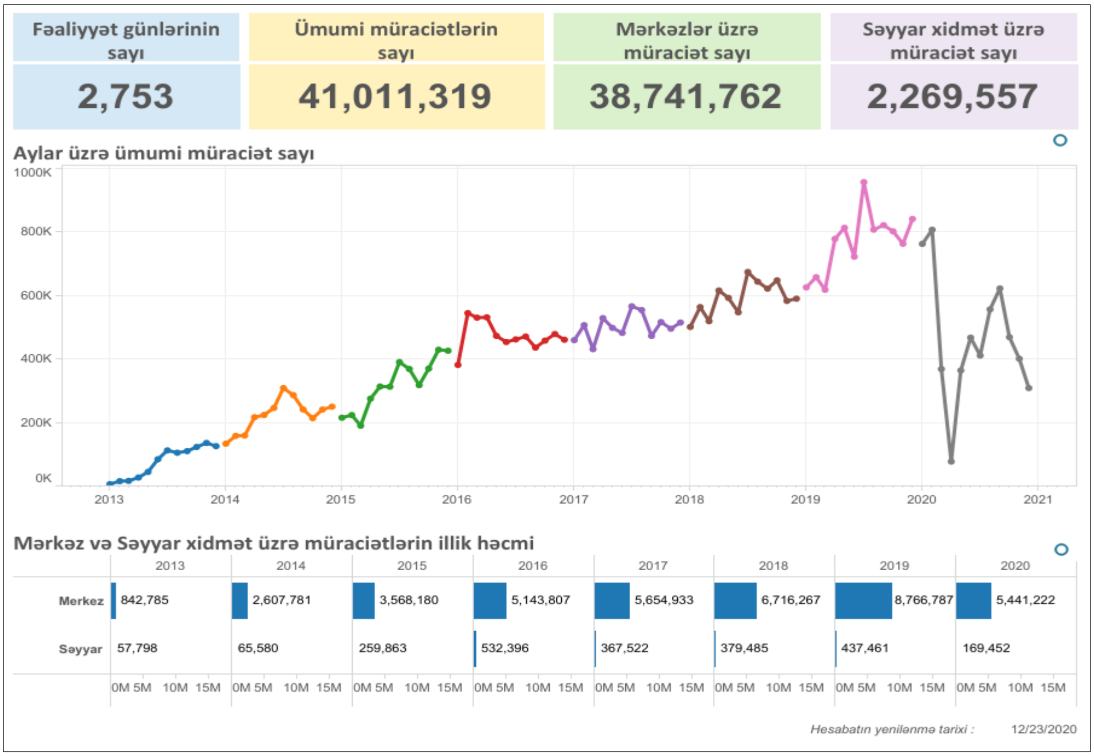

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyi. http://vxsida.gov.az/statistics/

Qrafik 7. “ASAN xidmət” mərkəzlərinə olunan müraciətlərin sayı. Ümumi statistika (2013-2020)

Qrafikə nəzər yetirdiyimiz zaman görürük ki, statistik göstəricilərə əsasən “ASAN xidmət” mərkəzlərinə aylıq müraciət sayı 2019-cu ilin iyul ayında pik səviyyəyə çatdığı halda 2020-ci ildə, xüsusilə həmin ilin aprel ayında ciddi azalma müşahidə edilir. Bu azalma il ərzində dünyada, həmçinin ölkəmizdə hökm sürən Koronovirus (Covid-19) pandemiyası ilə əlaqədardır. Pandemiyanın yayılmasının qarşısının alınması məqsədilə ölkədə ard-arda tətbiq edilən sərt və yüngül qarantin rejimi ilə bağlı olaraq müəssisə və təşkilatların da öz fəaliyyətlərini dayandırmaq və yaxud növbəli iş rejimi ilə fəaliyyət göstərmək məcburiyyətində qalması müraciət sayında da ciddi azalmaya səbəb olmuşdur.

NƏTİCƏ

Azərbaycan innovasiya strukturunda bir öncəki illərlə müqayisədə fərqliliklər açıq aydın görünür. Özəl və dövlət müəssisələrində müasir texnologiyaların tətbiq olunması, elektron sistemlərin yaradılması və s. kimi amillər həm inkişafın sürətlənməsinə həm də insanların daha rahat və sürətlə işləməsinə şərait yaradır. Bundan başqa, əhali arasında internet istifadə edənlərin sayı da hər il artmaqdadır.

Ancaq ölkəmiz İKT-ə dair strateji yol xəritəsində nəzərdə tutuluan arzuolunan nəticələrə nail olmaq məqsədilə bu sahədə infrastruktunu kifayət qədər istismar etmir və internetdən istifadədən yetərli dərəcədə faydalanmır. Nəticə olaraq, İKT hələ iqtisadiyyatın planlaşdırılan transformasiyası üçün tələb olunan, gözlənilən geniş spektrlı təsirə malik deyil. Bir sıra əsas sahələrdə təkmilləşdirmələr İKT-nin daha səmərəli tətbiqi və istifadəsi ilə nəticələnəcək.

Texnoloji savadlılığı artırmaq və rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafına nail olmaq məqsədilə ali və orta təhsil müəssisələrində komputer program təminatının öyrənilməsinə xüsusi diqqət ayrılmalıdır. Sənayedə, istehsalatda və başqa sahələrdə vacib olan programların və program təminatlarının (məsələn, Oracle, Microsft, Cisco, AutoCad və s.) yüksək ixtisaslı müəllimlər tərəfindən tədris olunması rəqəmsal bilik, bacarıq və təcrübənin yaradılmasında olduqca effektli olacaqdır. Bundan başqa, bəzi qlobal şirkətlərlə tərəftaşlıq edilərək dərs demə bacarığı olan mütəxəssislər tərəfindən də tədris təşkil oluna bilər.

Bir digər yol isə əməkdaşlıq etməkdir. Əməkdaşlıq tələbələrdə tədqiqat bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, yeni texnologiyaların daha yaxşı dərk edilməsi prosesini sürətləndirəcək. Bu sistem Təhsil Nazirliyi ilə digər dövlət və özəl qurumlar arasında ən çox tələbat olan bacarıqların müəyyən edilməsinə və universitetlərdə təhsil proqramlarını buna uyğunlaşdırmaq üçün yaradıla bilər.

Rəqəmsal texnologiyaların kənd təsərrüfatı sahəsində tətbiqi məhsuldarlığın artırılmasında, əhalinin rifahının yaxşılaşdırılmasında və ümumiyyətlə bu sahənin inkişafına nail olunmasında olduqca vacibdir.

Elektron kommersiya hal-hazırda dünyada sürətlə inkişaf edən sahələrdən biridir. Təəssüflər olsun ki, bu sahə Azərbaycanda zəif inkişaf etmişdir və bunun üçün əlverişli iqtisadi mühit yoxdur. Elektron kommersiyanı inkişaf etdirmək, bu sahədə fikir mübadiləsi aparmaq, təcrübə qazanmaq məqsədilə İEÖ, Beynəlxalq təşkilatlar ilə tərəfdaşlıq etmək olduqca əhəmiyyətlidir.

Müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq, rəqəmsal texnologiyadan istifadə dairəsinin genişləndirilməsi və yeniliklərə qarşı açıq olması özlüyündə kənd təsərrüfatının inkişafına təkan verəcəkdir. Elektron kənd təsərrüfatının rəqəmsal texnologiyadan geniş istifadəsi, iş həcminin və istehsal dairəsinin genişlənməsinə səbəb olacaqdır. Xüsusilə də, kənd təsərrüfatı biznesinin bazar infrastrukturunun inkişafına dəstək olacaqdır.

"ASAN xidmət" mərkəzlərinin yaradılması nəticəsində bir çox dövlət sahəsinə məxsus olan fəaliyyət sahələrində irəliləyişlər əldə edilmişdir. "ASAN xidmət" mərkəzlərinin uğurlu fəaliyyətləri nəticəsində əldə etdiyi nailiyyətləri dünya miqyasında bölüşmək olar. Həmçinin dünyanın bir çox ölkələrində, xüsusilə də Avropa və Asiya ölkələrində xidmətlərin fəaliyyətinin müqayisə olunması və tərəfdaşlıq proqramlarının təqdim edilməsi faydalı olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. ADB - Asian Devolopment Bank. (tarixsiz). *Promoting Information and Communication Technology in ADB Operations.*

2. Aslı Demirgüç, L. K. (2017). *Measuring Financial Inclusion and the Fintech Revolution.* Washington: International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank.

3. Azərbaycan Respublikası. (2016). *Azərbaycan iqtisadiyyatının strateji yol xəritələri.* Bakı: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli 1138 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

4. Development Research Group, Finance and Private Sector Development Unit - World Bank. (2017). *Azerbaijan - Global Financial Inclusion (Global Findex).* Washington.

5. Erorta, Ö. (2011). Mobil İletişim Uygulamaları. Yeni İletişim Teknolojileri (ss. 124-141). 124-141.

6. Ertekin, Ö. Ö. (2000). *Mobil & WAP İletişim Teknolojileri, Hayat Yayınları.* Istanbul.

7. Hüseynov, S. (2019). Təhsildə texnologiyanın rolu. *Elmi İş (humanitar elmlər üzrə aylıq beynəlxalq elmi jurnal) , №4(5), ISSN 2663 – 4619,,* 130-133.

8. International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank. (2019). *Enterprise Surveys, Azerbaijan 2019 country profile.* Washington.

9. ITU - International Telecommunication Union. (2017). *Measuring the Information Society Report - Volume 1.* Geneva Switzerland.

10. ITU - International Telecommunication Union. (2017). *Measuring the Information Society Report Volume 1.* Geneva Switzerland.

11. Organization, W. -W. (2019). *World Trade Statistical Review.* Geneva, Switzerland.

12. UNCTAD - United Nations Conference on Trade And Development . (2019). *UNCTAD Technical Notes on ICT for Development №14 .*

13. United Nations, Department of Economic and Social Affairs. (2008). *International Standart Industrial Classification of All Economic Activities (ISIC), Rev.4.* New-York.

14. World Bank, Research Group. (2018). *Finance and Private Sector Development Unit.*

АНАЛИЗ ЦИФРОВОГО РАЗВИТИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Сафар ГУСЕЙНОВ

Резюме

Быстрое развитие информационных и коммуникационных технологий (ИКТ) в наше время требует их применения в стране. Роль ИКТ в развитии общества, создании новых возможностей велика. Переход на новый, более устойчивый этап в ИКТ - одна из важнейших целей для мира, а также для нашей страны.

В данной статье анализируется цифровое развитие Азербайджана на основе статистических результатов в различных секторах экономики за последние годы, рассматриваются его плюсы и минусы, а также факторы, препятствующие экономическому развитию. Кроме того, были изучены и проанализированы такие вопросы, как переход от индустриального общества к информационному, развитие электронных услуг.

Ключевые слова: *ИКТ, электронные услуги, цифровое развитие, экономическое развитие.*

ANALYSIS OF DIGITAL DEVELOPMENT OF THE AZERBAIJAN REPUBLIC

Safar HUSEYNOV

Abstract

The rapid development of information and communication technologies (ICT) in modern times makes it necessary to apply it in the country. The role of ICT in the development of society and the creation of new opportunities is great. The transition to a new and more sustainable stage in ICT is one of the most important goals for the world, as well as for our country.

This article analyzes the digital development of Azerbaijan on the basis of statistical results in various sectors of the economy in recent years, examines its pros and cons, as well as the factors that hinder economic development. In addition, issues such as the transition from an industrial society to an information society, the development of e-services were studied and analyzed.

Key words: *ICT, e-services, digital development, economic development*

UOT 339

AZƏRBAYCANIN QEYRİ-NEFT İXRACATI POTENSİALI, ÜTT-NA ÜZVLÜK KONTEKSTİNDƏ TƏSİRLƏRİN TƏHLİLİ

Ramil ABAKAROV,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Beynəlxalq Magistratura və Doktorantura Mərkəzi, magistr,
bm-ramil.abakarov@unec.edu.az

Xülasə

Müasir dünyada milli iqtisadiyyatın uğurlu inkişafı üçün onun dünya ticarət sisteminə daxil edilməsi vacibdir. Azərbaycan dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya proseslərində fəal iştirak edən gənc bir dövlətdir. Xarici iqtisadi fəaliyyətin təşkili və ixrac potensialından istifadə prosesləri nə qədər təsirli olarsa, milli iqtisadiyyat bir o qədər uğurla inkişaf edəcəkdir. Ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə ixtisaslaşması da vacibdir. İnkişaf etmiş ölkələr, bir qayda olaraq, yüksək texnoloji məhsul və xidmətlər istehsalında, zəif inkişaf etmiş ölkələr isə xammal və yarımfabrikatlar tədarükündə ixtisaslaşırlar. İxracatın həcmi və strukturu ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Azərbaycanda ixracın strukturunu yaxşılaşdırmaq üçün hər cür şərait var və bu mövqedən tədqiqat mövzusu aktualdır.

***Açar sözlər**: milli iqtisadiyyat, qeyri-neft sektoru, ÜTT, xarici ticarət, ixrac potensialı*

Giriş

Qloballaşma, beynəlxalq əmək bölgüsü və kooperasiya dərinləşməsi kontekstində bir çox ölkələr iqtisadiyyatın yüksək səviyyədə açıqlığı ilə dünya iqtisadiyyatı sisteminə daxil edilmişdir ki, bu da digər ölkələrlə əlaqələrin genişlənməsini və onlardan asılılığı təmin edir.

Xarici iqtisadi inkişaf perspektivləri ölkənin dünya bazarında rəqabət üstünlüyünü müəyyənləşdirən ixrac potensialı nəzərə alınmaqla nəzərdən keçirilir. Hər bir ölkənin ixrac potensialı bütövlükdə xarici iqtisadi əlaqələrdə müstəqil struktur vahidi rolunu oynaya biləcək bölgələrinin ixrac potensialından ibarətdir. Onlar yalnız milli iqtisadiyyatın resurslarla təmin edilməsini deyil, həm də sistemin mövcud mənbələr əsasında inkişaf etmə qabiliyyətini müəyyənləşdirirlər. Bölgələrin ixrac potensialı iki mərhələdə müəyyənləşdirilməli olan alimlərin təklifləri rasionaldır [5, s.64].

Birinci mərhələdə gələcəkdə işdə istifadə ediləcək bölgələrə görə göstəricilərin seçilməsi və təhlili mövcuddur. Bütün göstəricilərin iki istiqamətdə cəmlənməsi təklif olunur: “istehsal potensialı” və “investisiya və innovasiya potensialı”. Birinci istiqamətin göstəricilərinə sənaye inkişaf indeksi, kənd təsərrüfatının inkişaf indeksi, əmək ehtiyatlarının inkişafı, bölgənin xarici ticarət balansı, bölgənin milli ixracatdakı payı daxildir.

İkinci istiqamətin göstəricilərinə əsas kapitala qoyulmuş investisiyaların həcmi, birbaşa xarici investisiyaların həcmi, bölgələr kontekstində elmi və texniki işlərin həcmi daxildir. İkinci mərhələdə ixrac potensialının ayrılmaz göstəriciləri bölgələrə görə qiymətləndirilir.

Gələcəkdə bu metoddan istifadə edilərək aparılan hesablamalar ölkənin bölgələrini ixrac potensialının səviyyəsinə görə sıralamağa imkan verəcək ki, bu da öz

növbəsində zəruri iqtisadi tədbirlərin hazırlanmasına və yüksək effektivlik səviyyəsində tətbiq olunmasına imkan yaradacaqdır.

Nəticə olaraq, müasir iqtisadi şəraitdə bölgənin ixrac potensialının nəzərə alınmasına ehtiyac var, bu da ölkənin milli maraqlarının təmin olunması problemi ilə əlaqədardır.Həqiqətən də, milli iqtisadiyyat sisteminin əsas elementləri bölgələr daxilində formalaşır və bölgələr əsas sosial-iqtisadi çətinliklərin toplandığı mərkəzlərdir.

Buna görə də, bölgənin milli iqtisadiyyatın əsas ərazi vahidi və elementi olaraq ölkənin xarici iqtisadi potensialının aparıcı komponenti kimi ixrac potensialının formalaşması və inkişafı xüsusiyyətlərinin təfərrüatlı öyrənilməsini zəruri etdiyini iddia etmək olar.Qloballaşma prosesi bir dünyanın formalaşması ilə nəticələndi [6, s.84].

Qloballaşma prosesləri dünya iqtisadiyyatının vahid bir sistem kimi formalaşması ilə nəticələndi. Bu proses sayəsində milli iqtisadiyyatlar inteqrasiya proseslərinə qarışdılar və qlobal mühitdəki dəyişikliklərə sürətli cavab vermək məcburiyyətində qaldılar. Son illərin hadisələrinin göstərdiyi kimi, hər hansı bir ölkədə baş verən iqtisadi böhranlar çox sürətlə digər ölkələrə və bölgələrə yayılaraq qlobal bir böhrana çevrildi. Bunun səbəbi informasiya texnologiyaları, xarici ticarət əlaqələrinin genişlənməsi, birjaların inkişaf səviyyəsi və s.

Bütün bu proseslər Azərbaycan Respublikasına da təsir göstərir. Bir çox beynəlxalq qurumun üzvü kimi Azərbaycan beynəlxalq maliyyə strukturları ilə daha da genişlənən əməkdaşlığı genişləndirir, müxtəlif regional birliklərə daxil olur ki, bu da ölkənin hərtərəfli iqtisadi və sosial inkişaf məqsədi ilə dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasını təmin edir. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin geosiyasi mövqeyi buna üstünlük verir.

Azərbaycan Respublikası, ölkənin Avropa məkanına daha da inteqrasiya olunmasını, eyni zamanda milli maraqlara uyğun olaraq ÜTT-yə qoşulma imkanlarını nəzərdən keçirir. Aİ ölkələri ilə əməkdaşlığın daha da dərinləşdirilməsi, ölkənin Avropa standartlarına riayət etməsini və ona uyğun gəlməsini tələb edir. Beynəlxalq ticarət qlobal maliyyə və iqtisadi böhranların təsir etdiyi sahələrdən biridir. Azərbaycanın ixrac etdiyi məhsullara beynəlxalq bazarlarda tələbin azalması ölkənin ixrac potensialına ciddi təsir göstərir. Beləliklə, qlobal iqtisadi böhranlar şəraitində ixrac potensialının tənzimlənməsi çox mürəkkəbləşir. Qlobal böhranın milli iqtisadiyyata təsirini azaldacaq bir ixrac strategiyası seçmək lazımdır. Milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması və şaxələndirilməsi dünya iqtisadi böhranlarından asılılığı əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilər [4, s.58].

Azərbaycan neft ixracatçısı olmaqla gəlirinin əsas hissəsini karbohidrogenlərdən əldə edir. Dünyada baş verən böhranlar enerjiyə olan tələbi azaldır və nəticədə qiymətlər düşür. Azərbaycan üçün neft qiymətlərindəki enmə büdcə gəlirlərinin azalması, milli valyutanın düşməsi, investisiya imkanlarının azalması və s.

Metod

3 regional inkişaf proqramının həyata keçirilməsinin uğuru onların davam etdirilməsinə ehtiyac olduğunu göstərir. Bununla əlaqədar olaraq, Azərbaycan Respublikası Prezidenti adından 2019-2023-cü illər üçün bölgələrin sosial-iqtisadi inkişafı üzrə 4-cü dövlət proqramı hazırlanır.

Milli iqtisadiyyatın ixrac potensialını inkişaf etdirmək üçün əlverişli şərait yaratmaq lazımdır. İxrac potensialının əsasını ölkənin müqayisəli üstünlüyü təşkil edir.

Ənənəvi olaraq müqayisəli üstünlüklərə torpaq, işçi qüvvəsi, kapital kimi amillər daxildir. Müasir şəraitdə itkin amilləri cəlb edə bilmək və onları effektiv şəkildə birləşdirmək çox vacibdir. Beləliklə, kapitala sahib olan və yeniliklər yaradan ölkələr təbii ehtiyatları alır və insan resurslarını artıq olan ölkələrdən cəlb edir. Bir qayda olaraq, bunlar inkişaf etməkdə olan və ya az inkişaf etmiş ölkələrdir. Öz növbəsində, təbii və əmək ehtiyatlarına sahib olan inkişaf etməkdə olan və ya az inkişaf etmiş ölkələr, çatışmayan kapital və yeniliyi cəlb etməyə çalışırlar. Beləliklə, rəqabət qabiliyyətinin formalaşması üçün çatışmayan amilləri cəlb etmək və mövcud və cəlb olunan mənbələri effektiv birləşdirmək vacibdir.

Araşdırma modeli

İqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun inkişafını dəstəkləmək üçün ölkədə 2004-2008-ci illərin 3 mərhələsində həyata keçirilən Bölgələrin Sosial-İqtisadi İnkişafı Proqramını əhatə edən müxtəlif proqramlar qəbul edilmişdir; 2009-2013 və 2014-2018. Bu Proqram çərçivəsində infrastruktur layihələri həyata keçirildi, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, emal sənayesi, resurslardan səmərəli istifadə, yeni iş yerlərinin açılması, yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsi və s [3, s.28].

Bu proqramın həyata keçirildiyi illər ərzində ölkənin bölgələrində sahibkarlığın inkişafı üçün qanunvericilik bazası təkmilləşdirilmiş, investisiya fəaliyyətləri üçün imkanlar genişləndirilmiş və inhisar fəaliyyətinin genişlənməsinə qarşı tədbirlər görülmüşdür. Proqramların icrası zamanı bölgələrin sosial-iqtisadi inkişafına maliyyə dəstəyi yaxşılaşmış, vergilər yaxşılaşmışdır. Beləliklə, vergi dərəcələri endirildi, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları üçün vergi tətilləri tətbiq edildi. Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu regional inkişaf proseslərində fəal iştirak edir, aqrar-sənaye kompleksinin təsərrüfatlarına və müəssisələrinə dövlət tərəfindən maliyyə yardımı göstərilir. Eyni zamanda, bölgələrin inkişafına və ixrac potensialının artmasına təkan verən gömrük dərəcələrinin optimal səviyyədə saxlanılması siyasəti aparıldı. Aqrar sektorun ixrac potensialının inkişafında mühüm rol kənd təsərrüfatı məhsullarının xarici bazarlarda tanıdılmasına dəstək verən İxraca Yardım Fondunun yaradılması ilə oynandı.

Analiz

İxrac potensialının qiymətləndirilməsi üçün müxtəlif yanaşmalardan istifadə olunur ki, bunları aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

- bir neçə il ərzində ixrac potensialının dinamikada inkişaf səviyyəsinin ümumi xüsusiyyətləri. Bu göstərici ixracın həcmini, ölkənin dünya ixracatındakı payını, xalis ixracı və s.
- əmtəə qruplarının həcmini və dinamikasını, habelə xammal və işlənmiş məhsulların payını əks etdirən ixracın əmtəə quruluşu.
- xarici ticarətdə tərəfdaş ölkələr.

Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini qazandıqdan sonra dünya iqtisadiyyatına daxil olan, yaxın və uzaq xarici ölkələrlə ticarət əlaqələri quran gənc bir dövlətdir.

Ölkə hökuməti iqtisadiyyatın inkişafı üçün prioritet olaraq neft sektorunun inkişafı strategiyasını qəbul etdi və iqtisadiyyatın neft hasilatı sektoruna xarici investisiyaların təhlükəsizliyinin qarantı oldu.

2012-2019-cu illər üçün ölkədəki xarici ticarət dövriyyəsinin əsas göstəricilərinə nəzər salın.

Cədvəl 1. Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsinin əsas göstəriciləri

İllər	Milyon ABŞ dollar				Əvvəlki ilə nisbətən (% -lə)		
	Xarici ticarət dövriyyəsi cəmi	İdxal	İxrac	Balans	Xarici ticarət dövriyyəsi cəmi	İdxal	İxrac
2012	27 960,8	6 600,6	21 360,2		14 759,6		
2013	36 326,9	9 756,0	26 570,9	16 814,9	129,9	98,9	124,4
2014	33 560,9	9 652,9	23 908,0	14 255,1	92,4	111,0	90,0
2015	34 687,9	10 712,5	23 975,4	13 262,9	103,4	85,8	100,3
2016	31 016,3	9 187,7	21 828,6	12 640,9	89,4	100,3	91,0
2017	21 945,8	9 216,7	12 729,1	3 512,4	70,8	92,1	58,3
2018	21 946,7	8 489,1	13 457,6	4 968,5	100,0	103,5	105,7
2019	22 593,6	8 782,0	13 811,6	5 029,6	102,9	0,0	102,6
Dəyişikliklər (%)		80,8			133,0	64,7	

Mənbə: https://www.stat.gov.az/ (25.12.2019)

Cədvəl 1-dən də göründüyü kimi, 2012-2019-ci illər üçün ölkədə xarici ticarət dövriyyəsi 19,2% azalmışdır. Eyni zamanda, idxal 33.0 artdı, ixrac isə% 35.3 azaldı. Ümumilikdə xarici ticarət göstəricilərində və ixracatda azalma 2014, 2016 və 2017-ci illərdə baş verdi.

Qrafik 1-dən göründüyü kimi xarici ticarət dövriyyəsi əyrisi ixrac əyrisi ilə üst-üstə düşür, idxal əyrisi isə xarici ticarət dövriyyəsi əyrisini əks etdirməyən orta dərəcədə böyüməyə malikdir.

Xarici ticarət dövriyyəsi və ixracının artması, yüksək neft qiymətləri ilə əlaqələndirildi, bu azalma 2015-ci ildə ixracın və ümumiyyətlə xarici ticarət dövriyyəsinin kəskin azalmasına səbəb oldu.

Neft qiymətlərinin davamlı olaraq yüksək olduğunu düşünsək də, tükənən bir qaynaqdır, bunun tükənməsi ölkənin tədiyyə balansına da mənfi təsir göstərə bilər.

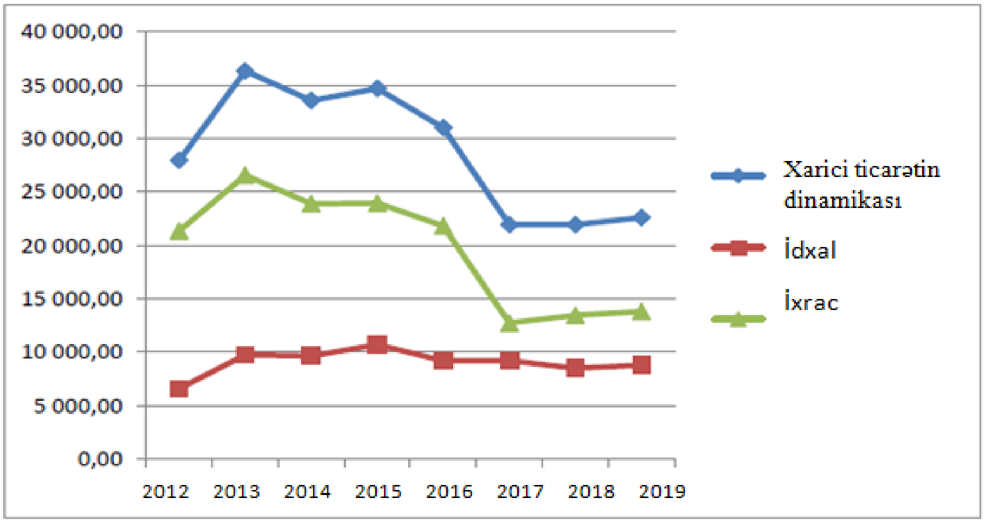

Mənbə: https://www.stat.gov.az/ (05.01.2020)

Qrafik 1. 2012-2019-cu illər üçün xarici ticarətin dinamikası

Yuxarıda göstərilənlər ixracın sürətlə artması, xarici ticarət dövriyyəsindəki artığın müşahidə edilməsi, həcminin artması arxayın olmaq üçün əsas vermədiyini göstərir. Xarici ticarət dövriyyəsinin sabit artımı üçün ölkənin ixrac potensialını inkişaf etdirmək və səmərəli istifadə etmək lazımdır. Ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun inkişafına diqqət yetirmək və ixrac strukturundakı payını artırmaq lazımdır.

Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya prosesləri Azərbaycan Respublikasının ixrac potensialından istifadənin artırılmasında və tənzimlənməsində müstəsna rol oynayır. Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyada beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələr də daxil olmaqla çoxtərəfli ticarət və iqtisadi əlaqələr böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu növ əlaqələrə nümunələr bunlardır:

- MDB çərçivəsində bir birliyin üzvü olan ölkələrlə əməkdaşlıq;
- Qara Dəniz Ölkələrinin İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv ölkələrlə əməkdaşlıq;
- bu təşkilat çərçivəsində GUAM ölkələri ilə əməkdaşlıq;
- Beynəlxalq Maliyyə Təşkilatları (BVF, DB, AYİB və s.) ilə əməkdaşlıq;
- digər iqtisadi icmalarla (Aİ və s.) və təşkilatlarla (Ümumdünya Ticarət Təşkilatı, Ümumdünya Gömrük Təşkilatı və s.) əməkdaşlıq və s.

Xarici ticarət əməliyyatları coğrafiyasını nəzərdən keçirin.

Cədvəl 2. 2012-2019-cu illər üçün xarici ticarət əməliyyatları coğrafiyası (%)

Coğrafi bölgələr	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Ümumi	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Avropa	53,1	57,9	49,7	57,0	55,0	54,5	53,3	49,2
Asiya	39,2	32,6	39,3	34,3	35,0	33,5	37,5	38,7
Amerika	7,0	9,1	10,4	7,7	9,6	11,6	8,4	11,3
Afrika	0,3	0,1	0,4	0,8	0,1	0,1	0,2	0,3
Okeaniya	0,4	0,3	0,2	0,2	0,3	0,3	0,6	0,5

Mənbə: https://www.stat.gov.az/ (25.12.2019)

Cədvəl 2-dən də göründüyü kimi xarici ticarət əməliyyatlarının əsas hissəsi Avropadadır və 2013-cü ildəki ən yüksək% 57,9-dan 2019-cu ildəki ən aşağı 49,2% -ə qədərdir. Xarici ticarət dövriyyəsində ikinci yeri payı 2012-cu ildə ən yüksək - 39,2%, 2013-cü ildə ən aşağı olan 32,6% olan Asiya ölkələri tutur. Amerika ilə xarici ticarət dövriyyəsində Amerika ölkələri üçüncü yerdədir və ümumi dövriyyədəki payları 2012-ci ildəki ən aşağı 7.0% -dən 2017-ci ildə ən yüksək 11.6% -ə qədərdir.

MDB ölkələri Azərbaycanın xarici ticarətində xüsusi çəkiyə malikdirlər. Və xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, MDB respublikaları qeyri-neft sektorunun ixracında birinci yeri tutur. Rusiya nefti də daxil olmaqla MDB ölkələri, Azərbaycan neftinin alıcısıdır, iqtisadiyyatın, qonşuluğun, geniş nəqliyyat infrastruktur əlaqələrinin mövcudluğuna, məhsul standartlarına uyğunluğa, bazarların qarşılıqlı əlaqələrinin dərinləşməsinə və bu kimi digər amillərə görə tarixi qarşılıqlı əlaqələrə görə strateji ticarət tərəfdaşlarıdır.

MDB ölkələrində və dünyanın qalan hissəsində xarici ticarət dövriyyəsinin strukturunu nəzərdən keçirin. Cədvəl 3-dən də göründüyü kimi, həmkarlıq ölkələri xarici ticarət dövriyyəsinin kiçik bir hissəsini təşkil edir, onların payı ən aşağı dəyərdən - 2014-cü ildə 9,4% -dən 2017-ci ildə ən yüksək 15,3% səviyyəsinə qədər dəyişir.

Cədvəl 3. 2013-2019-cu illər üçün MDB ölkələri ilə xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası

Ölkələr	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Ümumi	27 960, 8	36 326,9	33 560,9	31 016, 3	21 945,8	21 946, 7	22 593,6
MDB cəmi	4 034,9	5 477, 9	3 630,0	2 921,2	2 487,4	2 822, 2	3 446,3
MDB-nin payı	14,4	15,1	10,8	9,4	11,3	12,9	15,3

Mənbə: https://www.stat.gov.az/ (25.12.2019)

MDB ölkələri arasında xarici ticarət dövriyyəsinin ən yüksək səviyyəsi Rusiya Federasiyasının payına düşür. Xarici ticarət dövriyyəsinin ən yüksək səviyyəsi 2017-ci ildə Rusiya ilə müşahidə olunmuşdur - 74,6%, ən aşağı 2012-ci ildə - 47,5%. Xarici ticarət dövriyyəsində nisbətən yüksək paya sahib ikinci ölkə Ukraynadır. 2012-ci ildə bu göstərici ən yüksək olub və 33,6% təşkil etdi, sonrakı illərdə səviyyəsi azalmağa başladı və 2018-ci ildə ən aşağı dəyərə - 11,7% -ə çatdı, bundan sonra 2019-cu ildə 23,5% -ə yüksəldi. Qalan MDB ölkələrinin payı böyük deyil.

Nəticə

Tədqiqat göstərir ki, hazırda demək olar ki, bütün ölkələr bu və ya digər dərəcədə qloballaşma prosesində iştirak edirlər. Bunu müstəqillik qazandıqdan sonra yaxın və uzaq xarici ölkələrin bir çoxu ilə xarici iqtisadi əlaqələr qurmağa başlayan Azərbaycan Respublikasına da aid etmək olar. Bir ölkənin ixrac potensialı satışların artırılması, coğrafi və məhsul sərhədlərinin genişləndirilməsi, məhsul keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və həyata keçirilməmiş ixrac potensialının müəyyənləşdirilməsi və cəlb edilməsi üçün ayrı-ayrı layihələr hazırlamaqla formalaşa bilər.

Bundan əlavə ixrac potensialının formalaşması digər ölkələrin siyasi və iqtisadi maraqlarından asılıdır. Nəzəri olaraq qlobal bazar beynəlxalq ticarətlə məşğul olan bütün ölkələr üçün bərabər iqtisadi şərait yaratmalıdır. Lakin, əslində inkişaf etmiş ölkələr ixrac-idxal əməliyyatları üçün şərtlər qoya bilər, inkişaf etməkdə olan ölkələr inkişaf etmiş ölkələrin maraqlarını nəzərə almaq məcburiyyətində qalırlar.

Qloballaşma dünya iqtisadiyyatının vahid bir sistem kimi fəaliyyət göstərməsinə gətirib çıxardı. Bu şərtlər daxilində milli iqtisadiyyatlar qlobal mühitdəki dəyişikliklərə sürətlə cavab verməlidirlər. Hər hansı bir ölkədə baş verən iqtisadi böhranlar çox sürətlə qlobal bir böhrana çevrilərək digər ölkələrə və bölgələrə yayılaraq Azərbaycan Respublikasına da təsir göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov A., Hacıyev M. Azərbaycanın iqtisadiyyatı. Bakı: Elm, 2010, 90 s.
2. Hüseyn A.C., Əzizov A.Ə. Beynəlxalq iqtisadiyyat. Bakı: Nicat, 2018, 100 s.
3. Səmədzadə Z. Dünya iqtisadiyyatı: Çin iqtisadi möcüzəsi. Bakı: Azərnəşr, 2011, 234 s.
4. Şəkərəliyev A.Ş. Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi, Bakı: Azərnəşr, 2013, 567 s.
5. Şəkərəliyev A.Ş., Şəkərəliyeva Z.A. Xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük tarif tənzimlənməsi, Bakı: Nicat, 2006, 228 s.
6. Şəkərəliyev A., Əliyev Ş.T., Cavadov M.Ə. Nobel mükafatı almış iqtisadçılar və onların nəzəriyyələri. Bakı: Elm, 2004, 234 s.

7. Авдокушин Е.Ф. Международные экономические отношения. М.: Юристъ, 2010, 368 с.

8. Алексеев И.С. Внешнеэкономическая деятельность. М.: Дашков и К, 2017, 304 с.

9. Алиев А.А. Таможенное дело и развитие мировой экономики. Монография , СПу, 2010, 236 с.

10. https://www.stat.gov.az/

НЕНЕФТЯНОЙ ЭКСПОРТНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ АЗЕРБАЙДЖАНА, АНАЛИЗ ВОЗДЕЙСТВИЯ НА КОНТЕКСТ ЧЛЕНСТВА В ВТО

Рамиль АБАКАРОВ

Резюме

Для успешного развития национальной экономики в современном мире важно включение ее в мировую торговую систему. Азербайджан - молодое государство, которое активно участвует в процессе интеграции в мировую экономику. Чем эффективнее организация внешнеэкономической деятельности и процессы использования экспортного потенциала, тем успешнее будет развиваться национальная экономика. Также важно, чтобы страна специализировалась на международном разделении труда. Развитые страны, как правило, специализируются на производстве высокотехнологичной продукции и услуг, а наименее развитые страны - на поставках сырья и полуфабрикатов. Объем и структура экспорта играют важную роль в формировании внешнеэкономических связей страны. В Азербайджане есть все условия для улучшения структуры экспорта, и с этой точки зрения тема исследования актуальна.

Ключевые слова: *народное хозяйство, ненефтяной сектор, ОТП, внешняя торговля, экспортный потенциал.*

AZERBAIJAN'S NON-OIL EXPORT POTENTIAL, ANALYSIS OF IMPACTS ON WTO MEMBERSHIP CONTEXT

Ramil ABAKAROV

Abstarct

For the successful development of the national economy in the modern world, it is important to include it in the world trade system. Azerbaijan is a young state that is actively involved in the process of integration into the world economy. The more effective the organization of foreign economic activity and the processes of using the export potential, the more successfully the national economy will develop. It is also important for the country to specialize in the international division of labor. Developed countries, as a rule, specialize in the production of high-tech products and services, while the least developed countries specialize in the supply of raw materials and semi-finished products. The volume and structure of exports play an important role in the formation of the country's foreign economic relations. Azerbaijan has all the conditions to improve the structure of exports, and from this point of view, the research topic is relevant.

Keywords: *national economy,non-oil sector, OTP, foreign trade ,export potential*

UOT 338.1

RƏQƏMSALLAŞMA, XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ İQTİSADİ TƏSİRLƏRİ

Günay İlham qızı ABBASOVA,
İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutu, mütəxəssis,
Bakı Dövlət Universiteti, tələbə
gunay.abbas@gmail.com

Xülasə

Təqdim olunan məqalədə dördüncü sənaye inqilabının gəlişi ilə tətbiq olunan yeniliklər, informasiya və telekommunikasiya texnologiyalarından daha geniş istifadə, həmçinin COVİD 19 pandemiyasının geniş vüsət alması və bu kontekstdə rəqəmsallaşma, onun iqtisadiyyata, dövlət və sahibkarlıq strukturlarına təsiri məsələlərəinə baxılmışdır.

Həmçinin məqalədə izah edilir ki, müasir sahibkarlıq strukturları rəqabət artımı strategiyasını qurarkən iqtisadiyyatın rəqəmsallaşmasının insanların fəaliyyətinin bütün sahələrinə, o cümlədən dəyişən biznes davranış modelinə, iqtisadi münasibətlərin strukturuna və iqtisadi təfəkkür tərzinə təsirini nəzərə almalıdırlar.

Açar sözlər: *rəqəmsal iqtisadiyyat, rəqəmsal texnologiyalar, innovasiya, sənaye inqilabı, pandemiya (COVİD 19), sahibkarlıq, rəqəmsal bazar.*

GİRİŞ

Bu gün dünya yeni qlobal dəyişikliklər astanasındadır. Dördüncü sənaye inqilabının gəlişi ilə həyatımıza daxil olan yeniliklər (Sənaye 4.0) - informasiya və telekommunikasiya texnologiyalarının daha geniş istifadəsi, dünya əhalisinin 60%-nin internetdən istifadəsi (bu göstərici COVİD-19 pandemiyasının fonunda artıb), süni intellekt, robotlaşdırılma və texnologiyalardan geniş istifadə, İoT-Internet of Things, Big Data və sadalananların nəticəsi olan rəqəmsallaşdırma yeni imkanlar açır. Bu imkanlar hazırda heç vaxt olmadığı kimi özünü büruzə verir.

Eləcə də, hazırki dövrdə koronavirus epidemiyasının yeni bir növünün ortaya çıxması iqtisadiyyatın və fəaliyyətin ən müxtəlif sahələrinin rəqəmsallaşdırılması və rəqəmsal iqtisadiyyata keçidin sürətləndirilməsi istiqamətini daha da aktual etmişdir. Bu baxımdan da, qeyd olunan mövzu dünyada geniş müzakirələrə səbəb olmaqla kifayət qədər tədqiq olunmaqdadır.

Deyilənləri nəzərə alaraq, təqdim olunan məqalədə rəqəmsal iqtisadiyyat və onun əsas xüsusiyyətləri təhlil edilmiş, onun iqtisadiyyata təsirləri şərh edilmiş, eləcə də mövcud pandemiya şəraitində üstünlükləri ümumiləşdirilərək sadalanmışdır.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın xüsusiyyətləri

Rəqəmsal iqtisadiyyat - rəqəmsal texnologiyalara əsaslanan iqtisadi fəaliyyətdir. Rəqəmsal texnologiyalara həmçinin elektron (rəqəmsal adlanmağa başladı) mal və xidmətlər də daxildir. Rəqəmsal iqtisadiyyat - məlumatların ötürülməsi, işlənməsi, saxlanması, yenilənməsinə həmçinin rəqəmsal kompüter texnologiyalarının yeni üsullarına əsaslanan iqtisadiyyatdır. 1995-ci ildə rəqəmsal iqtisadiyyat (digital economy) terminini Massachusetts Universitetinin amerikalı alimi Nicolaso Negroponte tərəfindən dövriyyəyə buraxıldı. Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı üçün milli informasiya texnologiyaları sektorunu inkişaf etdirmək, innovativ

texnologiyaların yaradılmasını stimullaşdırmaq və onların inkişafı üçün beynəlxalq səviyyədə əməkdaşlıq etmək lazımdır.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın əlavə üstünlükləri:

1. Maliyyə əməliyyatlarının sadələşdirilməsi, elektron və rəqəmsal pulların rolunun artırılması;
2. Distant iş imkanlarının inkişafı;
3. Elektron sənədlərin tətbiqi;
4. Daha açıq və əlçatan bazar;
5. İstehsal səviyyəsinin artırılması;
6. Malların və xidmətlərin dəyərinin azaldılması;
7. Bürokratiya səviyyəsinin azaldılması.

Rəqəmsal iqtisadiyyat rəqəmsal kompüter texnologiyasına əsaslanan iqtisadiyyata aiddir. Rəqəmsal iqtisadiyyat da bəzən internet iqtisadiyyatı, yeni iqtisadiyyat və ya web iqtisadiyyatı adlanır. Rəqəmsal iqtisadiyyat getdikcə ənənəvi iqtisadiyyatla birləşir.

Koronavirus rəqəmsal texnologiyalarını ön plana çıxarmaqla yeni nəsil texnologiyaların istifadəsini sürətləndirdi. Dünyada infeksiyanın yayılması, Amerika, Avropa və Asiyanın bir çox şəhərlərini təcrid etdi və iqtisadiyyatda rəqəmsal texnologiyaların inkişafına ciddi təsir etdi. İnsanlar və şirkətlər virus infeksiyasından qorxaraq, onlayn ticarətdən daha çox oflayn ticarətə üstünlük verirlər ki, bu da elektron ticarətin payını artırır. Mövcud vəziyyət onlayn tətbiqlərə, rəqəmsal texnologiyalara böyük tələbat yaradır və bu da öz növbəsində dünya ölkələrində davamlı infrastrukturun mövcudluğunu və qurulmasını zəruri edir. Beləliklə, milyonlarla insanın evdən işləməsi sayəsində şəbəkəyə qoşulma xidmətlərinə tələb sürətlə artır, internet üzərindən ötürülən məzmunun həcmi artır və bu da infrastrukturun inkişafını təbii ki, zəruri edir. Çinin real vaxtda koronavirusla apardığı mübarizə dünyaya müasir texnologiyaların və super App-ların (bir neçə xidməti birləşdirən xüsusi mobil tətbiqlər) gücünü göstərdi. Baş verənlər epidemiyaların yaratdığı zərərin azaldılmasının informasiya texnologiyaları sayəsində, o cümlədən internet sayəsində mümkün olduğunu göstərir - ***rəqəmsallaşdırma*** insanların bir çox xəstəliklərin diaqnozu və izlənilməsinə yanaşmasını dəyişdirdi [1].

"Rəqəmsallaşdırma" prosesi adətən rəqəmsal texnologiyaların kütləvi tətbiqi və mənimsəməsi ilə başlayan sosial-iqtisadi transformasiya kimi başa düşülür, yəni məlumatların yaradılması, emalı, mübadiləsi və ötürülməsi texnologiyaları. Rəqəmsal transformasiya (rəqəmsallaşdırma) - verilən məlumatlar əsasında rəqəmsal reallıqda biznes formasının dəyişdirilməsi. Rəqəmsal transformasiya (rəqəmsallaşdırma), Big Data, blockchain və s. kimi texnologiyaların istifadəsi ilə məhdudlaşmır.

Rəqəmsallaşdırma, məlumatların bitlərə təşkil edildiyi rəqəmsal (yəni maşınla oxunan) formata çevrilmə prosesidir. Müasir praktikada rəqəmsal məlumatlar kompüter emalını və digər əməliyyatları asanlaşdıran ikili ədədlər kimi təqdim olunur, lakin dəqiq şəkildə rəqəmsallaşdırma sadəcə analoq mənbənin rəqəmsal formata çevrilməsini nəzərdə tutur; istifadə edilə bilən hər hansı digər nömrələşmə sistemidir.

Bu gün Azərbaycan rəqəmsal transformasiya yolundadır. Dövlət tərəfindən Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqəmsallaşdırılması və rəqəmsal iqtisadiyyatın qurulması istiqamətində böyük işlər görülür. Azərbaycan Avropa ilə Asiyanı birləşdirən nəqliyyat və enerji mərkəzinə çevrilib və hazırda Azərbaycanın rəqəmsal və texnoloji mərkəzə (rəqəmsal xab) çevrilməsi istiqamətində işlər aparılır.

Cari qlobal dəyişikliklər və pandemiyanın yaratdığı vəziyyət fonunda

iqtisadiyyatın rəqəmsallaşdırılması, rəqəmsal iqtisadiyyatın qurulması, infrastrukturun və texnoloji müstəqilliyin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sayəsində ölkənin rəqabət qabiliyyətinin artırılması, ölkənin investisiya cəlbediciliyinin artırılması və informasiya suverenliyinin təmin edilməsi Azərbaycanın əsas məqsədlərindən biridir.

Ölkənin uğurlu coğrafi mövqeyi və təbii sərvətləri, insan potensialı, eləcə də son illər qəbul edilən dövlət proqramları, fərman və sərəncamlar bunun üçün bütün imkanları yaradır. Burada əsas məqsəd rəqəmsal texnologiyaların ictimai həyatın bütün sahələrinə tətbiq edilməsidir. Bu proses də öz növbəsində beş sahəni əhatə edir: təhsil, infrastruktur, informasiya təhlükəsizliyi, elmi-texnoloji inkişaf və normativ tənzimləmə.

Təhsil - əsas məqam rəqəmsal iqtisadiyyatın ixtisaslı kadrlarla təmin olunması üçün sistemin təkmilləşdirilməsidir. Əhali müəyyən "rəqəmsal" bacarıqları mənimsəməlidir. Hazırda pandemiya nəticəsində biz artıq təhsil sisteminin onlayn rejimə keçməsinin zəruriliyini müşahidə edirik.

İnfrastruktur - nfrastrukturun inkişafı prioritetdir, çünki məlumatları saxlaya və emal edə biləcək vahid sistem yaradılmalıdır. Rəqəmsal iqtisadiyyatın qurulması məhz davamlı infrastrukturla sıx bağlıdır. Çünki müasir texnoloji infrastruktur rəqəmsallaşma və rəqəmsal iqtisadiyyatın əsasıdır.

İnformasiya təhlükəsizliyi - dünyada informasiya sızması hallarının artması ilə əlaqədar olaraq, kibertəhlükəsizliyin inkişafı istifadəçilərin məlumatlarını həm daxili, həm də xarici amillərdən qoruyacaq. Bunun üçün əhalinin informasiya təhlükəsizliyi sahəsində biliklərini artırmaq lazımdır. Eyni zamanda, ölkənin bütün xəstəxanaları, məktəbləri, universitetləri və yaşayış massivləri internetə çıxışla təmin edilməlidir.

Elmi-texnoloji inkişaf - rəqəmsal iqtisadiyyat sahəsində tədqiqatların dəstəklənməsi texnologiyaların inkişafını təmin edir. Belə texnologiyalara ən çox daxildir: süni intellekt, əlavə və virtual reallıq texnologiyaları, big data, kvant texnologiyaları, robot texnikası, rəqəmsal tibb və blockchain.

Normativ tənzimləmə - rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı yeni texnologiyaların tətbiqini və onun fəaliyyətinə mane olmayan tənzimlənən mühitin yaradılmasını tələb edir.

Rəqəmsal iqtisadiyyat sənaye bazarlarının standart modellərini dəyişir, bazar iştirakçılarının rəqabət qabiliyyətini artırır. Sahibkarlıq quruluşunun fəaliyyət göstərdiyi mal və ya xidmətlər bazarında rəqabətin olması, bunun müəyyən rəqabət qabiliyyətini təmin etməsini tələb edir. Müasir dövrdə transformasiya cəmiyyətinin institusional strukturu öz xüsusiyyətlərinə malikdir və rəqəmsal iqtisadiyyatın formalaşmasını tələb edir ki, bu da öz növbəsində sahibkarlıq strukturlarının rəqəmsallaşdırılmasına ehtiyac yaradır. Beləliklə, rəqəmsal aktivlərə sahiblik sahibkarlıq strukturlarına əlavə rəqabət üstünlüyü verir və şirkətlərin rəqabət qabiliyyəti onların rəqəmsallaşdırılmasının səviyyəsini müəyyən edir.

İqtisadiyyatın rəqəmsallaşması istehlakçı və maliyyə bazarlarını əhəmiyyətli dərəcədə yeni bir bazar növünə - rəqəmsala çevirdi. (ingiliscə Digital Market) İnternetdə elektron ticarətdən istifadə edərək mal və xidmətlər ticarətini asanlaşdıran rəqəmsal texnologiyalara əsaslanan bazar nəzərdə tutulur. Rəqəmsal bazar bütün dünyada müasir Biznes üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki insan fəaliyyətinin demək olar ki, bütün sahələrinə maksimal təsir göstərir. Bu gün bu bazar informasiya-telekommunikasiya texnologiyaları, innovativ mal və xidmətlər kompleksini, eləcə də rəqəmsal infrastrukturun bütün elementlərini əhatə edən kompleks bir sistemdir. Bu bazar rəqəmsal platformalarda qurulur və əlavə dəyərin formalaşdırılması və maliyyə hesablamalarının aparılması üçün bütün mövcud qaydaları dəyişir. Bundan əlavə,

rəqəmsal bazar və onun inkişafı beynəlxalq ticarətdə qloballaşma proseslərinin sürətinə, biznes mühitinin transformasiyasına və iqtisadi aktivliyə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Rəqəmsal bazarın inkişafına təkcə İKT-nin inkişaf templəri deyil, həm də elektron kommersiya kimi bazarın tərkib hissəsi də əhəmiyyətli təsir göstərir. Elektron kommersiya son 5-7 ildə rəqəmsal bazarın əsas seqmenti kimi biznesin aparılmasının ümumi prinsip və standartlarına, əhalinin sosial-iqtisadi rifahının yaxşılaşdırılması istiqamətində elmi-texniki paradiqmanın istiqamətinə təzyiq göstərir [2]. Elektron ticarətin artan populyarlığı rəqəmsal bazarda rəqabət mübarizəsində əhəmiyyətli üstünlüklər yaradır. Elektron ticarət iştirakçılarına maksimum üstünlüklər verməkdən ibarətdir-məlumatların sutkalıq rejimdə planetin istənilən nöqtəsinə, harada ki, öz malından (xidmətindən, yerinə yetirilən işlərin növündən asılı olmayaraq) internetin olması; vahid geoiqtisadi məkanda zəruri transsərhəd əlaqələri qurmaq imkanı; harada olmağından və / və ya siyasi öhdəliklərindən asılı olmayaraq, biznes partnyoru və digər kontragentləri seçmək imkanı; onların böyük nomenklaturasından şəxsi üstünlüklərini tam qane edən bu məhsulun xüsusiyyətlərini əldə etmək imkanı; sifarişçilərin dəyişən sorğularına və gözləntilərinə tez cavab vermək imkanı; reklama, disterbyuterliyə, "artıq" personalın məzmununa və müqavilələrin bağlanmasına xərclərin əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaq imkanı [3].

Vahid rəqəmsal bazar - elektron xidmətlər və məlumatlara girişdə yerli, regional və qlobal maneələri aradan qaldıran və yerləşdiyi ölkədən asılı olmayaraq rəqəmsal iqtisadiyyat və cəmiyyətlərin inkişafına imkan yaradan bazardır (şəkil 1).

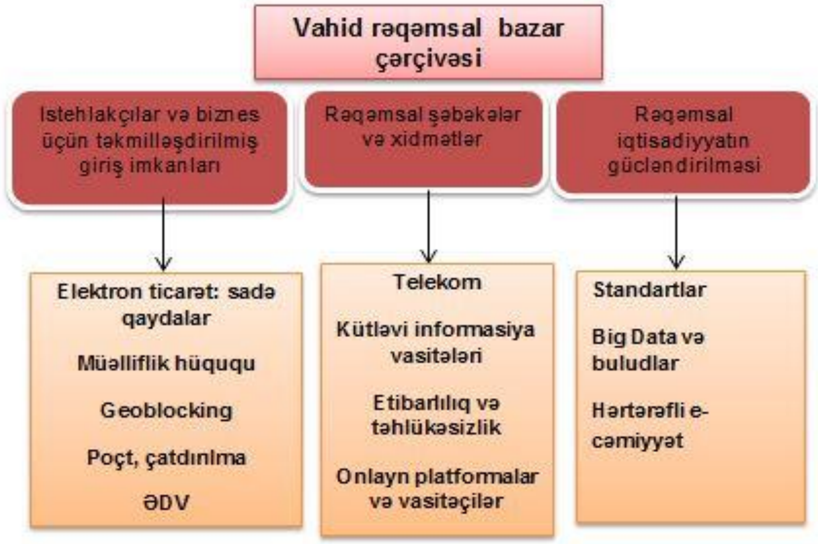

Şəkil 1. Vahid rəqəmsal bazarın çərçivəsi

Rəqəmsal mühit konsepsiyasının əsasları

Rəqəmsal infrastruktur: rabitə sistemləri, bulud hesablamaları, məlumat emalı mərkəzləri, identifikasiya sistemləri, həmçinin rəqəmsal infrastrukturun vacib elementləri (dövlət və özəl buludlar, e-ID xidmətləri, kiber təhlükəsizlik, fərdi məlumatların qorunması sistemləri və s.).

Rəqəmsal komponentlər: paylaşılan rəqəmsal platformalar və xidmətlər (e-ödəmələr, e-gömrük, elektron ticarət, açıq məlumatlar, rəqəmsal nəqliyyat dəhlizləri, milli məkan məlumatları, big data, proqnozlaşdırıcı analitika və s.) (şəkil 2).

Analoji komponentlər: rəqəmsal bazarın yaradılması, qanunvericilik və

tənzimləmə bazasının inkişafı (tənzimləmə və standartlar, (sənaye standartları daxil olmaqla)), rəqəmsal modernləşmə və transformasiya proseslərinə başlamaq üçün əlverişli şərait; idarəetmə və koordinasiya mexanizmləri, liderlik, təşkilati quruluş, rəqəmsal bacarıq və kvalifikasiya [4].

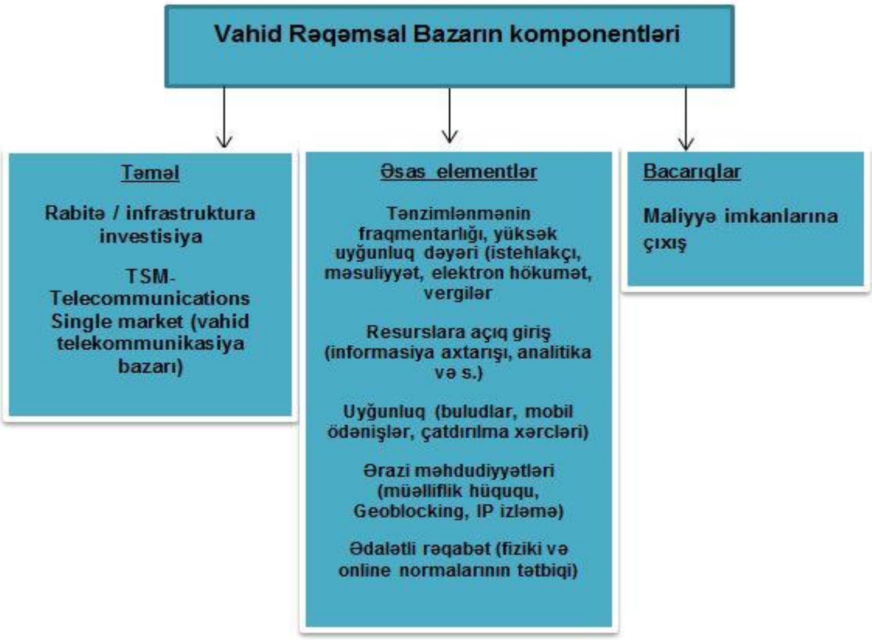

Şəkil 2. Vahid rəqəmsal bazarın komponentləri

Dördüncü sənaye inqilabının texnoloji nailiyyətləri iş mühitinə və onun iştirakçılarına ciddi təsir göstərmişdir, onlar sənaye texnologiyanı rəqəmsal texnologiyalarla birləşdirərək rəqəmsal texnologiyalardan istifadə etməyə keçmişlər. Bunlar nədən ibarətdir? (şəkil 3).

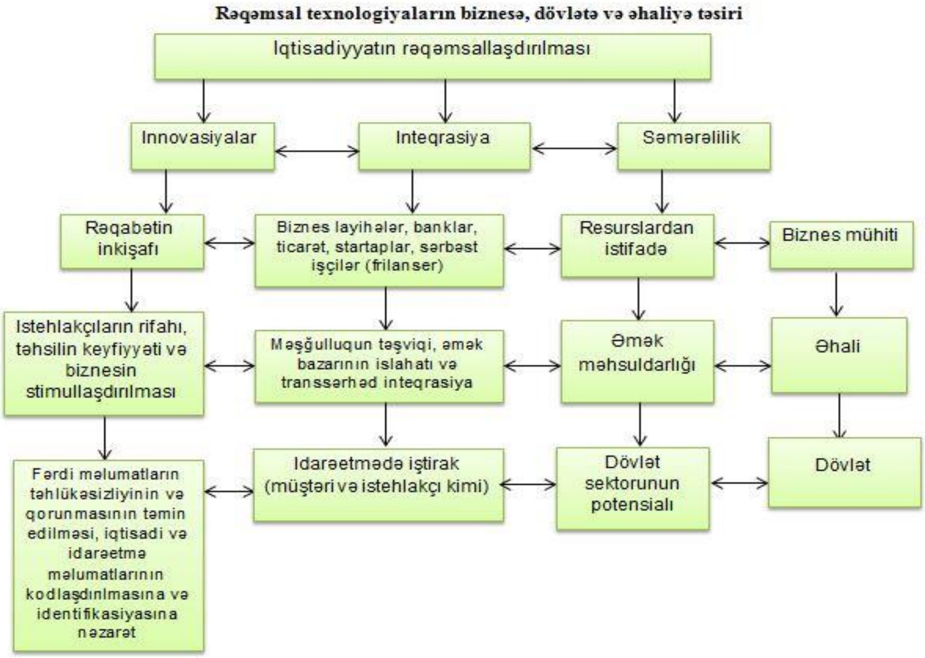

Şəkil 3. Rəqəmsal texnologiyaların təsirlərinin sxematik təsviri

"Rəqəmsallaşdırma" aşağıdakilara təsir göstərmişdir:

- biznesin təşkilinin və aparılması yollarına, onun marketinq strategiyalarına;
- biznesi resurslarla təmin edilməsinə;
- rəqəmsal sahədə kəskin şəkildə azaldılmış və ya ümumiyyətlə yox olan istehsal və transaksiya xərcləri (təşkilati, idarəetmə, kommunikasiya, məlumatların alınması, emalı və saxlanması xərcləri) üçün;
- şəbəkə təsirləri və qlobal miqyaslı iqtisadiyyat [5].

NƏTİCƏ

Beləliklə, müasir sahibkarlıq strukturları rəqabət artımı strategiyasını qurarkən iqtisadiyyatın rəqəmsallaşmasının insanların fəaliyyətinin bütün sahələrinə, o cümlədən dəyişən biznes davranış modelinə, iqtisadi münasibətlərin strukturuna və iqtisadi təfəkkür tərzinə təsirini nəzərə almalıdırlar. Sahibkarlıq strukturlarının rəqabətqabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsi zamanı, xüsusilə rəqəmsallaşma şəraitində aktivlərin rentabelliyi, innovasiya potensialını, insan kapitalının inkişaf səviyyəsinin göstəricilərini, həmçinin maliyyə dayanıqlığının, dəyişkənliyinin və eyni zamanda sahibkarlıq strukturunun maliyyə vəziyyətinin sabitliyinin göstəricilərini nəzərə almaq lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Маслова Е. Блокчейн – это навсегда, готовьтесь. URL: https://secretmag.ru/cases/ interview/elena-masolova-tokenstars-blokchein-eto-navsegda-gotovtes.htm.
2. http://edrj.ru/article/23-01-20
3. https://financeninsurance.com/digital-economy/
4. «Перспективы получения цифровых дивидендов в евразийском экономическом союзе», Всемирный банк, 2017.
5. «Влияние цифровой трансформации на бизнес и деловую среду» М. В. Сафрончук, Цифровая экономика № 2 том 3, февраль 2018.

ЦИФРОВИЗАЦИЯ, ОСОБЕННОСТИ И ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ВЛИЯНИЕ

Гюнай АББАСОВА

Резюме

В представленной статье рассмотрены инновации, применяемые с приходом четвертой промышленной революции, более широкое использование информационных и телекоммуникационных технологий, а также широкое распространение пандемии COVID 19 и ее влияние на экономику, государственные и предпринимательские структуры.

Также в статье дается объяснение того, как современные бизнес-структуры при разработке стратегии конкурентного роста должны учитывать влияние цифровизации экономики на все сферы человеческой деятельности, включая изменение бизнес-модели, структуры экономических отношений и экономического мышления.

Ключевые слова: *цифровая экономика, цифровые технологии, инновации, промышленная революция, пандемия (COVID 19), предпринимательство, цифровой рынок.*

DIGITALIZATION, FEATURES AND ECONOMIC EFFECTS

Gunay ABBASOVA

Abstract

This article examines the innovations applied since the advent of the fourth industrial revolution, the wider use of information and telecommunication technologies, as well as the widespread spread of the COVID 19 pandemic and its impact on the economy, government and business structures.

The article also explains how modern business structures, when developing a competitive growth strategy, should take into account the impact of digitalization of the economy on all spheres of human activity, including changes in the business model, the structure of economic relations and economic thinking.

Keywords: *digital economy, digital technologies, innovation, industrial revolution, pandemic (COVID 19), entrepreneurship, digital market.*

UOT 33

SƏNAYENİN QEYRİ-NEFT SEKTORUNA ÖZƏL İNVESTİSİYALAR ÜÇÜN DÖVLƏT TƏŞVİQLƏRİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ

Elnur İBRAHİMLİ,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Beynəlxalq Magistratura və Doktorantura Mərkəzi, magistr
lnrbrhml@gmail.com

Xülasə

İnvestisiya müəyyən dərəcədə iqtisadi artımdan asılıdır. İnvestisiyalar ölkədə sosial-iqtisadi sistemin inkişafı üçün ən vacib amillərdən biridir. İnvestisiyaların miqyası, səmərəliliyi və strukturu mahiyyət etibarilə bölgə iqtisadiyyatının vəziyyətini, inkişaf səviyyəsini, perspektivlərini və rəqabət qabiliyyətini müəyyənləşdirir. İnvestisiyaların dinamikasında baş verən dəyişikliklər həm ictimai istehsalın həcminə, həm də əhalinin məşğulluq səviyyəsinə, milli iqtisadi kompleksdəki digər struktur dəyişikliklərə təsir göstərir, iqtisadiyyatın sahələrinin və sahələrinin inkişafını stimullaşdırır. Məhz sərmayədəki dəyişiklik, istehlakın mövcud vəziyyəti ilə gələcək böyümənin təməlinin formalaşması arasında resursların ilkin bölgüsünü və yenidən bölüşdürülməsini əks etdirən təkrar istehsal prosesinin həyata keçirilməsi üçün əsas fundamental parametrdir.

Nəticə etibarilə, ölkə iqtisadiyyatındakı xarici investisiyaların payının artması hələ də Azərbaycanın iqtisadi inkişaf strategiyasının zəruri hissəsidir.

Bu mövzunun aktuallığı bir tərəfdən sənayedə yatırımların miqyası və digər tərəfdən - investisiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi mexanizmlərinin zəif məlumatlandırılması ilə əlaqədardır.

Açar sözlər: *qeyri-neft sektoru, özəl investisiyalar, dövlət təşviqi*

Giriş

Azərbaycan Respublikasının "İnvestisiya fəaliyyəti haqqında" qanunu aşağıdakı tərifə malikdir: "İnvestisiyalar yalnız gəlir gətirmək üçün deyil, həm də sosial effekt, habelə maddi və intellektual dəyərlər yaratmaq üçün sahibkarlıq və digər fəaliyyət obyektlərinə qoyulan maliyyə mənbələridir".

"İnvestisiya" anlayışı birbaşa "investisiya fəaliyyəti" termini ilə əlaqəlidir. "İnvestisiya fəaliyyəti" tərifi ümumiyyətlə dar və geniş mənada nəzərdən keçirilir. Elektron lüğət bu terminin aşağıdakı tərifini özündə cəmləşdirir "İnvestisiya fəaliyyəti - hər şeydən əvvəl geniş mənada - layihələrə pul və ya digər dəyərlərin qoyulması, həmçinin gəlirliliyin təmin edilməsi, yəni bu investisiyaların effektivliyinin məcmu fəaliyyətidir. İnvestisiya fəaliyyəti - dar mənada - pul ekvivalenti olmayan aktivlərin alqı-satqısıdır".

İnvestisiya fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasının "İnvestisiya Fəaliyyəti haqqında" Qanununda aşağıdakı kimi təsvir edilmişdir: "İnvestisiya fəaliyyəti, sərmayə qoyuluşu və investisiyaların həyata keçirilməsi ilə bağlı investorların bütün hərəkətlərinin məcmusudur. İnvestisiya fəaliyyətinin obyekti iqtisadiyyatın bütün sahələrindən olan əsas və dövriyyə vəsaitləri, intellektual dəyərlər, elmi-texniki məhsullar, qiymətli kağızlar, digər əmlak obyektləri, habelə mülkiyyət hüquqları daxil olmaqla hər hansı bir əmlakdır".

İnvestisiya fəaliyyəti həm ayrı-ayrı qurumların fəaliyyəti üçün, yəni mikro səviyyədə vacibdir; və bütövlükdə ölkənin makro səviyyədə sosial-iqtisadi inkişafı üçün. Aşağıda bu səviyyələrdə investisiyaların mahiyyətini ayrıca nəzərdən keçirəcəyik.

Makro səviyyədə investisiya vacibdir. Bunlar dövlət siyasətinin müəyyənləşdirilməsi, istehsal olunan məhsulların rəqabət qabiliyyətinin artırılması və keyfiyyətinin yüksəldilməsi, elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsi, iqtisadiyyatın yenidən qurulması və bütün sahələrinin bərabər inkişafı, sənaye üçün əskik xammal bazası yaratmaq, ölkənin müdafiə və təhlükəsizlik problemlərini həll etmək və s. ... İnvestisiya bazarının inkişafının makroiqtisadi göstəricilərinin qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması ayrı-ayrı bölgələrin yanında iqtisadiyyatın sahələri və alt sahələrinin investisiya cəlbediciliyinin formalaşması üçün əsasdır.

Mikro səviyyədə investisiyalar müəssisənin sabit fəaliyyətini, sabit maliyyə vəziyyətini təmin etmək və fərdi müəssisədən qazancları maksimum dərəcədə artırmaq üçün lazımdır. Bir müəssisəyə investisiya qoymadan istehsal etdiyi malların və xidmətlərin rəqabət qabiliyyətini təmin etmək, əsas fondların köhnəlməsinin mənfi nəticələrini aradan qaldırmaq və s.

Həm makro səviyyədə, həm də mikro səviyyədə investisiya fəaliyyətini təhlil etmək üçün nəticələr və asılı amillər barədə ətraflı məlumat əldə etmək lazımdır.

İnvestisiyaların rolu yalnız gəlir əldə etməkdə deyil, çünki fondların gəlirliliyi yalnız fondların nə dərəcədə səmərəli idarə olunduğu, fəaliyyətinin istiqamətləri daxil olmaqla biznesin inkişafı ilə birbaşa nisbətdədir. İnvestisiya mənbələri Şəkil 1-də göstərilmişdir.

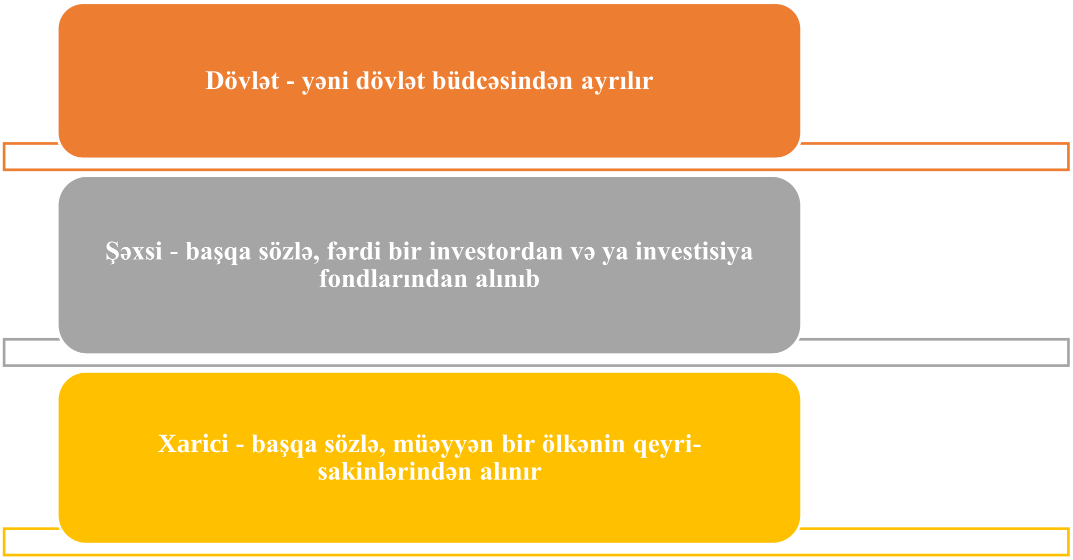

Mənbə: Ələkbər Məmmədov, İlqar Seyfullayev. Vergi və investisiya, Bakı, Caşıoğlu, 2013, 376 s.

Şəkil 1. İnvestisiya mənbələri

Yuxarıda göstərilən təsnifata baxmayaraq, bəzi mənbələrdə investisiyalar yalnız xarici və daxili bölünür.

Xarici investisiyalar bölgənin inkişafı üçün ən vacibdir. Bu, işin daxili ehtiyatları yetərli deyilsə, layihələrin daha sürətli başa çatdırılmasına imkan verir. Kənardan cəlb

olunan investisiyanın rolu o qədər vacibdir ki, xarici investisiyalar üçün daha cəlbedici bir mühit yaratmaq üçün dövlət müəyyən üstünlükləri təmin etməlidir. Xarici kapitalın ölkəyə axışı ilə ən vacib təcrübə və xarici əlaqələr tez-tez gəlir, yenilikçi istiqamətlərin və texnologiyaların inkişafı üçün bir təkan yaranır, mövcud müəssisələrin aktiv modernləşdirilməsi mərhələsi başlayır, təkrar istehsal və idarəetmə keyfiyyətinə təsirli nəzarət sistemləri qurulur.

Azərbaycan üçün, əksər böhran şəraitində sahiblərinin çox vaxt öz vəsaitlərinə sahib olmadığı müəssisələrin əksəriyyətinin modernləşdirilməsi məsələsi aktualdır. Bu, onlara iş inkişafının yeni bir istiqamətini mənimsəməyə, bərpa etməyə və istehsalı optimallaşdırmağa imkan verir.

Beləliklə, investisiyalar iqtisadiyyatın sabit işləməsi və inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır. İnvestisiyaların kəmiyyət nisbətlərindəki dəyişikliklər işsizlik və ictimai istehsalın həcminə, iqtisadiyyatdakı struktur dəyişikliklərinə, iqtisadiyyat və sənaye sahələrinin inkişafına təsir göstərir. Müəssisə fondlarının toplanması, təkrar istehsal potensialı, investisiyalar iqtisadi fəaliyyətin cari və gələcək nəticələrini birbaşa təsir edir. Eyni zamanda, köhnəlmiş əsas fondlara və texnologiyalara investisiya səmərəli işləməyəcəyi və müsbət iqtisadi nəticə verəcəyi üçün vəsait qoyuluşu effektiv formalarda aparılmalıdır. Fonların qeyri-rasional sərmayəsi, qaçılmaz olaraq dondurulma və gözlənilən bir nəticə olaraq - iqtisadiyyatda tənəzzül və istehsal həcmində azalma ilə nəticələnir.

İnvestisiya fondlarına əsas vəsaitlər və cari aktivlər, pul vəsaitləri, elmi və texniki məhsullar, əqli mülkiyyət hüquqları və qiymətli kağızlara (səhmlər, istiqrazlar və s.) Mülkiyyət hüquqları daxildir [10].

İnvestisiya fəaliyyətinin subyektləri, yəni investorlar istehsal, inşaat, innovasiya və maliyyə kapitalının dövriyyəsinə böyük diqqət yetirirlər. Aşağıdakı əsas investisiya tendensiyalarını ayırmaq məsləhətdir: elmə investisiya, istehsalın genişləndirilməsi, sənaye infrastrukturunun inkişafı, modernləşdirmə, maddi ehtiyatların inkişafı, sosial infrastrukturun inkişafı.

Günümüzdəki pul axınları maddi aktivlərin və ya qiymətli kağızların əldə edilməsindən əldə edilən mənfəət kimi xarakterizə edilə bilər və investisiyaların kapital və maliyyə investisiyalarına bölünməsi ilə xarakterizə olunur. Maliyyə investisiyaları - səhmlər, istiqrazlar, qiymətli kağızların alınması üçün digər tədbirlər. Kapital qoyuluşları əsas fondların bərpasına və inkişafına sərf olunan maddi, əmək və puldur. İstehsala qoyulan kapital qoyuluşu, istehsal və qeyri-istehsal sahəsindəki investisiyalar kimi təsnif edilir. İstehsal layihələrinə istehsal sahələrinin, kənd təsərrüfatı maşın və avadanlıqlarının tikintisi və təchizatı, çoxillik əkin və bağların salınması və s. Daxildir. Mədəniyyət obyektləri və ictimai iaşə, mənzil və kommunal xidmətlərin tikintisi xərcləri qeyri-istehsal kapital qoyuluşlarına daxil edilir. Makroiqtisadi səviyyədə həlledici rol oynadığı üçün əhəmiyyətli bir investisiya obyekti birinci qrupdur. Digər tərəfdən, kənd təsərrüfatı istehsalının yaxşılaşdırılması birbaşa bölgələrin sosial problemlərinin həlli ilə bağlıdır və bu səbəbdən qeyri-məhsuldar kapital qoyuluşları da hər il artmalıdır.

İnvestisiyaların dövlət tənzimləməsinin xarici təcrübəsini, o cümlədən makro səviyyədə iqtisadiyyata təsirli dövlət təsir metodlarını nəzərdən keçirək.

Dövlət idarəetməsində ümumi kapitalın formalaşması dövlət investisiyalarının mərkəzi konsepsiyasıdır. Bu konsepsiya, Avropa Milli və Regional Hesablar Sistemi (ESA 2010) - ESA 2010-un tətbiqi konseptual çərçivəsi daxilində Eurostat tərəfindən müəyyənləşdirilən Ümumi Hökumətin institusional bölməsinə daxil olan bütün dövlət

rəhbərliklərinin investisiyaları ilə uyğundur. ESA 2010-a görə, “ümumi əsas kapital formalaşması, müəyyən bir müddət ərzində əsas vəsaitlərin xaric olması ilə birlikdə yerli istehsalçılar tərəfindən əldə olunmalardan və istehsalçının və ya bölmələrin məhsuldar fəaliyyətləri ilə satılan istehsal edilməmiş aktivlərin dəyərinə bəzi əlavələrdən ibarətdir.

Əsas vəsaitlər istehsalatda bir ildən çox müddətdə istifadə olunan aktivlərdir. " Bu o deməkdir ki, investisiyalar əsas kapital istehlakı (amortizasiya) çıxılmadan əvvəl ölçülür. Ümumi əsas kapitalın formalaşması əsas kapitalın saxlanılması üçün adi xərcləri əhatə etmir, yalnız əsas fondlarla əlaqəli əhəmiyyətli irəliləyişləri əhatə edir. Xidmət xərcləri cari xərclər (dövlət istehlakı) kimi qeyd edilir və bu səbəbdən dövlət investisiyalarına daxil edilmir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi müxtəlif proqramlı metodlardan istifadə etməklə həyata keçirilir və iqtisadiyyatın bir çox sahələri üzrə paylanır və bu səbəbdən fərqli dövlət maliyyə qurumlarından istifadə olunur.

Ölkənin uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişafının parametrləri birbaşa investisiya bazarının inkişafı və iştirakçılarının strategiyası ilə bağlıdır. İnvestisiya mənbələri və onların istiqamətləri mürəkkəb və geniş bir sahədir.

Dövlət investisiya siyasətinin ümumi əhəmiyyəti və aktuallığı onun iqtisadi artımın sürəti və keyfiyyəti, iqtisadi quruluş, əmək bazarının inkişafı, sosial infrastrukturun keyfiyyəti və s. Daxil olmaqla sosial-iqtisadi həyatın demək olar ki, bütün sahələrinə təsiri ilə müəyyən edilir. Bu cəhətlər sosial-iqtisadi sistemin reproduktiv mexanizmi, investisiya resurslarının formalaşması və idarə edilməsi problemləri, regional iqtisadiyyatın investisiya inkişafının prioritetlərinin əsaslandırılması məsələləri ilə müəyyən edilir.

Sosial-iqtisadi inkişafın qiymətləndirilməsinin nəticələrinin proqnozlaşdırıla bilən meyarlarına baxmayaraq, dövlətin investisiya siyasəti üçün hədəfləri, vəzifələri formalaşdırmaq və prioritetləri seçmək üçün əhəmiyyətsiz bir vəzifə yoxdur.

Xüsusilə investisiya fəaliyyəti birbaşa iqtisadi sabitlikdən asılıdır.

Bundan əlavə, davamlı iqtisadi inkişaf hədəflərinə çatmaq istər-istəməz müəyyən səviyyədə institusional və infrastruktur inkişafını tələb edir. Müasir bazar iqtisadiyyatlarında dövlət siyasəti ümumiyyətlə ətraf mühitə və mənbələrə təsirlər yolu ilə son hədəflərə çatır. Əslində, dövlət konkret bazarların və sahələrin prioriteti barədə qərar qəbul etməkdən məsul olmaqdan imtina edir. Bu yanaşma sosial-iqtisadi vəziyyətin pisləşməsi risklərinin qeyri-qənaətbəxş olması halında əsaslandırıla bilər [13].

Bununla birlikdə, böhranlı transformasiya vəziyyətində, dolayı və hətta birbaşa tənzimləmə yolu ilə əsas mənbələrin bölgüsündə dövlətin fəal iştirakı tamamilə haqlıdır. Əsasən, bu, fərqli sahələrdə gözlənilən əsas və köməkçi xərclərin sahibkarlıq itkilərinin ödənilməsi üçün gözlənilən xərclərdən daha az olması, minimum yaşayış səviyyəsinin və sosial sabitliyin təmin edilməsinin yalnız haqlı deyil, həm də zəruri olduğu deməkdir.

Dünyanın bütün ölkələrində kapital qoyuluşları iqtisadi inkişafın təmin edilməsində əsas amillərdən biridir. Bu baxımdan dövrümüzdə dövlətin iqtisadi siyasətində investisiya siyasəti prioritet olmuşdur. Keçən əsrin 60-cı illərində investisiya fəaliyyəti ABŞ, Yaponiya, Almaniya, Fransa və Böyük Britaniya kimi ölkələrin iqtisadi inkişafının əsasını təşkil etmişdir. Əvvəllər özəl kapitalın inkişafındakı investisiyaların rolu ödəmə balansı kəsirinin örtülməsi, daxili istehsalın artırılması, işsizliyin aradan qaldırılması, məhsuldarlığın artırılması və s.

Qloballaşmanın modernləşməsi ölkədə sağlam rəqabətin yaranmasına, ölkədə yeni texnologiyaların və nou-hauların tətbiq olunmasına, iqtisadiyyatda liberallaşma və müasir idarəetmənin tətbiqinə, insan resurslarının inkişafına, ətraf mühitin qorunmasına və əhəmiyyəti baxımından çoxmillətli şirkətlərə və onların mənşə ölkələrinə dəstək verilməsinə səbəb oldu. Bu baxımdan Azərbaycan iqtisadiyyatına yatırımların strukturunu təhlil etmək, investisiya mühitinə təsir edən amilləri araşdırmaq və investisiya tələblərini müəyyən etmək vacibdir.

1994-cü ildən etibarən investorlara verilən güzəştlər Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatına investisiya qoymağa yönəldilmişdir. Respublikada investorların hüquq və mənafelərini, mülkiyyət toxunulmazlığını qorumaq, sahibkarlar, yerli və xarici investorlar üçün əlverişli iş şəraiti yaratmaq və qazancın maneəsiz istifadəsi üçün mühüm qanunlar qəbul edildi. Bu müddət ərzində Azərbaycan hökuməti bir sıra ölkələrdə ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması və investisiyaların təşviqi və qarşılıqlı qorunması barədə bir müqavilə imzaladı. Azərbaycanda investorların fəaliyyətinə mane olan və ölkə kapitalına xarici kapital cəlb edən amillərin aradan qaldırılması üçün müvafiq qanunlar, fərmanlar və qərarlar qəbul edilmişdir. 1992-ci ildə "Əsas kapital qoyuluşlarının qorunması haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu (7 aprel 1992-ci il və 5 noyabr 1996-cı il tarixli dəyişikliklərlə) və 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikasının investisiya fəaliyyətinə qoyulmuş investisiyalar investisiyaların hüquqi əsasını qoydu.

Hazırda Azərbaycanda investisiya qoyuluşları üçün hüquqi baza 4 səviyyədə müəyyən edilmişdir:

1) Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında;
2) qanunlar və digər normativ hüquqi aktlar;
3) ikitərəfli və çoxtərəfli hökumətlərarası müqavilələr;
4) çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələr.

Kimya, energetika, maşınqayırma, nəqliyyat, rabitə və digər sahələrin özəlləşdirilməsinin başlanğıcı investisiya axını cəlb etdi.

Milli İqtisadi Görünüş üçün Strateji Yol Xəritəsi müvafiq bir təşviq sisteminin yaradılmasının iqtisadiyyata (xüsusilə xaricdə) investisiya cəlb etməyə kömək edə biləcəyini vurğulayır. Bununla yanaşı, “bu alətlər hazırda Azərbaycanda iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün istifadə olunur. Önümüzdəki illərdə təşviqlər daim nəzərdən keçiriləcək və yenilənəcəkdir. ”

Buna görə təhlil ediləcək əsas suallar bunlardır:

- son iki ildə (2016-2017) qəbul edilmiş qərarlar və tədbirlər ölkədə investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması və qeyri-neft sektoruna kifayət qədər yerli (özəl) və xarici birbaşa investisiyaların cəlb edilməsi üçün yetərlidirmi?
- ölkənin qeyri-neft sektoruna həm daxili, həm də xarici birbaşa investisiyanı stimullaşdırmaq üçün dövlət siyasətində daha nələr dəyişməlidir?

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin tərəfi ilə respublikada investorların hüquq və mənafelərinin qorunması, mülkiyyətin toxunulmazlığı, yerli və xarici sahibkarlar üçün əlverişli iş şəraiti və qazancın maneəsiz istifadəsi üçün mühüm qanunlar qəbul edildi. Azərbaycan hökuməti ölkələrlə ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması, investisiyaların təşviqi və qarşılıqlı qorunması üçün bir sıra müqavilələr imzaladı.

Xarici investisiyaların cəlb edilməsi və xarici ticarətin genişləndirilməsi Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələrinin əsas prioritetlərindən biridir və ölkənin iqtisadi potensialının gücləndirilməsində vacib amillərdir.

Xarici investisiyaların coğrafiyası da genişdir. Beləliklə, Azərbaycana investisiya yatıran xarici ölkələrin ilk onluğunda Böyük Britaniya, ABŞ, Yaponiya, Norveç, Türkiyə, Fransa, Çex Respublikası, Almaniya, Səudiyyə Ərəbistanı və Rusiya kimi ölkələr qərar verdi. Türkiyə, ABŞ, İngiltərə, Almaniya, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Fransa və Rusiya, ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sektoruna ən çox investisiya yatıran ölkələr arasındadır. Azərbaycan dünyanın 149 ölkəsi ilə ticarət əlaqələri qurur. Ölkəmizin İtaliya, İndoneziya, Rusiya, Almaniya, Türkiyə, Böyük Britaniya, Tayland, Fransa, ABŞ və İsrail ilə daha sıx ticarət əlaqələri mövcuddur. Bu ölkələrin ümumi ticarətdəki payı% 67,8 idi. İxracat əməliyyatlarının həcmi 23,98 milyard dollara çatdı.

Danılmaz bir artı son zamanlar qeyri-neft sektorunun payının kəskin artmasıdır. Bu illərdə qeyri-neft sektorunda sabit iqtisadi artım müşahidə olunur. Lakin 2008-ci ildəki qlobal neft böhranı, sektorun ÜDM-dəki payının azalmasına səbəb oldu.

Mövcud məlumatlara görə, yalnız 2019-cu ildə ölkənin bölgələri üzrə, Şəkil 4-də göstərilən nisbətdə investisiya layihələri həyata keçirilmişdir.

Yalnız iqtisadiyyatı stimullaşdırmaq üçün proqramların icrası nəticəsində resurslardan istifadə və ÜDM göstəricilərində artımda ən təsirli nəticələr əldə edilə bilər. Uzunmüddətli investisiya siyasətinin planlaşdırılması prosesində əsas məqsəd iqtisadi makrostrukturun uzunmüddətli rəqabət qabiliyyətini təmin etmək üçün çevrilməsidir.

Kənd təsərrüfatı sektoru qeyri-neft sektoru üçün prioritet sahə hesab olunur. Bu sahə dərhal və nəticədə ölkənin istehlakının əsas tərkib hissəsi olan qida tədarükünü təmin edir. Keçmişdə, məhsul istehsalını genişləndirmək məqsədi ilə vəziyyət artmışdır. Lakin daxili bazarda xarici bazarlarla aşağı rəqabət və aşağı məhsuldarlıq istehlak xərclərini stimullaşdırmağa imkan vermir.

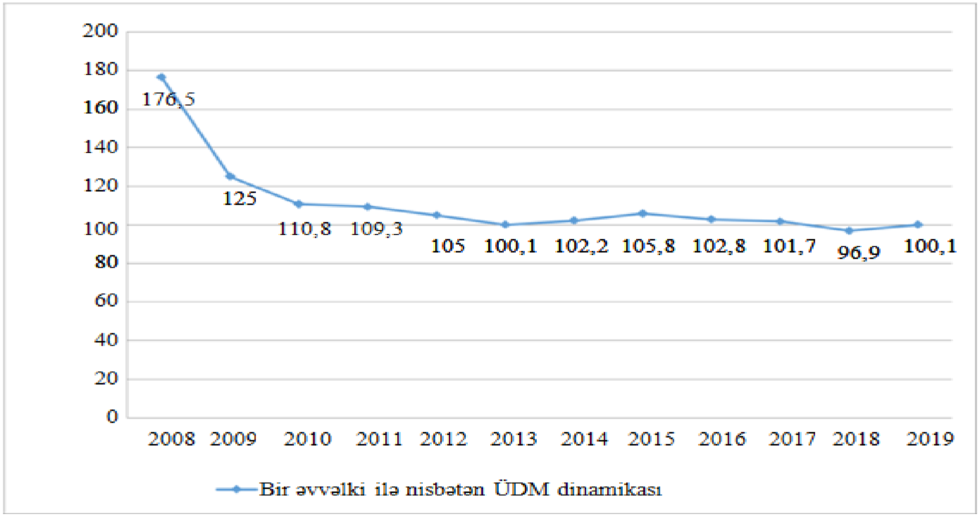

Mənbə: http://anfes.gov.az. (25.12.2019)

Şəkil 2. Əvvəlki ilə nisbətən ÜDM dinamikası, %

Xüsusilə bu sahədəki aşağı investisiya axını bu sahədəki yüksək istehsal riski ilə əlaqələndirilir. 2009-cu ildə bitkiçilik, ovçuluq və bitkilərin becərilməsi 2,320,6 milyon manat qiymətləndirilmiş və 2008-ci ilə nisbətən 3,5 faiz artmışdır. Bu dövrdə özəl sektora yönəldilmiş kapital qoyuluşlarının 3,5% -i və ya 254,0 milyon manatı ovçuluq

və ovçuluq və ət-tərəvəz sektorunun payına düşmüşdür. Bu il kənd yerlərində 25 kənd tibb müəssisəsi tikilib istifadəyə verilmiş, inşaat sektorunda isə 2,562,2 milyon manat gəlir əldə edilmişdir. Əyalətdə kapital qoyuluşlarının 0,4 faizi və ya 31,3 milyon manatı inşaat sektorunun payına düşüb ki, bu da həmin ilin eyni göstəricisindən 3,0 dəfə çoxdur. Hökümət inkişaf proqramı çərçivəsində dövlətə maliyyə dəstəyi göstərməsinə baxmayaraq, sahənin dəyəri azalmayıb və rəqabət qabiliyyəti istənilən səviyyəyə yüksəlməyib və bu səbəbdən ölkədə tədqiqat və istehsalın payı az olaraq qalır. Hal hazırda əsas problemlərdən biri bu sahədə effektiv kənd təsərrüfatı xidməti sisteminin olmamasıdır.

Ümumiyyətlə, bəzi MDB ölkələrində bu anda kifayət qədər heterojen bir vəziyyət var. Əksər ölkələrdə bərpa əlamətləri yalnız 1998-ci ildən bəri ortaya çıxmışdır. 2007-2008-ci ilə qədər bu ölkələrdə iqtisadi inkişaf səviyyəsinin sabitləşməsinə baxmayaraq, 2009-cu ildə göstəricilərə 2008-ci il qlobal maliyyə böhranı əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərdi və bu da əsas kapitala investisiya göstəricilərinə təsir etdi. Aşağıda bəzi MDB ölkələrinin böhrandan sonrakı 10 ildə dinamikasının müqayisəli təhlili verilmişdir.

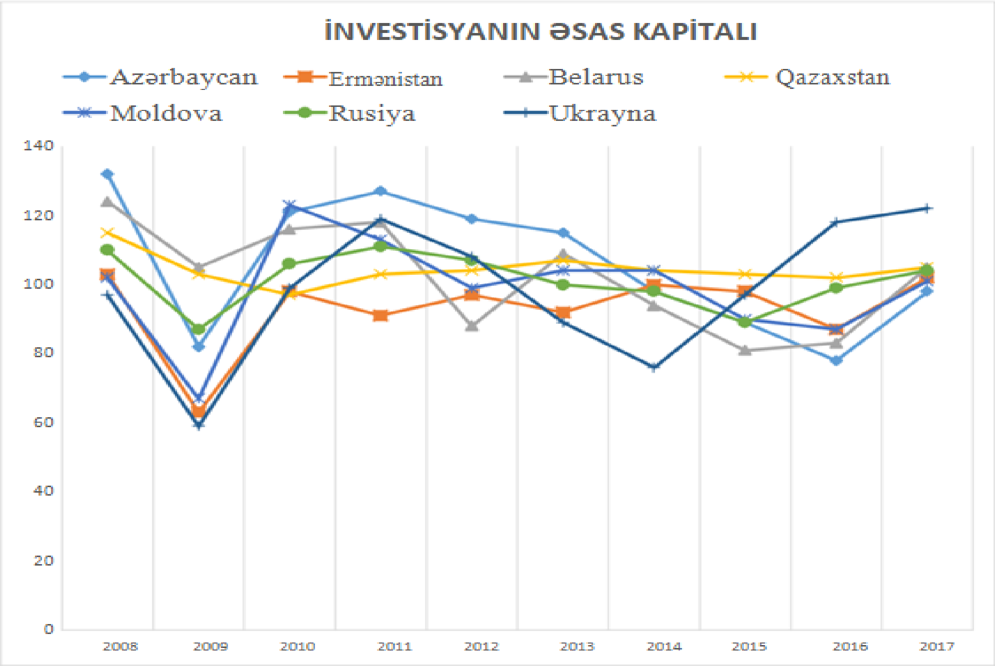

Mənbə: https://www.stat.gov.az/ (20.12.2020)

Şəkil 3. Əsas kapitala qoyulan investisiyaların dinamikası, əvvəlki ilə nisbətən, %

Şəkil 3-də göründüyü kimi. Azərbaycan ən qısa müddətdə böhrandan sonrakı dövrdə yüksək səviyyədə investisiya əldə etdi.

Dünya təcrübəsinə gəldikdə, ölkəyə investisiya axınının ən təsirli və geniş yayılmış formasının azad iqtisadi zonalar olduğunu görürük. Öz növbəsində, keçid iqtisadiyyatında azad iqtisadi zonaların yaradılması ölkəmizə bir çox üstünlüklər verə bilər. Azərbaycan iqtisadçıları da xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması ilə bağlı müəyyən fikirlər söyləyirlər.

Bu fikirlərin əsas istiqaməti ölkə iqtisadiyyatının davamlı inkişafı, ilk növbədə

qeyri-neft sektoruna diqqət, qloballaşan dünyada Azərbaycanın rəqabətə davamlı bir ölkə kimi tanınmasıdır. Birbaşa respublikamızın iştirakı ilə həyata keçirilən qlobal neft və qaz və rabitə layihələri Azərbaycan iqtisadiyyatının tədricən inkişafı üçün möhkəm zəmin yaratdı, lakin onların reallaşdırılması ÜDM dinamikasının nəticələrinə əsasən geridə qaldı.

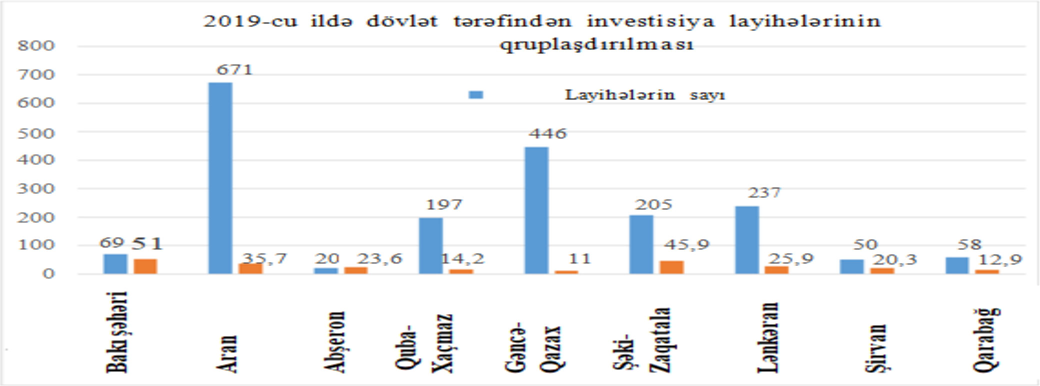

Mənbə: www.anfes.gov.az (2020)

Şəkil 4. 2019-cu ildə dövlət tərəfindən investisiya layihələrinin regional qruplaşdırılması

İnvestisiyaların təşviqi sahəsində bir "investisiya təşviqi sənədi" nin tətbiqi xüsusilə diqqət çəkir.

İnvestisiyaların Təşviqi Sertifikatını alan hüquqi şəxslər və fərdi sahibkarlar sənəd alındığı tarixdən etibarən 7 il ərzində bütün növ vergi və idxal rüsumlarında endirimlər əldə edirlər. Qeyri-neft ixracatını təşviq etmək üçün ixracı qeyri-neft məhsullarının ixracı ilə məşğul olanlara dövlət büdcəsi vasitəsi ilə təşviq etmək həm də ixrac yönümlü məhsullara investisiya qoyuluşunu təşviq edən bir addımdır. İxrac olunan malların siyahısında göstərilən malların növündən asılı olaraq, sahibkarlara ixrac olunan qeyri-neft məhsullarının gömrük dəyərinin yüzdə 3-dən 6-dək hissəsi büdcədən ödəniləcəkdir.

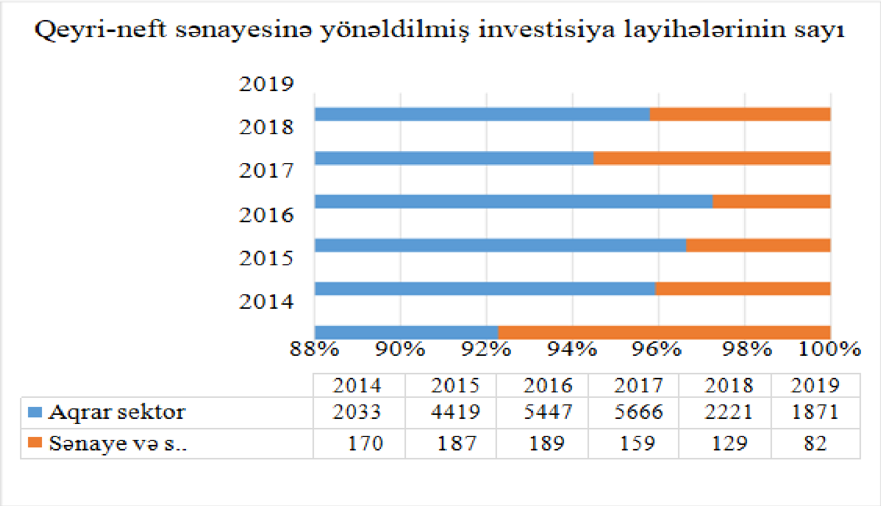

Mənbə: www.anfes.gov.az (2020)

Şəkil 5. Qeyri-neft sektoruna yönəldilmiş investisiya layihələrinin sayı

Dövlət investisiyalarına dövlət büdcəsinin investisiya fondları ilə yanaşı büdcədənkənar fondların (məsələn, Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu (SOFAZ) və s.) Və dövlətə məxsus müəssisə və təşkilatların kapital qoyuluşları daxildir. Bununla birlikdə, əsas kapitala qoyulan dövlət investisiyalarının böyük hissəsi dövlət büdcəsinə və ARDNF-ə məxsus idi

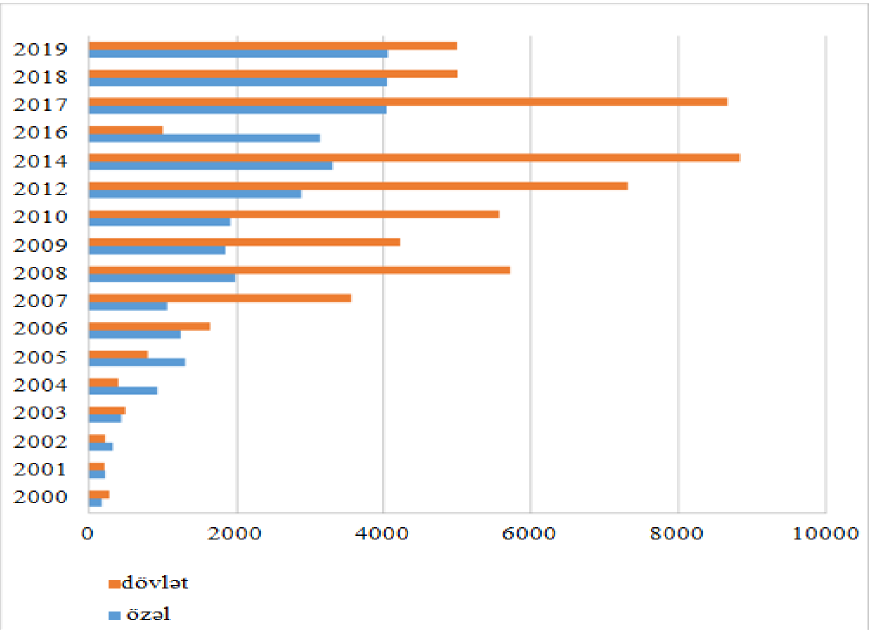

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. https://www.stat.gov.az/ (2020)

Şəkil 6. Əsas kapitala yönəldilmiş daxili investisiyaların strukturu, milyon manat

Nəticə

Sənaye təkcə istehsalın deyil, həm də bütövlükdə iqtisadiyyatın aparıcı sahələrindən biridir. Beləliklə, belə bir sənayenin inkişafı ÜDM, dövlət büdcəsinin formalaşması, işsizlik səviyyəsi və nəticədə əhalinin həyat səviyyəsi kimi əhəmiyyətli iqtisadi göstəricilərə təsir göstərəcəkdir. Dövlətin əsas vəzifəsi sabit inkişaf səviyyəsini, xüsusən də Azərbaycanda inkişaf üçün kifayət qədər potensiala sahib olan qeyri-neft sektorunu qorumaqdır.

Məqalədə Azərbaycanın sənaye sektorundakı investisiya fəaliyyətinin mövcud vəziyyətinin hərtərəfli öyrənilməsi əsasında aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

1. Hər bir ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi investisiya fondlarının payı ilə müəyyən edilir. İnvestisiya həcminin yüksək olduğu bir çox ölkədə iqtisadi inkişaf səviyyəsi də yüksəkdir, yəni aralarında birbaşa əlaqə mövcuddur. Sənayedə investisiya cəlb edilməsi, ilk növbədə iqtisadi dövriyyəyə əlavə mənbələrin cəlb edilməsi üçün şərait yaradır. Nəticədə məşğulluq faktorları müəyyən dərəcədə artır və bu da milli gəlirin artmasına səbəb olur. Bundan əlavə, investisiyaların cəlb edilməsi əməliyyat və idarəetmə işçilərinin ixtisaslaşmasına, istehsalın texnoloji səviyyəsinə və milli sənayenin məhsullarının keyfiyyətinin yüksəldilməsinə şərait yaradır ki, bu da rəqabət qabiliyyətini artırmağa və dünya bazarına çıxmasına kömək edə bilər.

2. İqtisadi aktyorlar texniki və iqtisadi inkişafları üçün ən vacib və strateji hədəflərini inkişaf etdirərkən bu hədəflərin xarici mühit tərəfindən necə qəbul

ediləcəyinə üstünlük verməlidirlər. İnvestisiya mühiti mikro və makro mühitdən ibarətdir.

Mikroiqtisadiyyat birbaşa müəssisə və müştərilərinin, treyderlərin, marketoloqların, agentlərin, müştərilərin, rəqiblərin və müxtəlif rabitə qruplarının xidmətləri ilə əlaqəli qüvvələrlə təmsil olunur. Makro mühit demoqrafik, iqtisadi, siyasi, hüquqi, texnoloji, coğrafi, təşkilati, sosial-mədəni amillərin birləşməsidir. Müəssisələrin istehsal güclərindən tam istifadə olunmadığı bir ölkədə investisiya fəaliyyəti zəifdir, çünki investisiyalar əlavə istehsal güclərinin yaradılmasına gətirib çıxaracaqdır. İnvestisiya fəaliyyətinə təsir edən amillərdən biri də sahibkarların ölkə iqtisadiyyatı ilə bağlı gözləntiləri ilə əlaqədardır. Ölkənin iqtisadi vəziyyətinin nəticələri və iqtisadi inkişaf tempi investisiya qərarlarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. İnvestisiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi dövlət investisiyalarının idarə edilməsini, eyni zamanda investisiya fəaliyyətinin tənzimlənməsini və bütün investisiya fəaliyyətinin subyektləri tərəfindən bu şərtlərə əməl olunmasına nəzarəti əhatə edir. Bundan əlavə, dövlət orqanları, şirkətlər üçün maliyyətləri, riskləri və rəqabət qabiliyyətini təsir edən imkanlar və təşviqlər yaradır. Buna görə dövlət, ölkədə investisiya fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması üçün bir mexanizm hazırlamalıdır.

3. Sənaye parklarının yaradılması, ölkə iqtisadiyyatının ixrac potensialının artırılması, eyni zamanda rəqabətə davamlı, idxal əvəzedici məhsulların istehsalı, qonşu ərazilərdə məşğulluğun təmin edilməsi, investisiyaların və müasir texnologiyaların cəlb edilməsi kimi ölkənin qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafı baxımından xüsusilə vacibdir.

Sənaye parklarının inkişafından asılı olaraq ərazi təşkilatının müxtəlif strategiyalarından və hər bölgənin xarakterik iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq addım-addım inkişaf strategiyaları hazırlamaq lazımdır.

Beləliklə, ölkəmizdəki daxili bazar kiçik olduğundan ixrac yönümlü sənayeləri dəstəkləmək lazımdır. Bu məqsədlə sənaye parklarının işini qorumaq vacibdir. Proqramlar ixrac maliyyələşdirməsini, xarici marketinq dəstəyini (xarici sərgilər, ixracat brifinqləri və rezident müəssisələrin və məhsulların təşviqi), ixrac məsləhətlərini, xarici bazarlar və digər təşviq və təşviqlər barədə məlumatları əhatə etməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Daşdəmirov M.Ə., İbrahimova M.O. (2010) “Azərbaycan iqtisadiyyatına investisiya cəlb olunması şərtləri”, Bakı, “Bakı universiteti”, 365 səh.
2. Erdal A.N., Kərimov V.X. (2002), “İnvestisiya layihələrinin hazırlanması və qiymətləndirilməsi” Bakı:”Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 151 səh.
3. Əliyev A.Y., Mirzəyev B.S. (2000) “İnvestisiya qoyuluşunun əsaslandırılmasında iqtisadi təhlil”, Bakı, “Çənlibel”, 400 səh.
4. İnvestisiya fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasinin Qanunu, Bakı, 13 yanvar 1995-ci il № 952.
5. Məmmədov Ə., Seyfullayev İ. (2013) Vergi və investisiya, Bakı, Caşıoğlu, 376 səh.
6. Rzayev Z.H. (2007), “Vergi menecmenti”. Dərslik. Bakı, 324 səh.
7. Salahov S.V. (2004), “Aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsi problemləri” Bakı, “Nurlar”, 504 səh.

8. Səmədzadə Z.A. (2004) “Böyük yolun mərhələləri: yarım əsr ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatı, onun gerçəklikləri və perspektivləri”, Bakı: “NURLAR”, 936 səh.

9. Аббасов А.Г. (2004) Финансовая система и долговой рынок Азербайджана. Баку, «Элм», 348 с.

10. Бабина И.В. (2012), «Совершенствование механизма управления инвестиционной деятельностью предприятия в условиях рыночных отношений». Гомель, 125 с.

11. Государственная Программа социально-экономического развития регионов Азербайджанской Республики (2014-2018 годы)

12. Государственная программа развития промышленности в Азербайджанской Республике в 2015-2020 годах

13. Мусаев А.Ф., Садыгов М.М., Магеррамов Р.Б., Салаев Р.А. (2005), Налоги и налогообложение в Азербайджане. Баку, 530 с

14. https://www.stat.gov.az/

15. www.anfes.gov.az

ТЕКУЩЕЕ СОСТОЯНИЕ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ ДЛЯ ЧАСТНЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В НЕФИЛЬНЫЙ СЕКТОР ОТРАСЛИ

Эльнур ИБРАГИМЛИ

Резюме

Инвестиции в некоторой степени зависят от экономического роста. Инвестиции - один из важнейших факторов развития социально-экономической системы страны. Масштабы, эффективность и структура инвестиций во многом определяют состояние экономики региона, уровень развития, перспективы и конкурентоспособность. Изменения в динамике инвестиций влияют как на объем общественного производства, так и на уровень занятости, другие структурные изменения в народнохозяйственном комплексе, стимулируют развитие секторов и отраслей экономики. Именно изменение инвестиций является основным фундаментальным параметром для реализации процесса воспроизводства, который отражает первоначальное распределение и перераспределение ресурсов между текущим состоянием потребления и формированием основы для будущего роста.

В результате увеличение доли иностранных инвестиций в экономике страны по-прежнему является необходимой частью стратегии экономического развития Азербайджана.

Актуальность данной темы обусловлена, с одной стороны, масштабами инвестиций в промышленность, а с другой - недостаточной осведомленностью о механизмах государственного регулирования инвестиционной деятельности.

Ключевые слова: *ненефтяной сектор, частные инвестиции, государственные стимулы.*

CURRENT SITUATION OF GOVERNMENT PROMOTIONS FOR PRIVATE INVESTMENT IN THE NON-OIL SECTOR OF INDUSTRY

Elnur IBRAHIMLI

Abstarct

Investment depends to some extent on economic growth. Investment is one of the most important factors for the development of the socio-economic system in the country. The scale, efficiency and structure of investments essentially determine the state of the region's economy, level of development, prospects and competitiveness. Changes in the dynamics of investment affect both the volume of social production and the level of employment, other structural changes in the national economic complex, stimulate the development of sectors and industries of the economy. It is the change in investment that is a key fundamental parameter for the implementation of the process of reproduction, which reflects the initial distribution and redistribution of resources between the current state of consumption and the formation of the basis for future growth.

As a result, increasing the share of foreign investment in the country's economy is still a necessary part of Azerbaijan's economic development strategy.

The urgency of this topic is due, on the one hand, to the scale of investments in industry and, on the other hand, to the lack of awareness of the mechanisms of state regulation of investment activities.

Keywords: *non-oil sector, private investment, public incentives*

UOT 330.4

REGİONAL XƏRC-BURAXILIŞ MODELLƏRİNİN TƏDQİQİ (AZƏRBAYCAN NÜMUNƏSİ)

Elnur Şahismayıl oğlu RÜSTƏMOV,
İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutunun doktorantı,
UNEC, Riyaziyyat və statistika kafedrasının müəllimi

Xülasə

Təqdim olunan məqalədə sahələrarası balans və ölkələrin milli hesablar sistemi əsasında formalaşdırılan regional xərc-buraxılış modelləri nəzəri və metodoloji baxımdan təhlil edilmişdir.

İlk öncə regional xərc-buraxılış modelləri əsasında tədqiqatçıların müxtəlif ölkələr timsalında təhlil və qiymətləndirmələri öyrənilmiş və sistemli şəkildə verilmişdir. Daha sonra isə, mövcud ədəbiyyatlar və metodologiyalar təhlil edilərək regional xərc-buraxılış modellərinin nəzəri və metodoloji xüsusiyyətləri, formalaşdırılması və tətbiqi imkanları şərh edilmişdir.

Eyni zamanda, regional xərc-buraxılış modellərinin işlənməsi istiqamətində Azərbaycan iqtisadiyyatında yerinə yetirilmiş işlər qeyd edilərək gələcək perspektiv və imkanlar məlumatların formalaşdırılması baxımından təhlil edilmişdir.

Nəticədə regional xərc-buraxılış modellərinin nəzəri və metodoloji aspektləri ümumiləşdirilmiş, ölkə təcrübələri sistemləşdirilmiş və Azərbaycan iqtisadiyyatı nöqteyi-nəzərindən regional xərc-buraxılış moellərinin qurulması və tətbiqi imkanları müəyyənləşdirilmişdir.

Açar sözlər: *xərc-buraxılış modeli, sahələrarası balans cədvəli, regional iqtisadiyyat, regional xərc-buraxılış modeli*

Giriş

Müasir dövrdə sürətlə dəyişən iqtisadi proseslərin təsirlərini müəyyən etmək və iqtisadi siyasət qərarları qəbul etmək məqsədilə ölkə daxilində regionlar arasında sahəvi təsirlərin qiymətləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, sənayenin və innovasiyaların sürətli inkişafı istehsal prosesində xammal bazasının yaradılması və klaster yanaşmasını tələb edir. Bu baxımdan da, ölkənin bölündüyü iqtisadi rayonlar üzrə təsir analizlərinin aparılması və bu təsirlərin həm sahəvi, həm də ümumilikdə makroiqtisadi səviyyədə qiymətləndirilməsi aktual bir istiqamət hesab olunur.

Qeyd olunan təsirlərin yerinə yetirilməsi üçün sahələrarası balans modeli və onun əsasında formalaşdırılmış multiplikator modelləri daim əsas alət hesab edilməkdədir. Belə modellərin də tətbiqi əsasən sistemli və detallı məlumatlar bazasının olmasını tələb edir. Getdikcə inkişaf edən statistika sistemləri artıq bu tipli modellərin qurulması üçün məlumat çatışmazlığı problemlərini həll etməkdədir.

Bütün bunları nəzərə alaraq məqalədə regional xərc-buraxılış modelləri və onların tətbiqi istiqamətində dünya təcrübəsində yerinə yetirilmiş işlər öyrənilərək sistemləşdirilmiş, nəzəri-metodoloji çərçivə təhlil edilmiş və Azərbaycan iqtisadiyyatında bu istiqamətdə yerinə yetirilmiş işlər və əldə olunan nəticələr təqdim edilmişdir.

Ədəbiyyat xülasəsi

Sila U. və Juvancic L. tədqiqatlarında regional iqtisadiyyatın sektorları arasında kəmiyyət əlaqələrini göstərməklə Şərqi Sloveniya regionunun iqtisadi göstəricilərini

əks etdirən şərqi regional sahələrarası balans modeli vasitəsilə təhlillər aparmışlar. Modeldən əldə edilən giriş və çıxış verilənləri regionda əsas iqtisadi sektorları müəyyən etməyə imkan verir. Həmçinin, Şərqi Sloveniyanın iqtisadi inkişafına təsir edən müxtəlif siyasətlərin təsirlərini qiymətləndirmək üçün empirik bir alətin inkişaf etdirilməsi üçün başlanğıc nöqtəsi təmin edir .

Aydoğuş O., Değer Ç., Çalışkan E. T., Gürel G. tədqiqatlarında Türkiyənin İzmir bölgəsi üçün regional sahələrarası balans modelindən istifadə edərək qiymətləndirmələr aparmışlar. Regional balansa 36 iqtisadi sahəni daxil etmiş və 2008-ci il üzrə İzmir İnkişaf Agentliyinin (İzmir Kalkınma Ajansı) rəsmi məlumatlarından istifadə etmişlər. Eyni zamanda, Türkiyənin makro göstəricilərindən də istifadə edilmişdir. Nəticədə əldə edilən regional sahələrarası balans Türkiyənin İzmir bölgəsi üçün iqtisadi sahələrin qarşılıqlı təsirlərini də nəzərə almaqla təhlil və qiymətləndirmələr aparmağa imkan vermişdir.

Fritz O., Kurzmann R., Zakarias G., Streicher G. yerinə yetirdikləri tədqiqat işində obyekt olaraq Avstriya iqtisadiyyatını seçmişlər. Öncəliklə regional sahələrarası balans modellərinin tərtib olunmasında məlumatların əldə edilmə probleminin olması haqqında fikirlərini bölüşmüşlər. Tədqiqatda Avstriya iki regional ayrılmaqla anket sorğularından da istifadə edilməklə əldə edilən məlumatlar əsasında sahələrarası balans tərtib edilmişdir. Tədqiqat ili olaraq 1995-ci il seçilmişdir. Anket sorğuları əsasən regional ixrac barədə məlumatlar əldə edilmişdir. O cümlədən, tədqiqatda ölkə üzrə tərtib olunan ümumi sahələrarası balans modeli ilə regional sahələrarası balans modelinin qarşılıqlı müqayisədə təhlili verilmişdir.

Tədqiqatçılar regional xərc-buraxılış modellərinin fərziyyələrini və çatışmazlıqlarını da göz önündə saxlamalıdırlar. Bu məqsədlə, Bess R., Ambargis Z.O. apardıqları tədqiqat işində bu tipli fərziyyələrə və regional səpkidə xərc-buraxılış modelinin düzgün tərtib olunması və istifadəsində ehtiyac duyulan nəzəri və metodoloji hissələri təhlil etmişlər. Əsas olaraq da, İqtisadi Təhlil Bürosu (Bureau of Economic Analysis) tərəfindən inkişaf etdirilən Regional Xərclər-Buraxılış Modeli Sisteminə (Regional İnput-Output Modeling System (RİMS II)) daha çox fokuslanmışlar.

Flegg A.T. və Tohmo T. məqalələrində regional xərclər-buraxılış cədvəllərinin tərtib olunmasında lokallaşma əmsallarından istifadəni təhlil edirlər. Bu tədqiqatlar 1997-ci ildə Flegg və Webber tərəfindən təklif edilən FLQ (Flegg location quotients) formulasına fokuslanılmışdır. Bu formulalar sadə lokallaşma SLQs (simple location quotients) və sənaye əsaslı lokallaşma əmsalları CILQ (cross-industry location quotients) kimi aşağıdakı qaydada hesablanır:

$$SLQ_i = \frac{RE_i/TRE}{NE_i/TNE} \equiv \frac{RE_i}{NE_i} * \frac{TNE}{TRE}$$

Burada:

RE_i- R-regionun i iqtisadi fəaliyyət sahəsində məşğul əhalinin sayı

NE_i- ölkə üzrə i iqtisadi fəaliyyət sahəsində məşğul əhalinin sayı

TRE- R-regionunda məşğul əhalinin sayı

TNE- ölkə üzrə məşğul əhalinin sayı

$$CILQ_{ij} = \frac{SLQ_i}{SLQ_j} \equiv \frac{RE_i}{RE_j} * \frac{NE_i}{NE_j}$$

Burada:

SLQ_i- iqtisadi fəaliyyət sahələrində məhsul istehsalı üzrə hesablanamış lokallaşma əmsalı

SLQ_j- iqtisadi fəaliyyət sahələrində məhsula tələb üzrə hesablanmış lokallaşma əmsalı

RE_i- R-regionun i iqtisadi fəaliyyət sahəsində məşğul əhalinin sayı

RE_j- R-regionun j iqtisadi fəaliyyət sahəsinin muzdlu işçilərə tələbi

NE_i- ölkə üzrə i iqtisadi fəaliyyət sahəsindədə məşğul əhalinin sayı

NE_j-ölkə üzrə j iqtisadi fəaliyyət sahəsinin muzdlu işçilərə tələbi

$$RLQ_{ij} = SLQ_i/\left[log_2(1 + SLQ_j)\right]$$

Burada:

RLQ_{ij} – regional lokallaşma əmsalı

SLQ_i- iqtisadi fəaliyyət sahələrində məhsul istehsalı üzrə hesablanamış lokallaşma əmsalı

SLQ_j- iqtisadi fəaliyyət sahələrində məhsula tələb üzrə hesablanmış lokallaşma əmsalı

log_2- miqyası yarımloqarifmik göstərmək üçün seçilmişdir.

Tədqiqatda 20 bölgə üçün məlumatlardan və qeyd olunan formulalardan istifadə edilərək ekonometrik reqresiya modeli vasitəsilə parametrlər qiymətləndirilmişdir. FLQ əsaslı ilk regional xərc-buraxılış modeli RAS prosedurası tətbiq edilərək, bir hibrid modeli kimi formalaşdırılmışdır .

Hallegatte S. məqaləsində təbii çatışmazlıqların nəticələrini və rekonstruksiya çərçivəsini təhlil etmək üçün yeni bir modelləşdirmə yanaşması ortaya qoymuşdur. Xərclər-buraxılış modellərinə əsaslanaraq məqsəd (1) sektorial istehsal potensialını və iqtisadi sistemin içində olan yayılımları diqqətə alaraq, (2) uyğunlaşan davranışların tətbiq edilməsidir. Model Lousiana iqtisadiyyatına Katrina şosesinin təsirini tədqiq etmək üçün tərtib olunmuşdur. Model mövcud məlumatlara əsaslanaraq iki mühüm nəticə vermişdir. İlk olaraq, iqtisadi müddətlər birbaşa itkiləri artırmaqla və cəmi zərəri 107 milyard dollardan 149 milyard dollara qədər artdığını təxmin etmişdir. Mümkün digər fəlakətlərin təsirlərini araşdırarkən Lousiana iqtisadiyyatına təsir edən bir fəlakətdən qaynaqlanan ümumi itkiləri birbaşa zərərlərə görə birbaşa olmayan formada artırdığı və bu zərərlərin 50 milyard dolları aşdığı ortaya çıxmışdır. İkincisi, tədqiqat nəticələrinin qiymətləndirilməsi üçün əhəmiyyətli və əhəmiyyətsiz geri təsir etmə mexanizmləri önəmlidir və istehsal potensialının diqqətə alınması rekonstruksiyanın əhəmiyyətli təsirlərini təxmin etməmək üçün önəmlidir. Sistemli bir həssaslıq təhlili bütün parametrlər arasında tikinti sektorundakı aşırı istehsal potensialının və adaptasiya xarakteristik müddətinin ən önəmli olduğunu göstərir.

Cascetta E., Gangi M.D. Apardıqları tədqiqatda İtaliyada yük daşımalarının tələbi simulyasiyalarını həyata keçirmişlər. Bu məqsədlə xərclər-buraxılış modelindən və ticarət elastikliklərindən istifadə edilmişdir. Multi-regional balans regional sahələrarası balansın daha geniş formasıdır. Belə ki, bu halda bütün regionlar birlikdə formalaşdırılır. Eyni zamanda, bu tipli modellərin də çox mühüm üstün cəhətləri vardır ki, məhz müəlliflər bunun vasitəsilə tədqiqat suallarına cavab tapmışlar.

Robert B. Və Stimson R.J. qeyd etdiyi kimi regional iqtisadi inkişafı və ümuiyyətlə regional iqtisadiyyatı qiymətləndirməyin əsas olaraq nisbi ölçmələrlə payların tapılması ilə analitik təhlili, xərclər-buraxılış modelləri və SWOT təhlil kimi

üsulları vardır. Müəlliflər məqalələrində qeyd etmişlər ki, məqalələrin çoxu ənənəvi alətlərin regionları rəqabətqabiliyyətli hala gətirən amilləri başa düşmək üçün faydasız qaldığını göstərir. Həmçinin, müəlliflər regional iqtisadiyyatların rəqabət gücünü və üstünlüyünü necə əldə etməsi və s kimi məsələlərə daha çox fokuslandıqları üçün yeni metodoloji yanaşmalar ortaya qoymuşlar.

B.Trinh, F. Secretario, K.Kim, D.Manh Hung öz tədqiqat işlərində hibrid metodu əsasında regionlararası balansı yaradarkən ilkin olaraq ölkə regionları üçün sahələr arası balansın qurulması proseslərini qeyd etmişlər. İlkin olaraq balansın alınması üçün göstəricilər siteminin beynəlxalq milli hesablar sisteminə uyğunlaşmasını əsas sayırlar. Viyetnam üçün qurulmuş bu modeldə bəzi çatışmazlıq kimi isə bəzi göstəricilərin region üçün bölünməsinin pay nisbəti əsasında həyata keçirtmişlər.

Xiangzheng D., Yi. W.F., Tao. Z., Z.Li müəlliflər tərəfindən yazılmış kitabda milli və regional səviyyədə sahələrarası balans cədvəllərinin tərtibdə ilkin mərhələdən son model və nəticələrədək aparılması prosesi qeyd olunmuşdur. Tədqiqatda məlumat bazasının formalaşdırılması zamanı yaranmış problemləri statistik müayinənin təyin edilərək orada alınan nəticlər əsasında formalaşdırılması məsləhət görülür. Belə ki, müəyyən dövlət müdafiə, sosial xərclər ümum ölkə üzrə olduğundan və yaxud göstəricilərin daha dəqiq bölünməsini təmin etmək üçün müayinənin nəticələrindən istifadə edilməklə mövcud göstəricilər daha da dəqiqləşdirilir. Məlumat bazasının formalaşdırılmasında həm inzibati məlumat bazası olan statistik göstəricilərdən lazım gəldikdə isə statistic müayinə təyin etməklə həmin məlumatların tapılması qeyd edilmişdir.

Dewhurst J.H.L. öz tədqiqat işində regional sahələrarası balans modelinin region üçün yaradılmasını və onun hibrid üsulu ilə alınmasını özündə əks etdirir. Bundan başqa regional sahələrarası balansın hər il yenilənməsi üçün RAS metodunun köməkliyi ilə yenilənməsinin metodologiyası göstərilmişdir.

Kronenberg T. öz tədqiqat əsərində regional sahələrarası balans modelini qurarkən müayinə üsulundan istifadə etməmiş bəzi makro göstəriciləri yuxarıdan aşağıya metodunun köməyi ilə həmin gəstəriciləri təyin etmişdir. Kəsişmiş sahələrin bir-biri ilə əlaqəsini ölçərək bu istiqamət üzrə həyata keçirilmiş aralıq istehlakın bölgüsünə nəzər cəlb etmişdir.

Jensen R.C. yazdığı tədqiqat işində regional xərc buraxılış modellərinin qurulması və gələcək dövrlər üçün bu modelin təsir imkanlarını araşdırmışdır. Modelin qurulması üçün kompleks məlumatların toplanmasını və müvafiq göstəricilərin regionlar üzrə bölgüsünü həyata keçirtdikdən sonra yerdə qalan göstəriciləri isə modelə müayinə təşkil edərək daxil edilməsini vurğulamışdır. Bundan sonraki mərhələdə isə modelin istifadəsi zamanı qarşıya çıxan bir sıra problemləri önə çəkərək milli hesablar sistemlərinin müxtəlif ölkələrdə fərqli olduğundan bu sistemin göstəricilərinin beynəlxalq standartlara uyğun olaraq eyniləşdirilməsinin vacibliyini vurğulamışdır.

Tobias K. regional sahələrarası balans modelinin qurulması ilə bağlı bir sıra araşdırmalar həyata keçirdmiş və balansın kvadrantlarının qurulması ilə bağlı ümumi qaydaların tətbiq edilməsi ilə bağlı bəzi çatışmazlığı önə çəkərək regional ticarətin dəqiqləşdirilməsi üçün (regiona gətirmə və regiondan götürmə) müayinənin həyata keçirilməsini vacib saymışdır. Bundan başqa bu modelin daha dərindən öyrənilərək transformasiya olunmuş forması ilə regionda iqtisadi sahələrin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin daha dərindən tədqiq etməklə regionun daha da inkişafına nail olmaq olar.

J.Holt Yeni Zenlandiyanın regional sahələrarası balansını formalaşdıraraq onun vasitəsi ilə nəqliyyat infrastrukturunun vacibliyini ortaya çıxartmışdır. Yeni

Zenlandiyanın sahələrarası balansı 5 ildən bir hazırlanır. Bunu nəzərə alaraq həmin müddətdə regionlar üçün də bu balansın formalaşdırılmasının vacibliyi vurğulanmışdır. Regional sahələrarası balansın ölkə üçün olan sahələrarası balansdan bir sıra fərqlərinin olduğunu nəzərə çatdıran müəllif bunun üçün müşahidə və müayinələrin həyata keçirilməsini vacib saymışdır və lazım gəldikdə isə yuxarıdan aşağıya medodunun köməyi ilə regional sahələrarası balansın formalaşdırmasını vurğulamışdır.Tədqiqat işində qeyd edilmişdir ki, Milli sahələrarası balans istehsal və son istehlaka aiddirsə, regional sahələrarası balans istehsal, istehlak və ticarətlə bağlıdır. Yeni Zenlandiya Statistika Bürosu 1995-ci ildən başlayaraq 5 ildən bir ölkə regionları üçün sahələrarası balans modeli qurulmuşdur.

A.L.M.Sargento Regional giriş-çıxış cədvəlləri və modelləri barədə tədqiqatında regional sahələrarası balansın yığılması üçün bir neçə metodları araşdırmışdır. Esas tədqiqat məqsədi regional səviyyədə balansın qurulmasında regional göstəricilərin yığılması vasitəsi ilə balansın qurulması və bəzi göstəricilərin regionlar üçün bölünməsi vasitəsi ilə qurulmasını araşdırılmışdır. Alınmış regional sahələrarası balans modelinin hər üçün yenilənməsi üçün RAS metodunun tətbiqi vasitəsi ilə yenilənməsi yollarını göstərmişdir. Sonrakı tədqiqat üsullarında isə regionlararası modelin qurulması və multiregional modellərin qurulması usullarını araşdırmışdır. Bundan başqa tədqiqat işində ticarət əmsalından istifadə üsulları tədqiq edərək bəzi sahələrə bu əmsalın tətbiqini vacib saymışdır. Lakin bundan istifadə üçün sahələrin bir biri ilə ticarət əlaqələrini ilkin olaraq təyin etməyin çətinliyi olduğundan bu sahədə müayinənin həyata keçirilməsi vacibliyi qeyd edilmişdir. Bundan başqa tədqiqat işində Brazilya nümunəsində regional sahələrarası balans cədvəllərinin qurulmasını göstərmişdir.

Regional xərc-buraxılış cədvəllərinin tərtibinin nəzəri-metodoloji əsasları

Sahələrarası balans cədvəlləri əsasında regional sahələrarası balans modelin tərtib olunmasını ilk dəfə 1951-ci ildə professor V.Leontief təklif etmişdir. Leontiefin təklif etdiyi model xərclər-buraxılış modeli adlanır. Regional sahələrarası balans modellərinin qurulmasında ölkə və regional səpgidə bəzi fərqli xüsusiyyətlər nəzər alınmaqla standart xərc-buraxılış metodologiyası tətbiq edilir. Hazırda müxtəlif ölkələrdə bu istiqamətdə kifayət qədər empirik tədqiqatlar mövcuddur.

Regional sahələrarası balans modelinin nəzəri əsasları və praktiki tətbiqi ilə bağlı aparılmış tədqiqatlardan məlum olur ki, ilk dəfə bu üsuldan Mur və Petercon istifadə etmişlər. Onlar ABŞ-ın Yuta ştatı üçün regional sahələrarası balans modelini qiymətləndirmişlər.

Ümumiyyətlə, regional sahələrarası balans cədvəllərinin hazırlanmasına 1950-ci illərdən başlanmışdır. Belə balans modelləri aşağıdakı kimi fərqləndirilir.

1. Modeldə nəzərə alınan regionların sayına görə (regiondaxili effektləri nəzərə alan bir regionun və ya bir neçə regionun modeli (multiregional);
2. Regional əlaqələrin nəzərə alınmasına (və ya nəzər alınmamasına) görə;
3. Regionlararası ticarət əlaqələrinin təfərrüfatlılığına görə;
4. Ticarət əsallarının qiymətləndirilməsində irəli sürülən hipotezlərə görə;

İstənilən halda regional sahələrarası balans modellərini (modelin növüdən asılı olaraq) qurmaq üçün regionlararası ticarət haqqında müxtəlif təfərrüatlı məumatlar tələb olunur. ən mühüm məlumatlar regionun digər regionlarla ticarət əlaqələridir. Belə ticarət əlaqələri başqa regionlardan çox regionun özünə təsir edir.

Regional modelin qurulması zamanı əsas diqqət əlyetər məlumatlara yetirilir. Çünki modelin strukturu məhz bu məlumatlrın mövcudluğundan asılıdır. Regional sahələrarası balans modelləri regionda son tələblə ümumi regional buraxılış arasında təsirləri qiymətləndirməyə imkan verir. Belə modellər regional sahələrarası balans cədvəlləri əsasında hazırlanır. Balans cədvəlləri isə regionun ümumi buraxılışının istifadəsi cədvəli (total use table) və ya regiondaxili ticarət axınları cədvəli (intra-regional flow table) əsasında tərtib edilə bilər. Balans cədvəllərinin növündən asılı olaraq regional sahələrarası balan modelləri fərqləndirilə bilir.

Regional sahələrarası balans modellərinin bir təsnifatı da onların statik və dinamik əlaməti baxımından fərqləndirilməsidir. Statik modellər arasında Leontyevin məkan modeli, Ayzard modeli və onun modifikasiyaları, regionun sahələrarası balansının hazır proqram kompleksləri (məsələn, IMPLAN, RIMS və s.) xüsusilə fərqləndirilir.

Hələ 1953-cü ildə V.Leontyev məkan modeli hazırlamışdı ki, bu modeli regionlararası modelə aid etmək olar. Model balans və ya ölkə daxili regional model adlanırdı. Bu modeldə əmtəələr iki növə görə fərqləndirilirdi: regionaal əmtəələr və milli əmtəələr. regional əmtəələr yalnız regionda istehssal olunaraq öz istehlakçısına çatdırılırdı. Milli əmtəələr isə öz istehlakçısına çatmaq üçün daha çox məsafə qət edir. regional əmtəələr az nəql olunan milli əmtəələr isə çox nəl olunan əmtəələr hesab olunurdu. Modelin əsas məqsədi regional və milli əmtəələrə son tələbdəki ekzogen dəyişikliklərin təsirlərini müəyyən etməkdən ibarətdir.

Digər məşhur regionlararası model – Ayzard (W.Isard) modelidir. Ayzard göstərmişdir ki, adi milli modellər regionların qarşılıqlı əlaqə effektini nəzər ala bilmir. Onun modelinin ilkin versiyaları xeyli məlumat tələb etdiyindən praktikada istifadəsi çox çətin idi. Odur ki, bu model sonralar digər iqtisadçılar tərəfindən modifikasiya edilərək inkişaf etdirildi. Belə modellərdən biri olan Çeneri- Mozes (Chenery–Moses) modeli belə bir fərziyyəyə əsaslanır ki, regionlararası ticarət əlaqələri region mənşəyinə və təyinat regionuna ayrılır. Bu zaman əlaqənin konkret olaraq hansı regiona aid olduğuna əhəmiyyət verilmir. Çeneri- Mozes modeli bu yolla ABŞ-ın bütün ştatları üçün sahələrarası balans modelinin qurulması üzrə Ayzardın yanaşmasını sadələşdirdi. Amma zəruri məlumat problemi yenədə qalamaqda davam etdi. Çünki regiondaxili və regionlararası məlumatlar müqayisəyə gələn olmalı idi. Bu şərt isə praktikada heç də həmişə təmin oluna bilmirdi. Amerika iqtisadiyyatı üçün regional sahələrarası balans cədvəlləri və bu əsasda regional modellərin qurulması 1970-ci illərdə mümkün olmuşdur. ABŞ-da ilkin olaraq belə modellərin qurulması üçün məlumatların toplanmsı üsulu tətbiq olunurdusa, sonralar bu cədvəllərin və modellərin qurulması üçün həmin cədvəlləri generasiya edən üsullara keçildi. Bu zaman kəsə (short-cut) üsullardan, yəni texnoloji əmsallardan istifadə olunur.

Sadələşdirilmiş qısa yol metodlarından istifadə edilməsi ölkə üzrə texnoloji əmsallar lokallaşma əmsallarına vurulurdu ki, bu da qeyri dəqiq nəticələr verirdi. Nəticədə iqtisadçılar tədricən hibrid modellərə keçməyə başaldılar. Hibrid modellər generasiya olunmuş sahələrarası cədvəllərin əlavə toplanmış məlumatlarla təshih edilməsinə əsaslanırdı.

Regional modelləri yaxşılaşdırmaq üçün müxtəlif mənbələrdən toplanmış əlavə məlumatlardan istifadə edərək ekzogen dəyişənlərdə daxil edilir. Bu həddən çox vaxt və maliyyə vəsaiti tələb edir.

Ədəbiyyatlarda alternativ yanaşma kimi verilməsinə baxmayaraq, regional modellər adətən ekonometrik və sahələrarası yanaşmanı birləşdirir. Məsələn, son

tələbin proqnozlaşdırılmasında ekonometrik tənliklərdən region üzrə ümumi buraxılışın proqnozunda isə sahələrarası balans modelindən istifaə edilə bilər. Belə modellərdən biri kiçik Riçard Konvey (Richard Conway Jr.) tərəfindən Vaşinqton ştatı üçün hazırlanmışdır. O həmçinin 1977-ci ildə qurulmuş dinamik regional sahələrarası WPSM (Washington Projection and Simulation Model – Vaşinqton modeli vəsimulyasiya modeli) - modelinin müxtəlif modifikasiyaları üzrəndə çalışmışdır. Model bir neçə dəfə modifikasiya olunmuş və Vaşinqton ştatının iqtisadiyyatının təhlilində aktiv istifadə olunmuşdur. Vaşinqton üçün həm də statik sahələrarası balans modeli qurulmuşdur. Ölkə üzrə sahələrarası balans cədvəllərinin regionlaşdırılması üsullarının təhlili çərçivəsində Vaşinqton üçün həmdə məlumat toplamamağa əsaslanan digər bir variantda da model qurulmuşdur. Oxşar model o qədər də təfərrüatlı olmayan formada Qərbi Virciniya üçün də qurulmuşdur.

Sahələrarası ekonometrik modellər arasında İllinyos universitetində Cefri Huvinqsin (Geoffrey Hewings) rəhbərlik etdiyi REAL qrupu tərəfindən hazırlanmış modellər də diqqət çəkəndir. Bu modellər WPSM modellərinə əsalanır. REAL qrupu tərəfindən 1989-cu ildə ilkə dəfə Çikaqo üçün ekonometrik sahələrarası balans modeli qurulmuşdur. Model CREIM (Chicago Region Econometric Input-Output Model) adını almışdır. Modeldə tələb və təklifdə baş verən dəyişikliklərə müvafiq olaraaq sahələrarası balans əmsalları təshih edilir və illik dövriliklə sahələrarası əlaqələri proqnozlaşdırmaq olur. Bununla da bir çox sahələrarası balans modellərinə xas olan əmsalların sabitliyi kimi çatışmazlıq aradan qaldırılmış olur.

Bəzən regionun inkişaf proqnozu ilə məşğul olan təhlilçilər müvafiq modellərə və vəya onları qurmaq üçün tələb olunan mlumatlara əlyetər olmurlar. Bu halda hazır proqram paketlərindən istifadə olunur. Hazır modellər ölkə iqtisadiyyatını xarakterizə parametrlərin regionlara uyğunlaşdırılmasına əsaslanır. Belə modellər universal modellərdir və hər bir regiona tətbiq edilə bilir. Lakin praktika göstərir ki, belə modellərin. ABŞ-da regionlararası sahələrarası balans modelləri ilə müxtəlif qruplar məşğul olur. Onlar planlamanın təsir təhlillərini aparan IMPLAN (Impact Analysis for PLANning), regional dinamikanı təhlil edən REDYN (Regional Dynamics), ştatların milli iqtisadi modeli olan NIEMO (National Interstate Economic Model) kimi modellər hazırlamışlar. Lakin bu modellərin məlumat bazaları açıq deyildir və modeldəki multiplikatorlar regional multiplikatorlardan heç də fərqlənmir. Onların üstünlüyü barədə model müəlliflərindən başqa heç kim bir fikir söyləməmişdir.

Yuxarıda qeyd edilən regionla sahələrarası balans modellərinin mövcud hazır proqram komplekslərindən olan IMPLAN, RIMS II və başqaları V. Leontyevin standart yanaşmalarına əsaslanır. IMPLAN və RIMS II statik sahələrarası balans modellərinin müxtəlif modifikasiyaları kimi çıxış edir. IMPLAN modeli MİG (Minnesota IMPLAN Group) qrupu tərəfindən hazırlanmışdır. IMPLAN özündə proqram təminatını və iqtisadi amillər, multipliktorlar və demoqrafik statistika üzrə məlumat bazasını birləşdirir. Model sahələrarası balancs cədvəlini də özündə birləşdirən sosial heablar matrisinə (SAM, social accounting matrix) əsaslanır. IMPLAN lokal səviyyədə (region səviyyəsində) iqtisadiyyatı təhlil etməyə və hətta regionda yeni subyektlərin məsələn müəssisələrin, idman komandalarının, turizm və rekreasiyaların obektlərinin meydana gəlməsindən yaranan təsirləri izləməyə imkan verir.

Regional sahələrarası sistem olan RIMS II (Regional Input-Output System II) İtisadi təhlil bürosu (The Bureau of Economic Analysis (BEA)). tərəfindən hazırlanmışdır. Model ilk dəfə 1970-ci illərdə müxtəlif iqtisadi aktiv regionlarda

regional iqtisadiyyata potensial təsirlərin təhlili üçün təklif edilmişdir (məsələn, zavod və stationların və sairənin tikintisi). Hal hazırda model geniş istifadə edilməkdədir. Onun köməyi ilə regionun itisadi aktivliyindəki dəyişiklikləri qiymətləndirməyə imkan verən regional multiplikatorları əldə etmək mümkündür. Model regiona turizm potensialının axınlarının, müxtəlif infrastruktura, sənaye və mədəniyyət obyektlərinin tikintisinin regional iqtisadiyyata təsirini müəyyən etməyə imkan verir. Ona görə də RIMS II modeli müxtəlif səviyyəli dövlət orqanları tərəfindən, habelə kommersiya təşkilatları tərəfindən aktiv istifadə edilməkdədir. Regionun iqtisadi aktivliyində baş baş verən dəyişikliklərin effekti həm bütövlükdə, həm də sahələr üzrə ayrılqda olmaqla ümumi buraxılışda, satışda, regionun ümumi məhsulunda, əlavə dəyərdə, əmək haqqında və məşğulluqda baş verən dəyişikliklər vasitəsilə ifadə olunur.

NIEMO – modeli 47 sahəni özündə birləşdirən amerika ştatlarının, Kolumbiya mahalının və “qalan region kimi qalan dünya”nın sahələrarası modelidir. Onun milli səviyyədə regionlararası ticarət axınlarının əlavə oluduğu TransNIEMO, o cümlədən təklif baxımından qurulmuş FlexNIEMO kimi müxtəlif modifikasiyaları Leontyev yanaşmasindan fərqlənir. Bu modellər istehsal əmsallarının təsbit olunması kimi fərziyyəni zəiflətməyə imkan verir. Ümumilikdə NIEMO modeli özündə ölkə səviyyəsindəki sahələrarası axınları və əmtəə axınları CFS (Commodity Flow Survey) barədə məlumatları birləşdirir. Modelin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o təkrar məlumatlardan istifadə etməklə region səviyyəsində tədqiqatlar aparmağa imkan verir.

Dinamik regional sahələrarası balans modellərinə REDYN, REMI kimi proqram kompleksləri aiddir. REDYN modeli dinamik multi regional sahələrarası iqtisadi və demoqrafik model olub ABŞ iqtisadiyyatı üçün qurulmuşdur. Bu model həm müəssisə, həm regional, həm də ölkə səviyyəsində iqtisadi, maliyyə və büdcə effektlərini təhlil etməyə imkan verir. Model social hesablar matrisinə əsaslanır. onun məllifləri hesab edir ki, bu ABŞ iqtisadiyyatının ən təfərrüatlı modelidir.

1980-ci ildə əsası qoyulmuş Regional Economic Models Inc. şirkəti bir neçə yanaşmanı özündə birləşdirən dinamik REMI modelini yaratdı. Bu model sahələrarası balans, ümumi tarazlıq (general equilibrium) (tələb və təklifi tarazlaşdıran), iqtisadi və iqtisadi coğrafi (nəqliyyat xərcləri, aqlomerasiya və sairəni nəzərə alan) metodların bir platformada nəzərə alınması demək idi. Bu modeldə qeyd edilən dörd metodun güclü üstünlüklərindən istifadə etməyə və zəif tərəfləri isə müəyyən səviyyədə azaltmağa cəhd edilmişdi. Ilkin olaraq model dövlət siyasi qərarlarının qəbulundan yaranan iqtisadi effektləri testləşdirmək üçün yaradılmışdı. REMI və RIMS II modellərinin istifadəçiləri sırasında federal və yerli hökumət orqanları, universitetlər, məsləhət agentlikləri var idi. Model iqtisadi inkişaf, ətraf mühit problemləri, energetika, nəqliyyat və vergi sahəsində tədqiqatlarda, regionun iqtisadi inkişafının planlaşdırılmasında və proqnozlaşdırılmasında geniş istifadə edilmişdir.

İqtisadi ədəbiyyatlarda ABŞ iqtisadiyyatı üçün belə modellərin xeyli çox olduğu və strukturuna görə onların biri-birindən çox fərqləndiyi, habelə onların müqayisəsisinin çətinliyi də qeyd edilir.

Sahələrarası tədqiqatlarla həm də INFORUM (Interindustry Fore casting at the University of Maryland – Merilend universitetində sahələrarası proqnozlaşdırma) qrupu da məşğul olur. K.Almonun rəhbərliyi ilə milli və beynəlxalq səviyyədə makroiqtisadi və sahələrarası INFORUM modeli hazırlanmışdır. INFORUM modelləri sahələrarası ekonometrik modellərdir. Bu tip modellər müxtəlif modifikasiyalarda bir çox ölkələrdə istifadə olunmaqdadır. Qrup Amerika ştatlarının və Çin əyalətlərinin regional modelləri ilə də məşğul olmuşdur. ABŞ-n regional modeli STEMS (State

Employment Modeling System) ştatlar üzrə məşğulluq modeli sistemi adlanır. Bu model ştatlarda sahələr üzrə təfərrüatlı məlumatlarla məşğulluq səviyyəsini qiymətləndirməyə imkan verir.model dinamik makroiqtisadi proqnoz modeli olan LIFT (Long-term Interindustry Forecasting Tool) ilə bağlıdır. LIFT – illik modeldir, lakin o addımlarla ilbə il proqnozlar verməyə imkan verir. O ABŞ iqtisadiyyatının 110 sahəsini əhatə edir. Model Merilend ştatı üçün məşğulluq sferasında meyllərin təhlilində istifadə edilmişdir.

Regional sahələrarası cədvəl və modellərin qurulması ilə Türkiyə, Polşa, İaliya, Çin, İsrail və digər ölkələrdə məşğul olmuşdur. Onların əksəriyyətində Yapaoniya istisna olmaqla statistika sahələrarası balansı ölkə səviyyəsində təqdim edir. Burada isə 27 prefektura üzrə regional hesablar tam standartlaşmış dəstlə işlənir və hər beş ildən bir dərc edilir. Məsələn Türkiyədə regional sahələraası balans cədvəllərinin və modellərin hazırlanması cəhdləri olsa da onlar həm rəqəm səhvləri, həm də konseptual səhvlərlə qurulmuşdu. Türkiyənin sahələrarası balansının təhlili üzrə işlər heç də aktiv aparılmamışdır. Amma tükr iqtisadçıları məlumat toplama üsulu ilə regional sahələrarası modeli qurmaq cəhdlərindən heç də əl çəkmirlər.

Böyük Britaniyada hələ 1968-ci ildə İngiltərə üçün birinci dəfə Piterboro (Peterborough) şəhəri üçün sahələraras balans modeli qurulmuşdur. Model Leontyevin standart statik modeli əsasında qurulmuşdur. Sonralar York universitetində Böyük Britaniya üçün multiregional UK-MRİO modeli qurulmuşdur. Lokallaşma əmsalı nəzər alınmaqla regional sahələrarası balans cədvəlləri də qurulmuşdur ki, bu əsasda İngiltərənin cənub-şərqində və şimal-şərqində və su problemlərini nəzərə alan model işlənmişdir. Digər kompleks ingilis modeli olan dinamik sahələrarası balans modeli - MDM-E3 (Multisectoral Dynamic Model of the UK economy, energy-environment-economy) də vardır ki, bu model iqtisadi energetika və ətraf mühit sahələrini təhlil etməyə imkan verir. modelin əsas xüsusiyyəti sahəvi, regional və makroiqtisadi təhlilləri hər bir region və ya sahə üzrə aparmağa imkan verir.

Hələ 2000-ci illərədək Çinin muxtar vilayətləri və əyalətləri üçün məlumat toplama üsulu ilə regional sahələrarası balans cədvəlləri qurulmuşdu. Çin iqtisadçıları tərəfindən regionlararası sahələrarası cədvəllərin hazırlanması metoları da öyrənilmişdir. Bu cədvəllərin məlumatları müxtəlif iqtisadi və ekoloji problemlərin öyrənilməsində istifadə edilmişdir. Məsələn, regional sahələrarası balans cədvəlləri Lyaonin əyalətində enerji təchizatında "su izləri" (water footprint) öyrənilmişdir. Bundan başqa İNFORUM qrupu ilə əməkdaşlıq çərçivəsində Çin dinamik sahələrarası modellər sistemi (CHIOMS, Chinese Input-Output ModelingSystem) qurulmuşdur. Sistem Çinin 31 əyalətindən 29-nu özündə birləşdirir. Sistem bütün Çin iqtisadiyyatının dinamik makroiqtisadi modeli Mudanın idarəçiliyi altında işləyir. Bundan başqa hər əyalət üçün ayrıca makroiqtisadi modeli də qurulmuşdur.

Regionların sahələrarası balans modellərinin tədqiqi məslələləri ilə Niderland iqtisadçıları da geniş məşğul olmuşlar. Jan Oosterhaven və başqaları bu cür cədvəl və modellərin hazırlanmasında öz ənnələrini yaratmışlar. Onların regional sahələrarası balanas modelləri ingilis və amerikan cədvəl və modellərindən fərqlənir. Belə ki, onlar məlumatları toplayarkən idxal barədə məlumatlardan deyil ixrac barədə məlumatlardan daha çox istifadə edirlər. Məhz bu fakt müəssisələrin istifadə etdikləri məhsulların mənşəyi barədə bilmədikləri məlumat problemini aradan götürməyə kömək edir. çünki, onlar ixrac etdikləri məhsul barədə daha çox məlumatlı olurlar. Niderland iqtisadçıları həm də mövcud üsulları aktiv öyrənir və onları modifikaiya etmək üçün yeni metodlar təklif edirlər. Onlar nəinki, Niderland həm də digər olkələr üçün də məsələn,

İndoneziya üçün də belə modellər qurmuş, bəzi yeni yanaşmalarını ispan dilli ölkələrdə tətbiq etmişlər. Qroningen universiteinin nümayəndələri regionlararası sahaələrarası proqram təminatı - IRIOS (Inter Regional Input-Output Software) hazırlamışlar. Model tələb nöqteyi nəzərindən iqtisadiyyatı təhlil etməyə imkan verən standart statik Leontyev modelinə əsaslanır.

Müasir dövrdə isə rus iqtisadçları regional sahələrarası balans modellərinin qurulması ilə sıx məşğul olurlar. İ.V.Çerdantseva və Q.A.Barışeva qeyd edilər ki, regionların bütün işlək proqnoz-təhlil modelləri sahələrarası metoda əsaslanır [10]. Rusiya üçün ən məşhur regional modellər Primorye ölkəsi, Saxa və Başqırdstan respublikaları, İvanova vilayəti və Moskva şəhərinin regional sahələrarası balans modelləridir [10]. Bu tədqiqatlar Rusiya Elmlər Akademiyasının (PAH) Xalq Təsərrüfatının Proqnozlaşdırılması İnstitutunda İNFORUM qrupu ilə əmkdaşlıqla RİM modeli əsasında işlənib hazırlanmışdır. Xalq Təsərrüfatının Proqnozlaşdırılması İnstitutunun əməkdaşları Q.R.Serebryakov, M.N.Uzyakov və A.A.Yantovskiy Primorye ölkəsi, Saxa və Moskva şəhərinin regional sahələrarası balans modellərinin hazırlanmasında ölkənin 1999-cu ildəki dəyişməz texnoloji əmsallarından istifadə etmişlər. Bu model Rusiyanın dinamik sahələrarası balans modeli (RİM) ilə əlaqələndirilmişdir. Modelin müəllifləri regional moellərin qurulması üçün statistik məlumatların çatışmazlığından şikayətlənirlər [6]. A.A.Yantovskiy qeyd edir ki, regional qitisadiyyata təsir edən amillərin əksəriyyəti region hüdudlarından kənarda yerləşir. Ona görədə regionun ölkə iqtisadiyyatı ilə əlaqələrinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bundan ötəri müəllif Rusiya və onun regional modellərinin qarşılıqlı əlaqədar olan üç səviyyəli sisteminin qurulmasını təklif edir. yuxarı səviyyədə dinamik sahələrarası balans modeli olan RİM istifadə edilir. Ikinci səviyyədə RİM modelinin dəyişənlərinin proqnoz məlumatlarından giriş (ekzogen) göstəriciləri kimi istifadə etməklə Uzaq Şərqin iriləşdirilmiş sahələrarası modeli qurulur.üçüncü səviyyədə isə daha yüksək səviyyədəki modellərdə istifadə olunmuş ekzogen göstəricilərdən istifadə etməklə federasiyanın Uzaq Şərq subyektlərinin ekonometrik modelləri qurulur. Uzaq Şərq üçün qurulmuş model İvanova vilayəti üçün qurulmuş modeldən fərqlənmir [11].

K.Voloşenko və A.Kuzhetsova statistik məlumatların toplanası ilə əlaqədar böyük çətinliklərə diqqət yetirirlər. onlar haqlı olaraq qeyd edirlərlər ki, bu çətinliklər balans metodunun tətbiqi zamanı sətir və sütünlar üzrə böyük kənarlaşmalara gətirib çıxarır. Belə fərqlərin yaranmaması üçün dövlət idarəetmə tələblərinin ödənilməsi məqsədilə onlar Kalininqrad vilayəti üçün regional sahələrarası balans modeli hazırlamışlar [1]. Fikrimizcə bu iqtisadi məkan anlayışına müvafiq olaraq regional hesabların düzgün tərtib edilməsi və istifadəsi təcrbəsinin qazanılması baxımından ən yaxşı yanaşmadır. Çünki Kalininqrad vilayətinin Rusiya ilə sərhəddi olmadığından bütün regional əlaqələr dolayı yolla da olsa üçota alına bilinir. Belə bir təcrübə gələcəkdə Azərbaycanın Naxçıvan Muxtar Respublikası üzrə tətbiq edilsə daha yaxşı olar.

2011-ci ildə Buryatiyada iri və orta müəssisələr üçün 50 iqtisadi fəaliyyət növü üzrə hazırlanmış “xərc-buraxılış” cədvəlini xüsusi qeyd etmək lazımdır [3]. Digər tədqiqatlardan fərqli olaraq bu region üzrə məlumat bazası iqtisadi fəaliyyət növlərinin Ümumrusiya təsnifatına (ОКВЭД) və iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə məhsulların Ümumrusiya təsnifatına (ОКПД) görə bir neçə mərhələdə formalaşdırılmışdır.

- əmtəə və xidmətlərinin resurs cədvəlinin qiymətləndirilməsi;
- əmtəə və xidmətlərinin istifadə cədvəlinin formalaşdırılması;
- cədvəlin balanslaşdırılması
- nəqliyyat və ticarət-vasitəçilik əlavələrinin qiymətləndirilməsi;

- simmetrik xərc-buraxılış cədvəlinin tərtib edilməsi.

N.V.Suvorov, A.V.Suvorov və V.N.Borisov (Xalq Təsərrüfatının proqnozlaşdırılmaı institutu) regional iqtisadi artımın proqnoz-təhlil sistemini qurmuşlar. Bu sistem sahələrarası balansdan istifadə etməklə regionlarda sahələlərarası əlaqə amili nəzərə alınmaqla iqtisadi artımı nəzərdən keçirir [7]. Modelin əsas çatışmazlığı ixrac və idxal barədə məlumatların ehtimallı əsasda formalaşdırılmasıdır.

Rusiyada əsas regional qrup modellərindən biri də Rusiya Elmlər Akademiyasının Sibir bölməsinin İqtisadiyyat və Sənayenin Təşkili İnstitutunun (ИЭОПП СО РАН) mütəxəsisləri tərəfindən hazırlanmış modellərdir. Bu modellərə optimallaşdırılmış regional sahələrarası balans modelləri (OMMM) СИРЕНА (Синтез региональных и народнохозяйственных решений) и СИРЕНА-2. aiddir. Model kompleksi özündə baza ilində ölkə iqtisadiyyatını əks etdirən statik sahələrarası balans modelini, "nöqtəvi" (dinamik sahələrarası balans modelini) və "məkan" optimallaşdırılmış regional sahələrarası balans modellərini birləşdirir [5]. Rusiyada regional sahələrarası balans modellərinin tədqiqi A.Q.Qranberqin adı ilə bağlıdır. Bu sahədə anlayış və modellərin iqtisadi riyazi metodologiyası üzrə nəzəri və praktik məktəbi o yaratmışdır. Burada xüsusilə optimallaşdırılmış regionlararası sahələrarası balans modellərini xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Məkan baxımından sahələrarası balans modelləri yarımdinamik qoyuluşla realizasiya olunur. Model həll edilərkən birbaşa rekursiyadan istifadə olunur [4]. СИРЕНА-2 model-metodik sistemi ИЭОПП СО РАН tərəfindən 1980-ci illərdə hazırlanmış СИРЕНА sisteminin bir qoludur. Onun nüvəsini optimallaşdırılmış regional sahələrarası balans modelləri, regionların qarşılıqlı iqtisadi təsiri modeli (МЭВР) və regional makromodellər təşkil edir [9]. A.Q.Qranberq, V.İ.Suslov və S.A.Suslov hesab edirlər ki, məkan yanaşması Rusiya iqtisadiyyatının tədqiqində iqtisadi, sosial və təbii xüsusiyyətləri nəzərə aldığına görə daha məhsuldardır. [2,c.121]. СИРЕНА-2 model-metodik sistemi bir neçə moduldan ibarət olmaqla iqtisadiyyatı bir neçə səviyyədə Rusiya, federal mahallar, makro regionlar və federasiya subyektləri səviyyəsində təhlil və proqnozlaşdırmaq üçün nəzərdə tutulub [2]. V.İ.Suslov qeyd edir ki, optimallaşdırılmış regional sahələrarası balans modelləri ölkənin regionlarının qarşılıqlı əlaqədə inkişafını planlaşdırmaq və proqnozlaşdırmaq, həm onun makroregionlarını, həm də vilayətlərinin mümkün vəziyyətlərini təhlil etmək üçün müxtəlif ssenarilərin qurulmasında istifadə oluna bilər [8, c. 98].

Dünyada regional sahələrarası balansın tərtibi və bununla bağlı yaranmış problemlərin həlli ilə əlaqədər bir sıra konkret yanaşmalarda vardır. yanaşmalar, ya regional sahələrarası balansın tərtibi problemlərinə, yaxud da konkret bir ölkə və region üçün balans modelinin qurulmasına həsr edilmişdir. Yerinə yetirilmiş işlərin bir hissəsinin icmalı regional balans modellərinin qurulma metodologiyalarını geniş xülasə etməyə imkan verir.

Azərbaycanda regional xərc-buraxılış modellərinin qurulması istiqamətində görülmüş işlərin təhlili

Yerli müəlliflərin işləri araşdırıldığı zaman regional sahələrarası balans modelindən istifadə edilməsi çox az rast gəlinir. Bunun da bir neçə məxsusi səbəbləri vardır. Əsas mühüm amillərdən biri regional sahələrarası balans modelinin qurulmasında lazım olan məlumat bazasının əldə edilməsi problemlərinin ortaya çıxmasıdır. Bildiyimiz kimi makroiqtisadi səviyyədə, yəni ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatı üzrə sahələrarası balans modeli qurularkən məlumatların əldə edilməsi müəyyən qədər

əlçatandır. Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi (ARDSK) hazırda 5 ildən bir olmaqla məhsul və xidmətlərin ehtiyat istifadə cədvəlləri əsasında sahələrarası balans cədvəlini tərtib edir ki, bunun da əsasında sahələrarası balans modelini tərtib etmək praktiki olaraq mümkündür. Lakin region səviyyəsində regiona gətirilən və regiondan aparılan məhsulların sahələrarası balans cədvəlinə uyğun bir statistikası mövcud deyil. Bu baxımdan, region üzrə belə bir qiymətləndirmələrin aparılmasında tədqiqatçı üzərinə daha çox yük düşür ki, artıq o özü müəyyən sorğular və statistik məlumatlar əsasında bu tipli məlumatları emal etməlidir.

Azərbaycanda regional sahələrarası balans modellərinin qurulması imkanları və perspektivlərinə həsr olunmuş tədqiqatlar, habelə yuxarıdan aşağı üsulla 10 iqtisadi rayon üzrə regional sahələrarası balans modelinin qurulması praktikası İqtisadiyyat Nazirliyinin İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutunun tədqiqatlarında geniş yer almışdır. İnstitutun əməkdaşlarından biri məqaləsində regional sahələrarası balansların xərc-buraxılış cədvəllərinin tərtib edilməsi və onların təhlili üzrə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Tövsiyyələri çərçivəsində tərtib edilməsi imkanını araşdırıb və belə nəticəyə gəlmişdir ki, hazırki dövrdə Azərbaycanda regional sahələrarası balansları tərtib etmək mümkündür.

Regional sahələrarası balansların tərtib edilməsi elmi-nəzəri əsaslarla yanaşı ən mühüm olaraq məlumatların toplanması və əldə edilməsi imknalarını özündə əks etdirir. Bu istiqamətdə isə əsas dövlət qurumu ARDSK hesab olunur. ARDSK ümumi ölkə üzrə məhsul və xidmətlərin ehtiyat istifadə cədvəlləri əsasında sahələrarası balansını hazırki dövrdə beş ildən bir (2001, 2006, 2011, 2016) tərtib edərək nəşr etdirməkdədir. Lakin regional səviyyədə balansların tərtib edilməsi olduqca kompleks iş olmaqla həmçinin, hüquqi-normativ sənədlərin olmasını da tələb edir. Eyni zamanda, bu istiqamətdə işlərin həyata keçirilməsi əlavə ciddi maliyyə və kadr potensialı tələb edir. Beləliklə, qənaətə gəlirik ki, hazıırki dövrdə ARDSK regional balansların hazırlanması istiqamətində işlər həyata keçirməməkdədir. Lakin bu istiqamətdə aparılan tədqiqat işləri və sürətlə inkişaf etməkdə olan informasiya texnologiyaları yaxın gələcəkdə bu istiqamətdə işlərin yerinə yetirilməsinə imkan verəcəkdir.

Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyinin İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutunda sahələrarası balans modelləri və onun multiplikator modelləri geniş şəkildə işlənilmişdir. Balans modelləri ilə bağlı treninqlər, seminarlar keçirilmiş, yüksək səviyyəli jurnallarda məqalələr dərc etdirilmiş və tədqiqat işləri yerinə yetirilmişdir. İnstitutda Azərbaycanın Ümumi Tarazlıq Modeli - AZMOD işlənilmişdir. Hansı ki, bu modellərin məlumat bazası sahələrarası balans əsasında qurulmuş Sosial Hesablar Matrisidir. Qeyd olunanlarla yanaşı İnstitutda həm sahələrarası balans modelinin, həm də Sosial Hesablar Matrisinin bütün modifikasiya və multiplikator modelləri qurulmuş və praktiki məsələlərin həllində istifadə edilmişdir. Qeyd olunan modellərin qurulması tam olaraq BMT-nin təlimatlarına əməl edilməklə və Milli Hesablar Sisteminin göstəricilərinə əsaslanmışdır. Bu işlərin gedişində eyni zamanda, regional iqtisadi məsələlərin həllini nəzərə alaraq regional sahələrarası balans modelinin hazırlanması istiqamətində işlər yerinə yetirilmişdir. Regional sahələrarası balans modelinin nəzəri çərçivəsi işlənilmiş və 10 iqtisadi rayon üzrə yuxarıdan aşağıya üsulu ilə regionlar üçün sahələrarası balans tərtib edilmişdir .

Nəticə

Ümumilikdə həm aparılmış tədqiqatlara, həm də nəzəri çərçivəyə baxdıqda belə qənaətə gəlmək olur ki, regional iqtisadi təsirlərinin qiymətləndirilməsində sahələrarası

balans metodu xüsusi əhəmiyyətə malik olmaqla onun tərtibi və tətbiqi imkanları geniş tədqiqat obyektidir. Tərtib edilməsi ciddi problemlərlə müşahidə olunmasına baxmayaraq, müəyyən fərziyyələr əsasında tərtib edilməklə tətbiq edilməsi mümkündür. Regional sahələrarası balans modelinin tərtib edilməsi nəticəsində iqtisadi sahələr üzrə təsir analizlərinin aparılması və prioritetlərin ortaya çıxarılması imkanına sahibdir. Qeyd olunan təsirlərin qiymətləndirilməsi nəzəri çərçivəyə uyğun olmaqla balans modelləri və onların modifikasiya və multiplikator modellərinin qurulmasına əsaslanır.

ƏDƏBİYYAT

1. Волошенко К.Ю., Кузнецова А.Л. Опыт разработки и применения балансовой модели управления региональным развитием в специфических территориальных условиях // Балтийский регион. 2014, № 3 (21). с. 7-26.

2. Гранберг А.Г., Суслов В.И., Суспицын С.А. Экономико-математические исследования многорегиональных систем // Регион: экономика и социология. 2008, № 2. с. 120–150.

3. Дондоков З.Б.Д., Дырхеев К.П., Мунаев Л.А., Абзаев П.Б., Ринчино С.В. Межотраслевой анализ экономики Республики Бурятия на основе таблиц “затраты – выпуск” // Региональная экономика: теория и практика. 2014, № 28, с. 55–62.

4. Ершов Ю.С., Мельникова Л.В., Суслов В.И. Практика применения оптимизационных мультирегиональных межотраслевых моделей в стратегических прогнозах российской экономики // Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: Социально-экономические науки. 2009, № 4, с. 9–23.

5. Ершов Ю.С., Суслов В.И. Межрегиональные межотраслевые модели как инструмент долгосрочного прогнозирования экономики [Электронный ресурс] // Новая экономическая ассоциация: web-сайт. – URL: http://www.econorus.org/consp/fi les/0hmy.doc (дата обращения: 17.10.2016).

6. Серебряков Г.Р., Узяков М.Н., Янтовский А.А. Межотраслевая модель экономики Ивановской области // Проблемы прогнозирования. 2005, № 2. с. 64–74.

7. Суворов Н.В., Суворов А.В., Борисов В.Н. Экономический рост, межотраслевые пропорции и приоритеты развития реального сектора в среднесрочной перспективе // Проблемы прогнозирования. 2002, № 4. с. 49–64.

8. Суслов В.И. Анализ и прогнозирование пространственного экономического развития России с использованием межотраслевых моделей // Управленческое консультирование. 2011, № 3. с. 93–105.

9. Суспицын С.А. Концепция и методология измерения устойчивых пространственных трансформаций экономики России // Регион: экономика и социология. 2009, № 4. с. 32–54.

10. Черданцева И.В., Барышева Г.А. Сравнительный анализ прогнозных моделей регионального развития // Известия Томского политехнического университета. 2007, № 6. с. 55–60.

11. Янтовский А.А. Макроэкономический анализ и моделирование региональной экономики в системе межотраслевого народнохозяйственного прогнозирования: автореф. дис. канд. экон. наук. – М., 2005.

ИССЛЕДОВАНИЕ РЕГИОНАЛЬНЫХ МОДЕЛЕЙ ЗАТРАТ-ВЫПУСКА (НА ПРИМЕРЕ АЗЕРБАЙДЖАНА)

Эльнур РУСТАМОВ

Резюме

В представленной статье анализируются теоретические и методологические аспекты межотраслевых балансовых и региональных моделей затрат-выпуска, сформированных на основе национальной системы бухгалтерского учета стран.

На примере разных стран в первую очередь были представлены анализы и оценки исследователей изученные на основе региональных моделей затрат-выпуска.

В то же время была отмечена работа, проделанная в экономике Азербайджана по разработке региональных моделей затрат-выпуска, и проанализированы будущие перспективы и возможности с точки зрения генерации данных.

В результате были обобщены теоретические и методологические аспекты региональных моделей затрат-выпуска, систематизирован опыт страны и определены возможности для создания региональных моделей затрат-выпуска и их применения с точки зрения экономики Азербайджана.

Ключевые слова: *модель затрат-выпуска, таблица межотраслевого баланса, региональная экономика, региональная модель затрат-выпуска*

RESEARCH OF REGIONAL İNPUT-OUTPUT MODELS (İN CASE OF THE AZERBAİJAN)

Elnur RUSTAMOV

Abstract

The presented article analyzes the theoretical and methodological aspects of the inter-sectoral balance and regional input-output models formed on the basis of the national accounting system of the countries.

First of all, the analyzes and estimates of researchers on the basis of regional input-output models on the example of different countries were studied and presented systematically. Then, the existing literature and methodologies are analyzed and the theoretical and methodological features, formation and application opportunities of regional input-output models are explained.

At the same time, the work done in the Azerbaijani economy in the development of regional input-output models was noted and future prospects and opportunities were analyzed in terms of data generation.

As a result, the theoretical and methodological aspects of regional input-output models were summarized, the country's experience was systematized, and opportunities for the establishment and application of regional input-output models from the point of view of the Azerbaijani economy were identified.

Keywords: *input-output model, cross-sectoral balance table, regional economy, regional input-output model*

UOT 338.51

AZƏRBAYCANDA İCTİMAİ NƏQLİYYAT TARİFLƏRİNİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ VƏ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Fuad ƏMİRHÜSEYNOV,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Beynəlxalq Magistratura və Doktorantura Mərkəzi, magistr,
famirhuseynov2019@ada.edu.az

Xülasə

Məqalədə ictimai nəqliyyat tariflərinin dövlət tənzimlənməsi prosedurunun təhlili aparılmışdır. Eyni zamanda burada Azərbaycanda ictimai nəqliyyat xidmətləri tariflərinin formalaşması və tənzimlənməsi xüsusiyyətlərinin təhlili aparılır. Nəqliyyat şirkətlərinin maraqları nəzərə alınaraq sərnişindaşıma üçün minimum tarifin hesablanmasına adi nümunələr verilmişdir. Hesablama, bir sərnişinin səyahət xərcinin iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış dəyərinin müəyyənləşdirilməsinə əsaslanan və eyni zamanda daşıyıcının gəlirliliyini nəzərə alan iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış xərclər metodu ilə aparılmışdır.

Mövzunun aktuallığı bazar iqtisadiyyatı şəraitində sərnişin avtomobil nəqliyyatı sahəsində dövlət tarif siyasətinin müasir iqtisadi və sosial şəraitə uyğunlaşdırılmasına imkan verən qiymətlərə yeni yanaşmaların, sərnişin tariflərinin qurulması prinsip və metodlarının tələb olunması ilə müəyyən edilir. Məqalənin məqsədi Azərbaycanda nəqliyyat tariflərinin formalaşması və tənzimlənməsi xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək və sərnişindaşıma sisteminin səmərəliliyinin artırılması mexanizmini müəyyənləşdirməkdir.

Açar sözləri*: ictimai nəqliyyat, nəqliyyat sistemi, tariflər, tallin modeli, tariflərin müəyyənləşdirilməsi*

Giriş

Nəqliyyat sisteminin inkişafı Azərbaycan Respublikası üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Ölkə iqtisadiyyatının infrastruktur sahələri olan enerji, rabitə, təhsil və səhiyyə ilə yanaşı, nəqliyyat cəmiyyətin əsas ehtiyaclarını ödəmək üçün sosial, iqtisadi, xarici siyasət və digər dövlət prioritetlərinə çatmaqda mühüm rol oynayır.

Müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan Respublikası nəqliyyat sisteminin inkişafında yeni bir mərhələyə qədəm qoydu. Ölkə iqtisadiyyatı sürətli inkişafın növbəti mərhələsinə keçdi və bu da bazar iqtisadiyyatı şəraitində nəqliyyat üçün hüquqi bazanın yaradılmasına, bazar iqtisadiyyatının tələblərini əks etdirən güclü tələb mərkəzli fəaliyyətə səbəb oldu.

Son illərdə ölkəmizdə əldə edilmiş ictimai həyatın bütün sahələrinin dinamik inkişafı respublikamızın geosiyasi əhəmiyyətini xeyli artırmışdır. Bütün bunlarla yanaşı, qlobal iqtisadi məkanda gedən sosial-iqtisadi proseslərdə fəal iştirak etmək, xarici bazarlara səmərəli çıxış əldə etmək, rəqabətə davamlı milli sənayeyə sahib olmaq vacibdir. Bu gün qlobal gündəmdə əsas olan qloballaşma, sürətli inteqrasiya, davamlı inkişaf və s. amillər ölkəmiz üçün xüsusilə aktualdır [10].

İctimai nəqliyyat, əhalinin hərəkətdə olan müxtəlif ehtiyaclarının ödənilməsində böyük rol oynayır, əksər hallarda yaşayış şəraitində maddi dəyişikliklər gətirən hərəkətverici qüvvəyə çevrilir [6].

İctimai nəqliyyatın inkişafı iqtisadi inkişafa kömək edir, şəxsi avtomobillərin istifadəsini azaldaraq tıxacların sayını azaldır, şəhərlərin mərkəzi hissələrində parklanma probleminə təsir edir və çirkləndiricilərin tullantılarının azaldılmasına kömək edir. Nəqliyyat şirkətləri, vətəndaşların həyat tərzini dəyişdirəcək və ictimai nəqliyyatın üstünlük verilən səyahət növünə çevriləcək sərnişin xidməti formalarından istifadə etməlidirlər. Günümüzdə əsas vəzifələrdən biri şəhər nəqliyyat sisteminin inkişafına inteqrasiya olunmuş bir yanaşma inkişaf etdirmək üçün ictimai nəqliyyat sərnişinlərinin nəqliyyat xidmətləri sahəsində yeniliklərə münasibətini qiymətləndirməkdir.

Ərazinin nəqliyyat sisteminin səmərəli işləməsi iqtisadiyyatın və sosial sahənin inkişafı üçün lazımi şərait yaradır. Dünyada əhalinin artımı, fərdi nəqliyyat sayının əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb olmuşdur. Yol infrastrukturunun inkişafı üçün kifayət qədər məhdud imkanların mövcudluğu şəhərlərdə həqiqi hərəkət sürətinin kəskin azalmasına gətirib çıxarmış, yəni, şəhər sakinlərinin hərəkətliliyinin pisləşməsinə səbəb olmuşdur. Trafik axınlarının yenidən bölüşdürülməsi və yolun genişləndirilməsi səbəbindən yol vəziyyətinin optimallaşdırılması imkanları böyük ölçüdə tükənmişdir. Bu şərtlərdə yol vəziyyətində keyfiyyətcə yaxşılaşma və vətəndaşların hərəkətliliyində artım yalnız avtomobil sahiblərinin şəxsi istifadə vasitələrindən ictimai nəqliyyat vasitələrinin xeyrinə imtina etməsi ilə mümkündür. Bunun üçün ictimai nəqliyyat müasir sərnişinlərin dəyişən ehtiyaclarını ödəməli və yenilərini cəlb etməlidir [3].

Metod

Ümumiyyətlə, optimal tarif siyasətinə uyğunsuzluq, sağlam rəqabət mühitinin olmaması, subyektiv yanaşmaların olmaması və tənzimləyici orqanların öhdəliklərini tam yerinə yetirməməsi kimi amillər səbəbindən ölkədə müasir və keyfiyyətli ictimai nəqliyyat tariflərinin müəyyənləşdirilməsi mümkün olmamışdır. Həmçinin, hazırda ictimai nəqliyyatda belə tariflərin müəyyənləşdirilməsi üçün səmərəli mexanizmlər də mövcud deyil. Buna görə də sərnişin tarifləri sosial təminat və əhalinin müxtəlif sosial qrupları üçün xidmət keyfiyyəti nəzərə alınmadan tətbiq olunur. Bu, sosial siyasətdəki ən zəif əlaqələrdən biri hesab olunur və daha effektiv maliyyələşdirmə üçün uyğun bir mühitin formalaşmasına mane olur.

Təşkilati və iqtisadi mexanizmin iqtisadi elementləri sərnişin nəqliyyatının tarif tənzimlənməsi, daşıyıcıların xərclərinin iqtisadi təhlili və tarif formalaşması prosesinin alqoritmləşdirilməsidir. Sərnişin nəqliyyatının tarif tənzimlənməsi yalnız iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış tarifin hesablanmasını deyil, həm də sosial tarifin hesablanmasını nəzərdə tutur. Sosial əhəmiyyəti nəzərə alınmaqla əhaliyə nəqliyyat xidmətləri tariflərinin təkmilləşdirilməsi həyata keçirilir.

Tarifin formalaşdırılması prosesinin alqoritmləşdirilməsi tariflərin tənzimlənməsi və xərclərin iqtisadi təhlilini ümumiləşdirir və sərnişindaşıma tariflərinin formalaşdırılması üçün bir mexanizm hazırlanmasını nəzərdə tutur. Beynəlxalq təcrübədən istifadə edərək bu istiqamətdə hərtərəfli fəaliyyət planının həyata keçirilməsi zəruri hesab edilir.

İctimai nəqliyyat sistemlərinin subsidiya səviyyəsi dünya sistemləri arasında xeyli dəyişir. Estoniyanın Tallin şəhərində, ictimai nəqliyyat tariflərinin müəyyənləşdirilməsi modelinin tətbiqi, post-sovet respublikalarında, həmçinin Azərbaycanda da bu modelin tətbiqi məsələlərini araşdırmaq əsas məsələlərdən biridir.

Araşdırma Modeli

Mobillik sisteminin idarə olunması üçün mexanizmlərin seçilməsi hədəfdən asılıdır. Tallin modelindən istifadə edərək nəqliyyat yüklərini azaltmağa və davamlı istehlak nümunələri yaratmağa kömək edənləri nəzərdən keçirmək olar. Ölkəmizdə ictimai nəqliyyat tariflərinin müəyyənləşdirilməsi istiqamətində müəyyən tarif modellərindən istifadə olunur.

Analiz

Tariflərin formalaşması problemini həll etmək üçün ictimai nəqliyyat xidmətləri bazarında iştirakçıların maraqlarını nəzərə alan optimal bir modeldən istifadə edilməsi təklif olunur. Optimizasiya problemləri vacib bir riyazi problem sinfini təşkil edir, çünki hər hansı bir fəaliyyət sahəsində insan xərclərə, vaxta və mənbələrə qənaət etməyə yönəlmiş optimal həlləri seçməyə çalışır. Optimal, əsaslandırılmış qərarların seçilməsi keyfiyyət və səmərəliliyin artırılması üçün vacib ehtiyatlardan biridir.

Model, sadələşdirilmiş bir nüsxədir, süni şəkildə yaradılmış bir obyektdir ki, onun üzərində həqiqi bir obyektin müəyyən xüsusiyyətləri çoxaldılır. Bu obrazları öyrənmək və nəticələrini real aləmin cisimlərinə və hadisələrinə ötürmək üçün həqiqi cisimlərin və ya hadisələrin açıq şəkildə sadələşdirilmiş obrazları (modelləri) ilə əvəzlənməsindən ibarət bir model qurulur ki, bu proses də modelləşdirmə adlanır [5].

Azərbaycanda ictimai nəqliyyat dövlət və özəl sektordan ibarətdir. Bakı Metropoliteni metro üzrə sərnişindaşıma sahəsində təbii inhisardır. Dövlət (Baku Bus MMC) və özəl sektor avtobus nəqliyyatında paralel olaraq fəaliyyət göstərir.

Ölkədəki ictimai nəqliyyat tarifləri dövlət tərəfindən tənzimlənir (Tarif Şurası). Sərnişin daşınması yalnız xüsusi icazə (lisenziya) tələb edən bir fəaliyyət növüdür. Bu günə qədər bir sıra dövlət proqramlarının həyata keçirilməsinə baxmayaraq, ölkədə müasir tələblərə uyğun olan ictimai nəqliyyat sisteminin yaradılması mümkün olmamışdır. 2015-ci ildə Bakı şəhərində sərnişindaşıma sahəsində dövlət siyasətini və nəzarətini bir qurum tərəfindən həyata keçirmək üçün Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında Bakı Nəqliyyat Agentliyi yaradılmışdır [13]. Son illərdə əhalinin təbii artımı, şəhərləşmə, turizm sektorunun inkişafı, yanacaq qiymətlərinin bahalaşması və paytaxt Bakıda tıxac problemi kimi amillər səbəbindən ictimai nəqliyyat xidmətlərinə tələbat artmışdır.

Cədvəl 1. İctimai nəqliyyat sektorunda sərnişin dövriyyəsi (milyon sərnişin-km)

	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Sərnişin dövriyyəsinin ümumi həcmi - cəmi	**26316**	**27125**	**27650**	**28289**	**28714**	**29533**
Yol nəqliyyatı						
Sərnişin dövriyyəsi	22992	23825	24429	24886	25276	25950
Ümumi sərnişin dövriyyəsində payı, %	87,4	87,8	88,4	88,0	88,0	87,9
Xüsusi avtomobillər						
Sərnişin dövriyyəsi	1296	1370	1413	1455	1494	1550
Yol nəqliyyatı dövriyyəsində payı, %	5,6	5,8	5,8	5,8	5,9	6,0
Şəhərlərdə ictimai nəqliyyat						
Sərnişin dövriyyəsi	15191	14214	14369	14628	14845	15241

Yol nəqliyyatı dövriyyəsində payı, %	66,1	59,7	58,8	58,8	58,7	58,7
Şəhərlərdə şəhərlərarası ictimai nəqliyyat						
Sərnişin dövriyyəsi	6505	8241	8647	8803	8937	9159
Yol nəqliyyatı dövriyyəsində payı, %	28,3	34,6	35,4	35,4	35,4	35,3
Yeraltı nəqliyyat (metro)						
Sərnişin dövriyyəsi	2378	2450	2400	2525	2549	2611
Ümumi sərnişin dövriyyəsində payı, %	9,2	9,0	8,7	8,9	8,9	8,8
Bir nəfərə düşən sərnişin dövriyyəsi, km	2759,91	2811,08	2833,63	2870,8	2888,8	2981,8

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında hazırlanmışdır

2017-ci ildə nəqliyyat sektorunda sərnişin dövriyyəsi 1 milyard 973,4 milyon nəfər (2007-ci ilin müvafiq göstəricisi 1 milyard 148 milyon nəfər) olmuşdur ki, bunun da 84,7% -i və ya 1 milyard 672,2 milyon nəfəri avtobus, 11,6% -i və ya 228,8 milyon insan metronun payına düşür. Ümumiyyətlə, ölkədə sərnişin axınının 96,3% -i avtobus və metro ilə həyata keçirilib. 10 il ərzində avtobus nəqliyyatından 487,7 milyon manat, metro nəqliyyatından 44,3 milyon manat qazanılmış və nəticədə ümumi gəlir 532 milyon manat olmuşdur. Xatırladaq ki, son qiymət dəyişikliyi baş verən 2007-ci ildən bəri avtobus gəlirləri dörd dəfə artmışdır. 2011-ci ildə qiymət dəyişikliyindən sonra metro gəliri 54 % artdı. Gəlirin artması sektorun əvvəlki illərlə müqayisədə şəffaflığının artması, şəhərlərarası sərnişindaşıma qiymətlərinin yüksəlməsi və sərnişin dövriyyəsinin artması ilə əlaqədardır.

Sərnişin axını hər il artır. 2019-cu ildə sərnişin axını 29,533 milyon sərnişin-km təşkil edib və bu da 2000-ci illə müqayisədə 2,7 dəfə artım deməkdir. Ölkədə sərnişin axınının əsas hissəsi şəhər və şəhərlərarası ictimai nəqliyyatın payına düşür və ümumi nəqliyyat vasitələrinin yüzdə 82,6 %-ni təşkil edir (Qrafik 1).

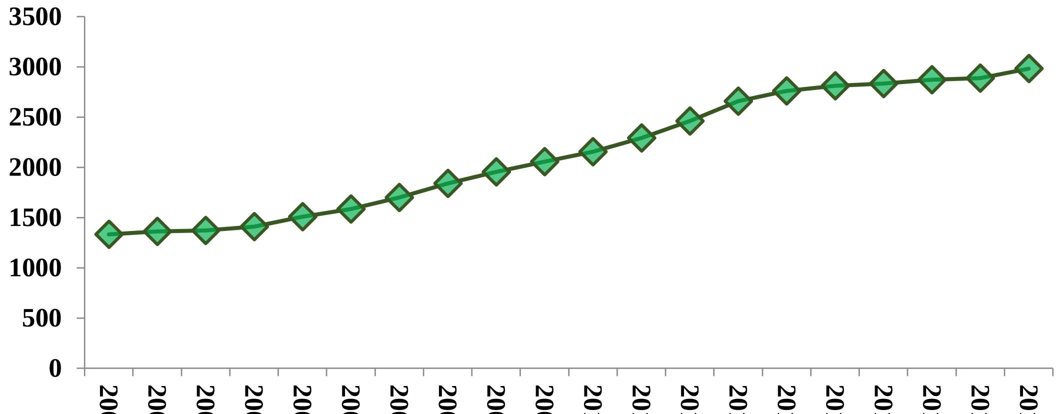

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında hazırlanmışdır

Qrafik 1. 1 ilə düşən sərnişin dövriyyəsi

Statistik təhlillər göstərir ki, 2007-2017 illər aralığında sərnişin dövriyyəsi xərclərində əhəmiyyətli bir artım olmuşdur. Lakin, bu müddət ərzində tariflərdə heç bir artım qeydə alınmayıb. Artıma təkan verən amillər arasında yanacaq və elektrik qiymətlərinin artması, istifadə olunan avadanlıqların yenilənməsi və sektorda əmək haqqının artması nəticəsində çoxalan maliyyə xərcləri göstərilir [2]. 2019-cu ildə bu istiqamətdə maliyyə dəyişikliyinin dinamikası aşağıdakı diaqramda daha ətraflı təsvir edilmişdir.

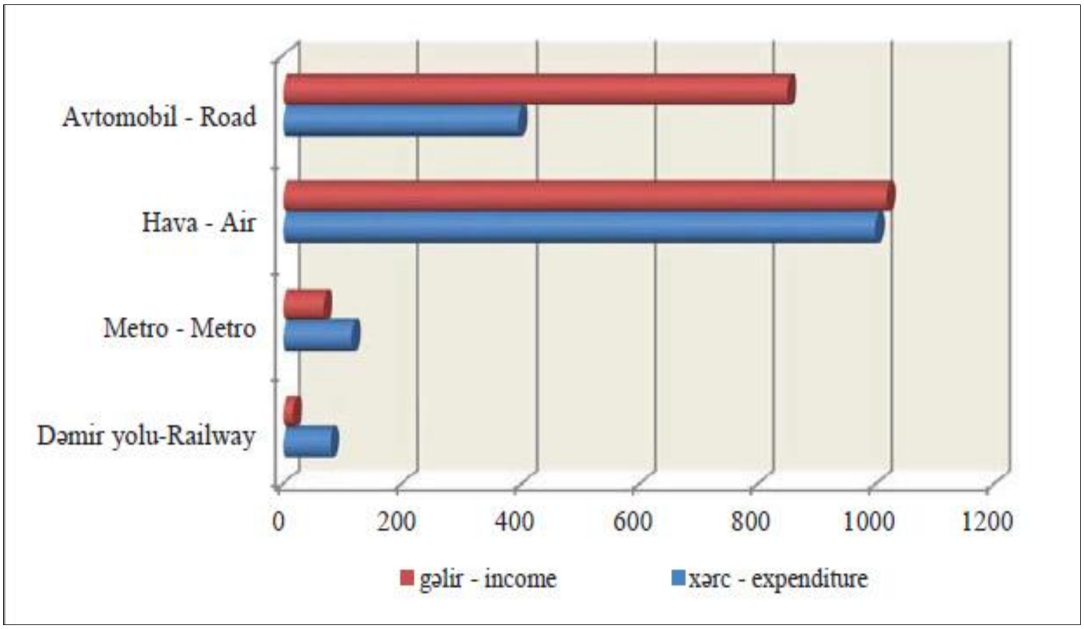

Mənbə: Azərbaycanda nəqliyyat, Bakı-2020, Statistik məcmuə, s.76

Qrafik 2. Sərnişin daşıma xidməti üzrə çəkilən xərclər, milyon manatla

Qeyd etmək lazımdır ki, xüsusən son üç ildə Azərbaycanda yeni iqtisadi vəziyyət yaranıb. Belə ki, 2015-2017-ci illərdə neftin ucuzlaşması səbəbindən milli valyuta (Azərbaycan manatı) 54% -dən çox dəyər itirdi, yanacaq qiymətləri 63,6%, elektrik enerjisi qiymətləri isə orta hesabla 34% artdı. Bundan əlavə, ölkənin istehlak qiymətləri indeksi 2015-ci ildə 4%, 2016-cı ildə 12,4% və 2017-ci ildə 12,9% təşkil edib. Bu şərtlərdə, digər sənaye sahələri ilə yanaşı, ictimai nəqliyyat seqmentində fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektləri üçün də yeni problemlər meydana çıxdı. Bu problemlər ictimai nəqliyyat sahəsində çalışan təsərrüfat subyektlərinin investisiyalarını azaltdı. 2012-ci ildə sərnişin daşınması üçün ölkəyə 1038 avtobus gətirilmişdisə, 2017-ci ildə müvafiq rəqəm 6 dəfə az və ya 187 ədəd təşkil etmişdir. Nəticədə sektorun mənfəəti azalmış, ictimai nəqliyyat xidmətlərinin keyfiyyəti zəifləmiş, nəqliyyat parkı o cümlədən, avtobus parkı köhnəlmişdir. Xüsusilə, yerli valyutanın kəskin devalvasiyası idxaldan asılı nəqliyyat sektorunu texniki avadanlıq baxımından modernləşdirmək və təmir etmək xərclərini xeyli artırmışdır. Bütün bunların fonunda ictimai nəqliyyat xidmətləri sahəsində müəyyən addımların atılması zərurəti yaranır.

Bu addımlar arasında ən mühim hesab olunan sərnişindaşıma üzrə mövcud tariflərin optimallaşdırılmasıdır. Lakin, Azərbaycan Respublikası Tarif Şurasının 30 iyul 2018-ci il tarixli qərarı ilə avtobus və metro ilə daxili sərnişindaşıma qiymətləri artırıldı. İctimai nəqliyyatda qiymət artımının gözlənilməz olduğunu söyləmək rasional fikir kimi hesab edilməməlidir. Çunki, 2011-ci ildə metroda gediş haqqı artırıldıqda rəsmilər bu artımın yetərli olmadığını bildirmişdilər. Növbəti illərdə ictimai nəqliyyat

qiymətlərində artım xəbəri ictimai rəy mövzusu oldu. Artıq 2016-cı ildə yerli media hökumət mənbələrinə istinadən sərnişindaşıma xidmətlərinin qiymətlərinin 50% artırılacağı bildirilmişdir. 2017-ci ilin iyun ayında benzinin qiymətinin qaldırılması qərarı müzakirələrə səbəb oldu. Nəticədə, həmin ilin oktyabr ayında sərnişindaşıma üzərində dövlət nəzarətini həyata keçirən şöbələrdən biri kimi Bakı Nəqliyyat Agentliyi tarifləri artırdı. 2018-ci ildə Tarif Şurası qərarından sonra Azərbaycanda fərqli kateqoriyalı sərnişindaşıma xidmətlərinin qiymətlərinin necə dəyişəcəyini görmək olar.

Cədvəl 2. Nəqliyyatda sərnişindaşıma üzrə tairflər üzrə dəyişikliklər

Nəqliyyat növü	Əvvəlki tarif	Yeni tarif	Artım səviyyəsi
Metro	0,20	0,30	50%
Avtobus (şəhərdaxili)	0,20	0,30	50%
Avtobus (şəhərlər arası), hər km yol üçün	0,16	0,24	50%

Mənbə: http://www.tariffcouncil.gov.az/?/az/content/184/

Azərbaycan Respublikası Tarif Şurası, 2018Tariflərin optimallaşdırılması zəruri olduğu halda Tarif Şurasının ictimai nəqliyyatdan istifadə tariflərini 50% artırması və bu artımla əlaqədar olaraq qurum tərəfindən verilən açıqlamada bu tarif dəyişikliyinin nəqliyyat infrastrukturunu daha da yaxşılaşdırmaq və maliyyə təhlükəsizliyini artırmaq məqsədilə edildiyinin qeyd olunması o qədər də uğurlu addım hesab edilməməlidir. Buna əsas səbəblərdən biri kimi keyfiyyətin artmadığı halda tarifin artırılması və keyfiyyətlə tarif arasındakı əlaqəsizliyin gələcəkdə bu sahədə baş verə biləcək müsbət dəyişikliklərə mənfi təsir göstərməsi qeyd oluna bilər. İkinci səbəb kimi tariflər müəyyən olunarkən əhali arasında sosial bölgü cəhətdən qiymət fərqləndirilməsinin aparılmaması göstərilə bilər. Sosial bölgü deyildikdə tələbələr, pensiyaçılar, çoxuşaqlı analar və s. nəzərdə tutulur. Öz növbəsində bu addım gəlirlərin bərabər paylanması prinsipinin pozulmasına gətirib çıxarmışdır. Digər bir səbəb kimi müvafiq infrasturukturun formalaşdırılması və nağdsız ödəniş sisteminin yekunlaşdırılması başa çatmadan tariflərə artım edilməsini qeyd etmək olar. Həmçinin, qeyd edilməlidir ki, ölkədə ictimai nəqliyyatın cari vəziyyəti müasir standartlara cavab vermədiyindən mövcud qiymətlərin artırılması bu sektorun inkişafını daha da ləngidəcəkdir.

Əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, dövlət şirkətlərinin fəaliyyətində, xüsusən də sərnişindaşıma sahəsində şəffaflıq səviyyəsi qənaətbəxş deyil. Məsələn, 20 ən böyük dövlət müəssisəsindən biri olan Bakı Metropoliteninin hesabatlılığı çox zəif təşkil olunmuş və hətta dövlət standartlarına uyğun təşkil edilməmişdir. Bu qurumun orta illik dövriyyəsinin təxminən 100 milyon manat olmasına baxmayaraq maliyyə fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün kənar auditor qismində sadəcə 1 fiziki şəxs cəlb edilmişdir. Eyni zamanda, bu qurumun illik maliyyə hesabatları məlumatverici deyil [12]. Bu, fəaliyyətin yüksək keyfiyyətli maliyyə monitorinqi qabiliyyətini zəiflədir.

Nəqliyyat sektorunda sərnişin daşınması üçün nağdsız ödənişlər sisteminə natamam keçid bu sahədə gizli trafikin mövcudluğunu təmin edən əsas amillərdən biridir. 2011-ci ildən bəri Bakıda ictimai nəqliyyatda nağdsız ödəniş sisteminin tətbiqi üçün addımlar atılsa da, bu proses hələ başa çatdırılmayıb. Nəhayət, Bakı Nəqliyyat Agentliyi nağdsız ödəniş sisteminin tam tətbiqinin 2018-ci ilin birinci yarısında başa çatdırılacağını elan etsə də, bunun qeyri-mümkün olduğu zamanla aydın oldu. Qeyd etmək lazımdır ki, hələ də xeyli sayda avtobus nağd şəkildə ödəniş qəbul etməyə davam edir. Statistikaya əsasən, hazırda 2021 avtobus Bakının 150 marşrutu üzrə sərnişin daşımalarına xidmət göstərir ki, bunlardan da 25 marşrut üzrə cəmi 500 avtobusun nağdsız ödəniş sisteminə keçidi başa çatdırılıb. Başqa sözlə, Bakıda işləyən

avtobusların 75% -i nağd ödənişi qəbul edir [7].

Tariflər yeniləndikdən sonra da Azərbaycanda ictimai nəqliyyat xidmətləri tarifləri MDB ölkələrində və regionlarında mövcüd olan tariflərin əksəriyyətindən aşağı olaraq qalmışdır. Qeyd edək ki, hazırda metroda sərnişinlərə xidmət əvəzində qoyulmuş tariflər Rusiyada 0,80-1,50 manat, Qazaxıstanda 0,20-0,40 manat, Belarusiyada 0,48-0,56 manat, Gürcüstanda 0,35 manat və Türkiyədə 0,44-1,75 manat təşkil edir. Müntəzəm şəhərlərarası avtobus xidməti tariflərinə gəldikdə isə bu Rusiyada 0,80-1,50 manat, Qazaxıstanda 0,20-0,45 manat, Belarusiyada 0,44-0,52 manat, Gürcüstanda 0,35 manat, Türkiyədə 0,91manat təşkil edir. Müntəzəm şəhərlərarası avtobus marşrutları üçün tariflər Rusiyada 5,2-9,2 qəpik/km, Gürcüstanda 4,2-7,5 qəpik/km, Türkiyədə 4,9-8,0 qəpik/km təşkil edir [9].

Bir zamanlar Azərbaycanın müqayisə olunduğu Estoniyanın paytaxtı Tallin şəhərində 2013-cü ildən bəri qeydiyyatda olan vətəndaşlar üçün ictimai nəqliyyatdan istifadə tarifləri aradan qaldırılmışdır. Lakin, şəhər daxilində turistlər onlar üçün müəyyən edilmiş qiymətlərə uyğun olaraq ödəniş edib ictimai nəqliyyatdan istifadə edirlər. Tallində həyata keçirilən bu layihə dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilir. Hətta bu qərarın müzakirəsi zamanı Tallin Şəhər Şurasının 60 deputatından 40-ı bu qərarın lehinə səs vermişdir. Dövlətin ortalama hesablamalarına görə bu qərarın alınması ilə hər ailənin 50 avro dəyərində öz büdcəsinə qənaət edə biləcəyi qeyd olunur. Bundan başqa, bəzi ölkələrdə də ictimai nəqliyyat müəyyən şərtlər daxilində öz vətəndaşlarına pulsuz xidmət göstərməyə başladı. Buna nümunə olaraq Lüksemburq göstərilə bilər. 2019-cu ildən etibarən ölkədə bütün ictimai nəqliyyat pulsuz olaraq xidmət göstərməyə başladı. Bu modelin artıq bir neçə ölkə və şəhər tərəfindən tətbiqi artıq digər ölkərin də diqqətini çəkmişdir. Hətta bəzi ölkələr bu istiqamətdə araşdırmalara da başlamışdır.

Belarusiya və Rusiya Federasiyası kimi ölkələrdə sərnişindaşıma gediş haqqını iqtisadi xərclərdən aşağı tutmaq üçün qismən subsidiyalaşdırılır və buna görə də vətəndaşların ödədiyi gediş haqqı dövlətin onların daşınması üçün çəkdiyi xərci tam qarşılamır [4]. Sərnişin nəqliyyatının subsidiyalaşdırılması onun uğurlu fəaliyyətinin ayrılmaz hissəsidir.

Nəticə

Ölkənin nəqliyyat sisteminin inkişafı istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi və həyata keçirilməsi geniş və keyfiyyətli statistik məlumatların olması ilə mümkündür. Ölkə nəqliyyatının beynəlxalq nəqliyyat sisteminə uğurla inteqrasiyası üçün respublikanın nəqliyyat sektorunun inkişafı və inkişaf istiqamətlərinin proqnozlaşdırılması üçün konkret rəqəmlər olmalıdır. Beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin respublika ərazisindən keçən hissələrində infrastrukturun inkişafı, tranzit trafikin intensivləşdirilməsi və planlaşdırılması, intermodal və multimodal nəqliyyatın inkişafı üçün geniş məlumat şəbəkəsi yaratmaq lazımdır. Eyni zamanda, nəqliyyat infrastrukturunun yenidən qurulması, nəqliyyat parkının yenilənməsi nəqliyyat sənayesinin inkişafında mühüm mərhələlərdən biri hesab edildiyi üçün bu sahədəki məlumat istifadəçilərinin ehtiyacları təmin edilməlidir. Buna görə əsas təkliflərdən biri budur ki, nəqliyyat və yol kompleksi üçün vahid bir məlumat sisteminin yaradılması əsas prioritetlərdən biri olsun və həmin sistem tam və etibarlı statistik məlumatlarla əsaslandırılsın.

Dövlətin nəzarətində olan ictimai nəqliyyat sektoruna (Bakı Metropoliteni QSC və Baku Bus MMC) subsidiya vermək də bu sektorda qeyri-bərabər rəqabət mühiti yaratmışdır. Beləliklə, özəl biznesin müasir tələblərə cavab verən avtomobilləri istismara verməsi çətinləşdi və bu da xüsusilə Bakı şəhərində zəif rəqabət mühiti

yaratdı. Təklif olunur ki, əgər Tallin modelinin tətbiq olunmasına ölkədəki şərait imkan verirsə, dövlətə məxus şirkəti subsidiya ilə təmin edib qeyri-rəqabətcil bazar yaratmaq əvəzinə dövlət ictimai nəqliyyat sahəsində təbii inhisarçıya çevrilsin, bütün avtobuslar üçün martşrut xətlərini müəyyənləşdirsin.

Tarifləri 50% artırma qərarının, xüsusilə aşağı gəlirli qruplar üçün ailə büdcələri üçün ciddi bir xərc yükü yaratdığı və sosial təminata mənfi təsir göstərdiyi güman olunur. İlkin hesablamalara görə, tariflərin artması nəticəsində əhali ildə 260 milyon manat əlavə xərclə üzləşəcək. Təklif olunur ki, dövlət ictimai nəqliyyat xərclərinin müəyyən hissəsini subsidiyalaşdırmaq əvəzinə Estoniyanın Tallin şəhərində ictimai nəqliyyat üçün tətbiq olunan tarif modellərini Azərbaycanda da tətbiq etmək üçün həmin xərcləri tam subsidiyalaşdırsın. Əgər bu modelin tətbiqi mümkün olmasa, o zaman sərnişindaşıma xidmətlərində qiymət fərqləndirməsi etsin (məs: tələbələr, pensiyaçılar və s. qruplar üçün daha aşağı gediş haqqı) və ümumilikdə tariflərin müəyyənləşdirilməsi üçün optimal mexanizmdən istifadə olunsun. Nəticədə, vətəndaşa bu paketlər arasında seçim etməklə özünün uzunmüddətli büdcə planlamasını etmə imkanı yaradılır.

Təklif olunur ki, bu sahədə fəaliyyət göstərən dövlət şirkətlərinin hesabatlılığı daha peşəkarcasına və dövlət standartlarına uyğun hazırlansın və şəffaflaşdırılsın. Təklif olunur ki, qısa müddət ərzində nağdsız ödəmə sisteminin ictimai nəqliyyatda tam tətbiqi yekunlaşdırılsın. Çünki, bu proses həm də məlumat sisteminin formalaşmasına da öz töhvəsini verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanda nəqliyyat, Bakı-2020, Statistik məcmuə, s.76 86
2. İctimai nəqliyyatda tarif artımlarının mənfi və müsbət tərəfləri, CESD tədqiqat qrupu, 2018, s.12.
3. Берман Н.Д., Белов А.М. (2019). Общественный транспорт и инновации, Международный журнал перспективных исследований, Т. 9, №2, стр.8-13.
4. Рязанова А.В. (2016). Зарубежный опыт финансирования городского пассажирского транспорта общего пользования // Учёные заметки ТОГУ. – Т. 7. – № 4. – С. 218–220., s. 220
5. Левда Н.М., Постников В.П. (2012). Экономические задачи линейного программирования и их решения с использованием Microsoft Excel: учеб. пособие. Пермь: ПНИПУ, 155 стр.
6. Общественный транспорт Беларуси: состояние и пути развития Киев 2012 68 стр.
7. http://bna.az/az/ictimai-neqliyyat.
8. http://www.tariffcouncil.gov.az/?/az/content/184/.
9. https://1news.az/az/mobile/news/qiymet-tenzimlenmesi-neqliyyat-xidmetlerinin-keyfiyyetini-yukseldecek.
10. https://azerbaijan.az/related-information/280.
11. https://www.stat.gov.az/source/transport/.
12. http://metro.gov.az/az/about/metropoliten/fin.
13. https://president.az/articles/17196.

ВОПРОСЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ И НАПРАВЛЕНИЯ ТАРИФОВ НА ОБЩЕСТВЕННЫЙ ТРАНСПОРТ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Фуад АМИРГУСЕЙНОВ

Резюме

В статье оценивается процесс регулирования тарифов в системе общественного транспорта государством. В то же время были проанализированы способы формирования и регулирования платы за общественный транспорт в Азербайджане. С учетом интересов корпораций, работающих в сфере перевозок, представлены образцы для расчета минимальных сборов при перевозке пассажиров. Расчет был произведен с использованием метода затрат, который учитывает финансирование стоимости экономически обоснованных транспортных расходов пассажира и прибыльность обслуживающей компании.

Актуальность темы определяется потребностью в методах установления тарифов в системе общественного транспорта, новых подходах к ценообразованию, позволяющих адаптировать тарифную политику государства в области пассажирских перевозок на конкурентном рынке к современной экономической и социальной среде. Целью статьи является определение особенностей формирования и регулирования платы за общественный транспорт в Азербайджане и механизма повышения эффективности системы перевозки пассажиров.

Ключевые слова: *общественный транспорт, транспортная система, тариф, таллиннская модель, определение тарифа.*

ISSUES OF SETTING TARIFFS FOR PUBLIC TRANSPORT IN AZERBAIJAN AND DIRECTIONS FOR THEIR IMPROVEMENT

Fuad AMIRHUSEYNOV

Abstract

In the article, the process of regulation of tariffs in public transportation system by government has been evaluated. At the same time, the ways of shaping and regulating public trasport fees in Azerbaijan has been analyzed. Taking the interests of corporations operating in trasnportation field into consideration, the samples for calculation of minimum fees in carrying passenger process. The calculation has been made in a cost method which considers financing the value of a passenger's economically justified travel cost and profitability of a servicer company.

Actuality and relevance of the topic is determined with requirement of methods in setting fees in public transportation system, of new approaches to prices which allow adjustment of government's tariff policy in a field of passenger carrying in a competitive market to contemporary economical and social environment. The purpose of the article is to determine the features of shaping and regulating public transport fees in Azerbaijan and the mechanism in order to improve effectiveness in the system of passenger carrying.

Key words: *public transport, transport system, tariff, tallinn model, tariff determination*

UOT 33

İNSANA YÖNƏLİK İNVESTİSİYALARIN GERİ DÖNÜŞ SƏVİYYƏSİ VƏ DÜNYA ÖLKƏLƏRİNDƏKİ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Könül ƏHMƏDOVA,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Beynəlxalq Magistratura və Doktorantura Mərkəzi, magistr,
bm-konul.ahmadova@unec.edu.az

Xülasə

Əsrlər boyu bu gün insan kapitalı nəzəriyyəsi adlandırılan tətbiqetmə bir çox dövlət siyasəti problemini həll etmək üçün istifadə edilmişdir. Onların əksəriyyəti bu gün də bu nəzəriyyənin mövzusu olaraq qalır. Bunlara millətlərin gücü, köçün təsiri, investisiya və təhlükəsizlik tənzimləməsi, səhiyyə, iqtisadi inkişaf və təhsil siyasətinə yatırım daxildir. Hər bir elmdə olduğu kimi, insan kapitalı iqtisadiyyatı da sabit deyil; inkişaf etməyə davam edir.

İnsan kapitalının inkişafı istənilən iqtisadi artım üçün əsas element kimi görülür. Empirik tədqiqatlar göstərir ki, ölkələr iqtisadi artım üçün gələcək planlar hazırlayarkən bu amilə daha çox diqqət yetirirlər Artıq təbii ehtiyatlar böyüməyə əsas köməkçi hesab edilə bilməz. Tədqiqatçılar, zəngin ölkələrin iqtisadi sektorlarında təbii qaynaqlara doğru bir dəyişikliyi göstərməyə meylli olduqlarını iddia edirlər. Nəticə etibarilə bu, iqtisadi artımın təbii sərvətləri məhdud olan ölkələrə nisbətən daha yavaş olduğu və nəticədə təbii qaynaqlara hədiyyə kimi deyil, lənət kimi baxdığı Holland xəstəliyindən qaynaqlana bilər. Yuxarıda göstərilən arqumentlərə əsaslanan müasir iqtisadçılar insan kapitalının davamlı iqtisadi böyümənin əsas dayaqlarından biri olduğuna inanırlar. İnsan kapitalı texnoloji dəyişikliyə möhkəm bağlıdır; baxmayaraq ki, bəziləri insan kapitalının tədqiqat və inkişaf səviyyəsində texnoloji dəyişikliyi və öz növbəsində yeniliyi idarə etdiyini irəli sürə bilər. İnsan kapitalı aşağıdakı komponentlərin əksəriyyəti və ya hətta hamısı ilə təsvir edilə bilər: təhsil, bilik toplama, rəsmi və qeyri-rəsmi öyrənmə, həyata keçirmək yolu ilə öyrənmə və texnoloji dəyişikliklərlə bacarıqlı işçi qüvvəsi.

***Açar sözlər**: insan kapitalı, dünya ölkələri, müqayisəli təhlil, investisiya, keyfiyyət*

Giriş

İnsan kapitalı anlayışı köhnədir. Bəlkə də indi insan kapitalı adlandırılan məhfumu təyin etmək və ölçmək üçün ilk cəhd edən William Petty (1623-1687) idi. Siyasi Aritmetik İqtisadiyyat Məktəbinin ən məşhur qurucusu və tətbiqi ekonometriyanın sələfi W. Petty insan kapitalının əsas milli, sosial-iqtisadi və siyasi rolları ilə məşğul olurdu. Əməyin "sərvət atası" olduğuna və dəyərinin bir ölçüsünün milli sərvətin qiymətləndirilməsinə daxil edilməsinə inanırdı. Daha sonra A.Smith, A.Marshall, W.Farr, K.Marx, I.Fisher və digər alimlər tərəfindən tədqiq edilmişdir. 19-cu əsrin sonu və 20-ci əsrin əvvəllərində "insan kapitalı" anlayışının müzakirə olunduğu iki iqtisadi düşüncə axını meydana gəldi. Bir istiqamətdəki elm adamlarının nümayəndəsi (A.Smith, F.List, W.Rosher və başqaları) kapitalın irsi və insan keyfiyyətlərinə və qabiliyyətlərinə sahib olaraq təqdim edildiyini düşündülər, lakin insanları konkret və açıq şəkildə kapital adlandırmadılar və kapitalın insan keyfiyyətlərindən və qabiliyyətlərindən asılı olduğuna inandılar.

Fərqli bir istiqamətdəki elm adamlarının nümayəndələri (L.Valras, G.M.Clark, G.W.McLeod, T.Witstein, V.Farr, I.Fisher, N.V.Star, H.V.McCleod, J.H. von Thünen, J.R.McCulloch, A.Marshall ve başqaları) insanın özünün kapital olduğunu təyin etdirdilər.

İnsanları və ya əldə etdikləri bacarıqları kapital konsepsiyasına daxil etsələr də, insanlara yatırımı məhsuldarlığı artırma vasitəsi olaraq görsələr də, konsepsiyanı hər hansı bir məqsəd üçün istifadə etmədilər və insan resursları ehtiyatlarını ölçməyə çalışdılar. Lakin, iqtisadi analizin xüsusi bir sahəsi olaraq insan kapitalı nəzəriyyəsi yalnız XX əsrdə 60-70-ci illərin başlanğıcında, J.Minser (1958), R.B.Goode (1959), T.V.Schultz (1961) və G.Becker (1962, 1964, 1975) insan kapitalının konsepsiyası və formalaşması ilə bağlı fərqli bir fikir söylədilər.

İnsan kapitalı, insanların fərdi və kollektiv olaraq sahib olduqları bilik, istedad, bacarıq, bacarıq, təcrübə, zəka, öyrənmə, mühakimə və müdrikliyin məcmusudur. Bu mənbələr, dövlətin və ya onun ayrı-ayrı hissələrinin hədəflərinə çatmaq üçün yönəldilə bilən bir sərvət formasını təmsil edən insanların ümumi qabiliyyətidir. İqtisadiyyatda fəaliyyət göstərən bir insanın iqtisadi əməliyyatlar zamanı qarşılıqlı əlaqədə olduğu kimi sosial, bioloji, mədəni və psixoloji mürəkkəbliyi əhatə etməyə çalışan bir məcmu iqtisadi baxışıdır. Bir çox nəzəriyyə insan kapitalı investisiyalarını birbaşa təhsillə əlaqələndirir və insan kapitalının iqtisadi inkişaf, məhsuldarlığın artması və yeniliklərdə rolu əksər hallarda dövlətin təhsil və təlim üçün verdiyi subsidiyaların əsasları kimi göstərilir. İnsan kapitalı geniş bir termindir və fərqli davranılır. Müxtəlif müəlliflər, konkret tədqiqat məqsədlərini, problemlərini və kontekstini nəzərə alaraq insan kapitalının bu və ya digər tərəfini vurğulayırlar. Ədəbiyyatda insan kapitalı təriflərinin çoxalmasına baxmayaraq, bir sıra əsas elementlər ümumi, bilik, təhsil, təcrübə, sağlamlıq, səriştə, öyrədilmiş bacarıq və qabiliyyətləri əhatə edən görünür [8].

Müasir təhlildə "balanslı böyümə" ifadəsi həm ümumi insan imkanları həm də məhsul və xidmətlər istehsal edən fiziki varlıqların bərabər böyüməsi məqsədini ifadə edir. İnsan kapitalı anlayışı iş qüvvəsi çox olan ölkələrdə nisbətən vacibdir. Bu ölkələr, təbii olaraq, bu iqlim şəraitində yüksək doğum nisbətinə görə böyük bir işçi qüvvəsi ilə təmin edilmişdir. Bu ölkələrdə həddindən artıq işçi qüvvəsi, kapitalın maddi qaynağından çox olan insan mənbəyidir. Bu insan resursları, təhsil, sağlamlıq və mənəvi dəyərlərə təsirli töhvələr ilə insan kapitalına çevrilə bilər.

Bu xərclərlə xam insan resurslarının yüksək məhsuldar insan resursuna çevrilməsi insan kapitalının formalaşdırılması prosesidir. İşçi qüvvəsi çox olan ölkələrdə maddi kapital qıtlığı problemi, həm milli iqtisadiyyatlarının təhsil və səhiyyə sektorlarına həm özəl, həm də dövlət investisiyaları ilə insan kapitalının formalaşma sürətini sürətləndirməklə həll edilə bilər. Maddi maliyyə kapitalı bir millətin iqtisadi böyüməsini təşviq etmək üçün təsirli bir vasitədir. Digər tərəfdən, qeyri-maddi insan kapitalı millətin hərtərəfli inkişafını təşviq etmək üçün bir vasitədir, çünki insan kapitalı insanın inkişafı ilə birbaşa əlaqəlidir və insan inkişafı olduqda millətin keyfiyyət və kəmiyyət tərəqqisi qaçılmazdır. İnsan kapitalı və iqtisadi artım güclü bir əlaqəyə malikdir: iqtisadi böyüməyə təsir göstərir və insanların bilik və bacarıqları sayəsində iqtisadiyyatın inkişafına kömək edə bilər. Bu, insanların iqtisadi dəyəri verən bilik, bacarıq və motivasiyalarından bəhs edir. İnsan kapitalı hamının eyni bacarıq və ya biliyə sahib olmadığını və insanların təhsilinə investisiya qoymaqla işin keyfiyyətinin artırılacağını başa düşür. Bir tərəfdən insan kapitalındakı artım, istehsaldakı əmək məhsuldarlığını artıraraq iqtisadi artıma birbaşa təsir göstərir [8].

Digər tərəfdən, insan kapitalı AR-GE-yə əhəmiyyətli bir töhfədir və bu səbəbdən texnoloji dəyişikliyi sürətləndirərək əmək məhsuldarlığını dolayısı ilə artırır. Bundan əlavə, əsas və ali təhsil və ya iş yeri təhsili kimi müxtəlif insan kapitalı növləri həm istehsalda, həm də yenilikdə fərqli rol oynaya bilər. İnsan kapitalı iqtisadçılar və tədqiqatçılar tərəfindən ölkənin iqtisadi böyüməsinin əsas şərtlərindən biri və öz növbəsində hədəf həyat səviyyəsinə çatmaq üçün əsas kimi qəbul edilir. İqtisadi böyümə modelləri insan kapitalını müxtəlif dərəcədə əhəmiyyətə malikdir. Klassik və ənənəvi böyümə modelləri bunu model xaricində baş verən izah olunmayan bir amil kimi qiymətləndirərkən neoklasik, Şumpeterian, təkamülçü və müasir böyümə modelləri iqtisadi inkişaf üçün əsas şərt kimi qiymətləndirirlər. Müsbət iqtisadi artım insan kapitalındakı müsbət artımdan qaynaqlanır və bu da bir ölkənin yenilik etmə qabiliyyətini stimullaşdırır. Bir ölkənin insan kapitalını inkişaf etdirmə qabiliyyəti, insan kapitalının yüksək səviyyədə yığılması səbəbindən yüksək məhsuldarlığa sahib olan inkişaf etmiş ölkələrə daxil olmaq üçün əsas şərtdir. Bu gün ölkələrin böyüməsi arasındakı fərq, inkişaf etdikləri insan kapitalı ilə ehtiyatları arasındakı fərqlə izah olunur.

İnsan kapitalının formalaşmasına və istifadəsinə çoxsaylı amillərin təsir göstərdiyini nəzərə alsaq, bu amillər müxtəlif elmi təsvirlərə görə təsnif edilə bilər. Bu təsvirə aşağıdakılar daxildir [8].

- ✓ təsir nəticəsində (müsbət / mənfi);
- ✓ təsir növü (birbaşa və dolayı);
- ✓ yenilənmə prosesindəki təsir növü (intensiv və ya geniş);
- ✓ təsir səviyyəsi (makro / mezzo / mikroiqtisadi / fərdi).

Ümumiyyətlə, insan kapitalının formalaşmasına təsir edən amillər 6 qrupa qruplaşdırıla bilər:

(1) demoqrafik (məsələn, əhalinin cinsi və yaş quruluşu);

(2) sosial-demoqrafik (məsələn, işləyənlərin və işsizlərin sayı);

(3) sosial (məsələn, səhiyyə və mədəniyyət səviyyəsi, əhalinin daxili miqrasiyası);

(4) formalaşma, dəstək və inkişaf amilləri (məsələn, gəlirlərin əhali qrupları üzrə bölgüsü) və istifadənin səmərəliliyinə təsir göstərən amillər (məsələn, ümumi cari iqtisadi vəziyyət) ilə təsnif edilən iqtisadi;

(5) təşkilati və iqtisadi (məsələn, istehsalın ixtisaslaşma, konsentrasiya və kooperasiya səviyyəsi); və nəhayət,

(6) ətraf mühit (məsələn, təbii və iqlim, sanitariya və gigiyenik iş şərtləri).

“İnsan Kapitalı” müxtəlif yollarla tənqid olundu və davam edir. Məsələn, Michael Spence insan kapitalına alternativ olaraq siqnal nəzəriyyəsini təklif edir. Bununla birlikdə, Pierre Bourdieu mədəni kapital, sosial kapital, simvolik və iqtisadi kapital daxil olmaqla insan kapitalına daha ətraflı alternativ təqdim edir. Bu tənqidlər və digər mübahisələr “insan kapitalı” nın kifayət qədər izahat gücü olmayan canlanma konsepsiyası olduğunu göstərir. Torpaq öz-özlüyündə təbii kapital kimi tanındığı kimi, insan istehsal amilləri də bu sadə mexanistik analizdən insan kapitalına qaldırılmışdır.

Təhsil və bilik yığımının texnoloji dəyişikliklərdən geri qaldığı və ya əksinə olub olmadığı barədə mübahisələr var, lakin hər halda insan kapitalının yığılması yenilik üçün çox vacibdir, bu da öz növbəsində ölkələrdə texnoloji dəyişiklik səviyyəsində bir dəyişikliyə səbəb olur. İnsan kapitalının iqtisadi böyümədə böyük rol oynadığı, yığılmış fiziki kapitalın isə ikinci dərəcəli rol oynadığı ehtimal olunur. Ölkələr insan kapitalını ümumiyyətlə formal təlim məktəbləri, tədqiqat institutları və iş yerindəki

təlimlər (iş yerində təlimlər) yolu ilə toplayırlar. Asiyada inkişaf etməkdə olan ölkələrin əksəriyyəti transformasiyaedici iqtisadi böyümənin “möcüzəsinə” şahid olmuşlar. Məsələn, Tayvan, Hong Kong və Sinqapur sürətli iqtisadi inkişaf tempinə malikdir. Bu sürətli irəliləyiş insan kapitalının sürətli böyüməsi, yeni imkanların toplanması və əldə edilməsi ilə əlaqələndirilir. Əsasən, bu, zəruri insan kapitalının yetişdirilməsinə sistematik yanaşma yolu ilə baş verir [8].

Keyfiyyətli pilləkənlərdən qalxmaq və məhsul dövrünü yaxşılaşdırmaq üçün işçilər iş yerində öyrənməyə olan xüsusi öhdəliklərinin bir hissəsi olaraq yeni problemlər və rolları qəbul etməyə davam etməlidirlər. Müasir iqtisadi ədəbiyyatda insan kapitalı xərclərini istehlakdan çox investisiya olaraq təsnif etmək üçün “insan kapitalı” ifadəsi istifadə olunur. Bu baxımdan insan kapitalı “fiziki istehsal vasitələri” kimidir. İnsan kapitalına investisiya qoyuluşu, “insanlara resursların yeridilməsi yolu ilə gələcək real gəliri təsir edən bütün fəaliyyətlər” deməkdir. Buraya təhsil, məlumat, təlim, səhiyyə və əmək mobilliyi xərcləri daxildir. Bundan əlavə, investisiya gələcəkdə bu investisiyalardan bir gəlir əldə etmək üçün ilkin xərcləri (birbaşa təlim xərcləri, təlim zamanı itirilmiş qazanc və təlim zamanı azalan əmək haqqı) da əhatə edir. İnkişaf etmiş ölkələr iqtisadiyyatı dəyişdirmək, kənd təsərrüfatından iqtisadiyyatın sənaye inkişafına keçmək üçün ilk diqqətini insan kapitalının inkişafına yönəltdilər. Son tədqiqatlar, insan kapitalının mütərəqqi yığılmasının bu ölkələrin lazımi yenilik qabiliyyətlərini qazanmasına imkan yaratdığını iddia edir. Mövcud iqtisadi artım modelləri, bilik iqtisadiyyatının xeyrinə əhəmiyyətli bir paradiqma dəyişikliyini göstərir. Ağır istehsal, sənayeləşmə və təbii qaynaqlar getdikcə insan kapitalı, tədqiqat və inkişaf (AR-GE) ilə əvəz olunur. ABŞ, Almaniya, Çin kimi inkişaf etmiş ölkələr və inkişaf etməkdə olan ölkələr tədricən artan insan kapitalına olan tələbat üzərində dayanırlar. Tətbiqi tədqiqat və inkişaf yolu ilə yeniliyi idarə edə biləcək əhəmiyyətli bir varlıq olduğuna inanılır. Rəqabət üstünlüyünə nail olmaq üçün ölkələr bu kapitalı artırmaq üçün bir çox proqram qəbul edirlər [6].

Hazırda Azərbaycanda və dünyada müasir iqtisadiyyatın ən vacib sosial-mədəni amili olan insan kapitalının formalaşmasına, gücləndirilməsinə və inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. Bu gün Azərbaycan İİİ (İnsan Kapitalının İnkişaf İndeksinin) sıralamasında 69-cu yerdədir.

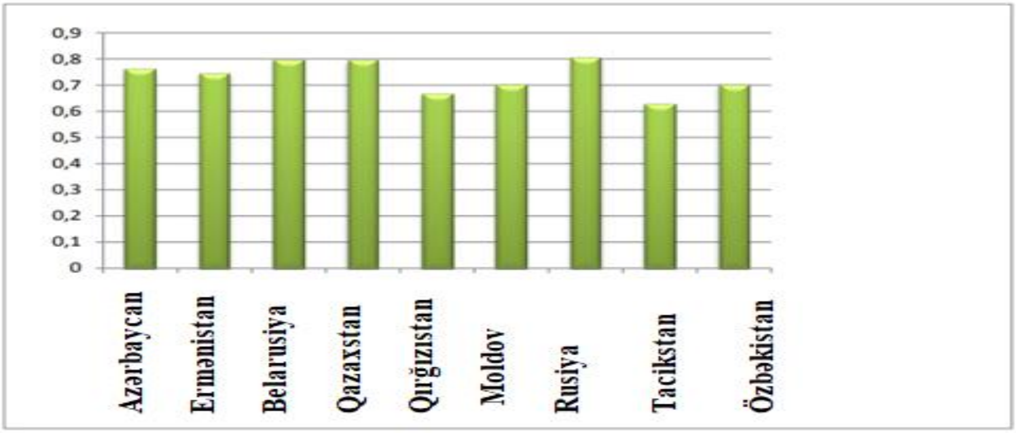

Mənbə: http://www3.weforum.org/maintenance/public.htm

Qrafik 1. MDİ ölkələrində İİİ dinamikası

Bu rəqəm MDB ölkələri arasında Tacikistanın ən aşağı göstəriciyə (0,664), ən yüksək göstəriciyə isə Rusiyaya (0,804) sahib olduğunu göstərir. Azərbaycanın indeksi 0,759-dur. Əvvəl də qeyd edildiyi kimi, İİİ-ni yaxşılaşdırmaq üçün insan kapitalını inkişaf etdirmək lazımdır. Bu mənada ölkəmizdə həyata keçirilən sosial-iqtisadi islahatlar hər bir Azərbaycan vətəndaşının rifah halının yaxşılaşdırılmasına yönəlib. Prezident İlham Əliyevə görə insan amili, ölkə vətəndaşlarının sosial-iqtisadi rifahının yaxşılaşdırılması və ölkənin yüksək inkişaf etmiş ölkələrə daxil olması çoxtərəfli islahatların əsas hədəfləridir. Bu baxımdan Prezident İlham Əliyev dəfələrlə qeyd etmişdir ki, Azərbaycan hökumətinin apardığı siyasətin əsas məqsədi neft hasilatını artırmaq, “qara qızıl” ı insan kapitalına çevirməkdir: “Neftimizi, qara qızıl insan kapitalına çevirə bildik. Fəal siyasətimiz və enerji strategiyamız nəticəsində siyasi və iqtisadi islahatlar sahəsində son üç ildə iqtisadi böyüməni 96 faizə çatdırmağı bacardıq. Bu dövr ərzində iqtisadi islahatlar siyasəti və enerji strategiyası sayəsində dünyanın ən sürətli böyüyən iqtisadiyyatı olduq.

“İnsan kapitalı inkişaf etmiş ölkələrin mövcud vəziyyətini təyin edən bir amildir. Bu ölkələr təbii ehtiyatlarını deyil, intellektual potensialını, yeni texnologiyaların ixtirasını və tətbiqlərini inkişaf etdirirlər. Biz də bu yolu seçməliyik. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Bu gün Azərbaycan insan kapitalı fondunu idarə edərək dövlət və özəl sektorda ən müasir bilik və texnologiyaları əldə edə bilər. Respublikamızın böyük potensial ehtiyatları var. Həm respublika, həm də xarici ölkələrin nüfuzlu elmi və təhsil müəssisələrində olan Azərbaycanın peşəkar, gənc kadr ordusu müasir dünyamızın elmi, texniki və mədəni tərəqqisinə geniş nüfuz etmişdir. Yeni müasir idarəetmə texnologiyalarına yiyələnən bu gənclər mövcud inkişaf potensialının gücləndirilməsi baxımından ölkəmizin qızıl fondu hesab edilə bilər.

2018-ci ilin oktyabr ayında Dünya Bankı İnsan Kapitalı İndeksinin (HCI) başlanması dünyanın 157 ölkəsində insan kapitalı nəticələrindəki böyük boşluqları göstərdi. Qlobal HCI bu gün uşaqlar arasında səhiyyə və təhsil sahəsindəki çatışmazlıqların gələcək nəsil işçilərinin məhsuldarlığını necə azaltacağını göstərir. Azərbaycan qlobal HCI-də 157 ölkə arasında 69-cu yeri tutdu. Sosial-iqtisadi qruplar üzrə ölkələr daxilində insan kapitalı nəticələrindəki boşluqlar da böyükdür. Bu ölkə profili, sosial-iqtisadi vəziyyətə (SES-HCI) görə bölünmüş HCI-nin yeni hazırlanmış versiyasından istifadə edərək bu ölkə daxilindəki boşluqları sənədləşdirir. Uşaqlar arasında insan kapitalı nəticələrinin əsas göstəricilərinə dair məlumatları (uşağın sağ qalması, məktəbdə gözlənilən illər, uyğunlaşdırılmış test balları və 5 yaşa qədər uşaqların inkişafdan qalmayan hissəsi) və SES-HCI versiyası ilə birlikdə 50 məlumatların mövcud olduğu aşağı və orta gəlirli ölkələr. SES-HCI-nin bu versiyası qlobal HCI ilə eyni ümumi metodologiyaya əsaslanır, lakin bu bölünməyə imkan vermək üçün fərqli məlumat mənbələrindən istifadə edir və bu da qlobal HCI ilə birbaşa müqayisə olunmur [2, s.31].

İnsan kapitalı indeksi. Bu gün Azərbaycanda anadan olan bir uşaq böyüdükdə, tam zövq alsaydı, bacardığı qədər yüzdə 58 olaraq məhsuldar olacaq

təhsil və tam sağlamlıq. Bu, Avropa və Orta Asiya bölgəsi üçün ortalamadan aşağı, yuxarı orta gəlir üçün ortalamadan bir qədər yüksəkdir

ölkələr. 2010 və 2020 arasında Azərbaycan üçün HCI dəyəri 0,50-dən 0,58-ə yüksəldi.

• 5 yaşına qədər sağ qalma ehtimalı. Azərbaycanda doğulan 100 uşaqdan 98-i 5 yaşına qədər sağ qalır.

• Məktəbin gözlənilən illəri. Azərbaycanda 4 yaşında məktəbə başlayan uşaq 18

yaşına qədər 12,4 illik məktəbi bitirəcəyini gözləyə bilər.

• Uyğunlaşdırılmış Test Qiymətləri. Azərbaycandakı tələbələr 625-in qabaqcıl və 300-ün minimum nailiyyəti təmsil etdiyi bir miqyasda 416 bal toplayırlar.

• Öyrənmə ilə tənzimlənən məktəb illəri. Uşaqların həqiqətən öyrəndikləri faktorlaşdırma, gözlənilən məktəb illəri cəmi 8.3 ildir.

• Yetkinlərin sağ qalma dərəcəsi. Azərbaycan daxilində 15 yaşlı uşaqların yüzdə 88-i 60 yaşına qədər sağ qalacaq. Bu statistika, bu gün doğulan bir uşağın mövcud şərtlər daxilində yetkin yaşda yaşaya biləcəyi sağlamlıq riskləri üçün bir müdafiədir.

• Sağlam Böyümə. 100 uşaqdan 82-si inkişafdan qalmır. 100 uşaqdan 18-i inkişafdan qalmışdır və bu səbəbdən ömür boyu davam edə biləcək qavrama və fiziki məhdudiyyətlər riski altındadır.

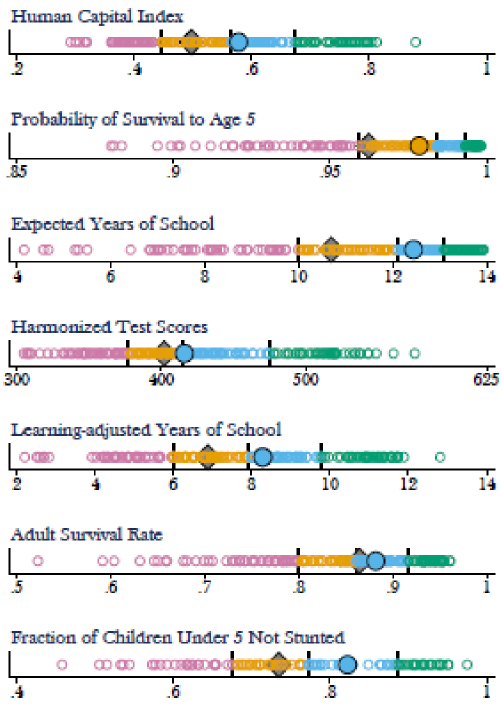

Mənbə: https://www.vsemirnyjbank.org/ru/publication/human-capital#data

Şəkil 1. HCI və Komponentlər-Azərbaycan

Qeyd [4]:

- Böyük dairə Azərbaycanı təmsil edir

- Kiçik dairələr digər ölkələri təmsil edir

- Dairələr və dairələrin rəngi paylanmanın kvartillərini göstərir

İnsan kapitalı indeksi. Bu gün Belarusiyada anadan olan bir uşaq böyüyəndə tam təhsildən və tam sağlamlığından zövq alsa, bacardığı qədər yüzdə 70 məhsuldar olacaq. Bu, Avropa və Orta Asiya bölgəsi və yuxarı orta gəlirli ölkələr üçün ortalamadan yüksəkdir.

• 5 yaşa qədər sağ qalma ehtimalı. Belarusiyada doğulan 100 uşaqdan 100-ü 5 yaşına qədər sağ qalır.

• Məktəbin gözlənilən illəri. Belarusiyada, 4 yaşında məktəbə başlayan bir uşaq, 18 yaşına qədər 13,8 illik məktəbi bitirəcəyini gözləyə bilər.

• Uyğunlaşdırılmış Test Balları. Belarusiya tələbələri, 625-in qabaqcıl və 300-ün minimum nailiyyəti təmsil etdiyi bir şkala ilə 488 bal toplayırlar.

• Öyrənmə ilə tənzimlənən məktəb illəri. Uşaqların həqiqətən öyrəndikləri faktorlaşdırma, gözlənilən məktəb illərinin cəmi 10,8 ilidir.

• Yetkinlərin sağ qalma dərəcəsi. Belarusiya daxilində 15 yaşlı uşaqların yüzdə 85-i 60 yaşına qədər sağ qalacaq. Bu statistika, bu gün doğulan bir uşağın mövcud şərtlər daxilində yetkin yaşda yaşaya biləcəyi sağlamlıq riskləri üçün bir vəkildir.

• Sağlam Böyümə (Durma Oranı deyil). Boy artımına dair məlumatlar Belarus üçün mövcud deyil.

Qeyd:

- Böyük dairə Belarusiyanı təmsil edir

- Kiçik dairələr digər ölkələri təmsil edir

- Dairələr və dairələrin rəngi paylanmanın kvartillərini göstərir

İnsan kaitalı indeksi. Bu gün Çində anadan olan bir uşaq böyüyəndə tam təhsildən və tam sağlamlığından zövq alsa bacardığı qədər yüzdə 65 olaraq məhsuldar olacaq. Bu, Şərqi Asiya və Sakit okean bölgəsi və yuxarı orta gəlirli ölkələr üçün ortalamadan yüksəkdir [5, s.32].

• 5 yaşına qədər sağ qalma ehtimalı. Çində doğulan 100 uşaqdan 99-u 5 yaşına qədər sağ qalır.

• Məktəbin gözlənilən illəri. Çində, 4 yaşında məktəbə başlayan bir uşaq, 18 yaşına qədər 13.1 illik məktəbi bitirəcəyini gözləyə bilər.

• Uyğunlaşdırılmış Test Balları. Çindəki tələbələr, 625-in qabaqcıl və 300-ün minimum nailiyyəti təmsil etdiyi bir şkalada 441 bal topladı.

• Öyrənmə ilə tənzimlənən məktəb illəri. Uşaqların həqiqətən öyrəndikləri faktorlaşdırma, gözlənilən məktəb illəri cəmi 9.3 ildir.

• Yetkinlərin sağ qalma dərəcəsi. Çin daxilində, 15 yaşlı uşaqların yüzdə 92-si 60 yaşına qədər sağ qalacaq. Bu statistika, bu gün doğulan bir uşağın mövcud şərtlər daxilində yetkin yaşa çatdığı sağlamlıq riskləri üçün bir vəkildir.

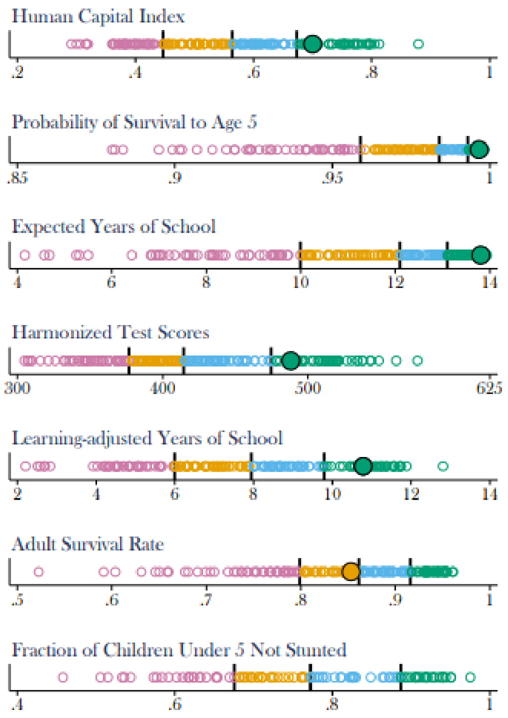

Mənbə: https://www.vsemirnyjbank.org/ru/publication/human-capital#data

Şəkil 2. HCI və Komponentlər-Belarusiya

• Sağlam Böyümə (Durma Oranı deyil). 100 uşaqdan 92-si inkişafdan qalmır. 100 uşaqdan 8-i inkişafdan qalmışdır və buna görə də ömür boyu davam edə biləcək bilişsel və fiziki məhdudiyyətlər riski altındadır.

Qeyd:

- Böyük dairə Çini təmsil edir
- Kiçik dairələr digər ölkələri təmsil edir
- Dairələr və dairələrin rəngi paylanmanın kvartillərini göstərir

Həm böyük, həm də kiçik müəssisələrin fəaliyyəti dayandırılıb, iş saatları azalıb, işçilər işdən çıxarılır. Alış-veriş mərkəzlərinin və restoranların bağlanması, uçuşların və otel rezervasyonlarının ləğvi, müəssisələrin uzaq işlərə keçməsi bir çoxlarını çökmə ərəfəsində qoyur. Eyni zamanda işlərini ilk itirənlər, onsuz da sabit olmadığı işçilərdir: satıcılar, garsonlar, mətbəx işçiləri, yükləyicilər, təmizlikçilər [3].

Beynəlxalq Əmək Təşkilatının (BƏT) bir araşdırmasına görə, COVID-19 pandemiyasının səbəb olduğu iqtisadiyyatda və əmək bazarında yaşanan böhran, qlobal işsizliyin təxminən 25 milyon nəfər artmasına səbəb ola bilər. Azaldılmış məşğulluq həm də işçilər üçün əhəmiyyətli dərəcədə gəlir itkisi deməkdir. Tədqiqat müəllifləri 2020-ci ilin sonuna qədər 860 milyard ilə 3,4 trilyon ABŞ dolları arasında olacağını təxmin edirlər. Bu, mal və xidmətlər istehlakının azalmasına gətirib çıxaracaq ki, bu da müəssisələrin və bütöv ölkələrin iqtisadi perspektivlərinə təsir edəcəkdir.

İşləyən əhali arasında yoxsulluğun nəzərəçarpacaq dərəcədə artması da gözlənilə bilər, çünki “iqtisadi fəaliyyətin azalması ilə nəticələnən gəlir problemləri yoxsulluq həddinin altında və ya yaxınlığında yaşayan işçiləri məhv edəcək”. Qlobal olaraq, BƏT, işləyən yoxsullara qoşulacaq insanların sayının 8.8 milyondan 35 milyona qədər olacağını təxmin edir. Eyni zamanda, əvvəlcə 2020-ci ildə əksinə 14 milyon azalacağı proqnozlaşdırılırdı.

“COVID-19 pandemiyasının humanitar təsirləri təcili sağlamlıq tədbirlərindən çox kənara çıxır. İqtisadiyyat, sosial sahə və ya inkişaf olsun, gələcəyimiz bütün ölçülərdə təhlükə altındadır. Cavabımız təcili, koordinasiyalı, qlobal olmalı və köməyə ehtiyacı olanların dərhal qəbul etməsi lazımdır “dedi BƏT-in Baş direktoru Guy Ryder [1, s.35].

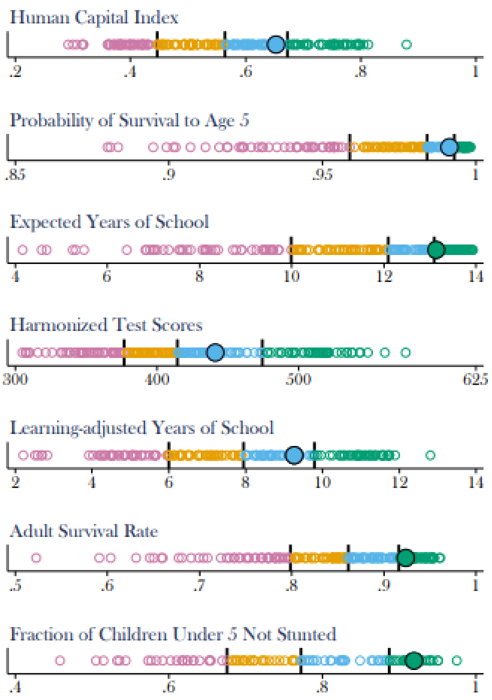

Mənbə: *https://www.vsemirnyjbank.org/ru/publication/human-capital#data*

Şəkil 3. HCI və Komponentlər-Çin

Yeni BƏT hesabatına görə, işəgötürənlər və işçi təşkilatlarının kollektiv səyləri və həmrəyliyi COVID-19 pandemiyasının iş dünyasına təsirinin aradan qaldırılması üçün vacibdir. Böhran şəraitində, bir tərəfdən işəgötürənlər və sahibkarlar təşkilatları ilə digər tərəfdən işçilər arasında qarşılıqlı əlaqə və dialoq sosial və iqtisadi tərəqqiyə yeni təkan verə və bərpa vəziyyətini sürətləndirə bilər.

Bundan əlavə, BƏT və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Uşaq Fondu (UNICEF), COVID-19 pandemiyası qarşısında işçilərin ailələrini dəstəkləmələrinə kömək etmək üçün müəssisələr üçün yeni təlimatlar hazırlamışlar.

Nəticə

Pandemiyanın mənfi təsirini azaltmaq üçün dörd əsas sahədə genişmiqyaslı və tutarlı siyasət cavablarına ehtiyac var:

müəssisələrə dəstək, məşğulluq və gəlir;

iqtisadiyyatın stimullaşdırılması və iş yerlərinin yaradılması;

iş yerində işçilərin qorunması; və

həll yolları tapmaq üçün hökumətlər, işçilər və işəgötürənlər arasında sosial dialoqdan istifadə etmək.

BƏT-in 187 üzv dövlətinin bir çoxu pandemiyanın müəssisələrə, iş yerlərinə və ən həssas təbəqəyə mənfi təsirini azaltmaq üçün görünməmiş addımlar atır.

Bu cür tədbirlərə aktiv maliyyə və pul siyasətinin tətbiqi, sosial müdafiənin genişləndirilməsi, əməyin mühafizəsinin gücləndirilməsi və sosial dialoqun gücləndirilməsi daxildir.

Onsuz da mövcud COVID-19 böhranı dövründə, pandemiyaya cavab olaraq

ikitərəfli sosial dialoq və Belçika, İspaniya, Latviya, Fas, Pakistan, Uqanda, İsveç daxil olmaqla dünyadakı sosial tərəfdaşların birgə təşəbbüsləri verilmişdir.

Səyləri hökumətin səhiyyə və dövlət qurumlarının fəaliyyətlərini qətiyyətlə gücləndirən və tamamlayan sosial tərəfdaşlar, beləliklə risklərin azaldılmasında və böhranlara cavab verilməsində əhəmiyyətli rol oynaya biləcəklərini nümayiş etdirirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Азизова Г.А. (2015), Рынок труда Азербайджана \\ Вопросы экономикиБаку: 303 стр.
2. Телешова И.Г. (2008), Образование и человеческое развитие. В кн. «Человеческое развитие: новое измерение социально- экономического прогресса». Под общ. ред. проф. В.П. Колесова. М: Права человека.
3. Яхницкая Н.А. (2011), Факторы эффективности использования человеческого капитала Вестник Белорусского государственного экономического университета. N 2. стр.10-18.
4. Bantel K. (20133), Strategic clarity in banking: Role of top management-team demography. Psychology Reports 73, p.1187- 1203.
5. Vasilevska D. (2015), Education as a Factor in the Development of Human Capital // "Universal Journal of Management" DOI: 10.13189/ujm.2015.030205.- Latvia: Horizon Research Publishing.
6. Michel, J. G., Hambrick, D. C. (1992). Diversification posture and top management team characteristics. Academy of Management Journal, 35, p 9-37.
7. Johanson U. (2005), "A human resources perspective on intellectual capital", in Marr, B. (Ed.), Perspectives on Intellectual Capital: Multidisciplinary Insights into Management, Measurement and Reporting, Chapter 7, Butterworth Heinemann, Oxford, p.96-105.
8. https://www3.mruni.eu/ojs/business-systems-and-economics/article

RETURN LEVEL OF HUMAN INVESTMENT AND COMPARATİVE ANALYSİS OF COUNTRİES İN THE WORLD

Конул АХМЕДОВА

Резюме

Развитие человеческого капитала рассматривается как ключевой элемент любого экономического роста. Эмпирические исследования показывают, что страны уделяют больше внимания этому фактору при составлении планов экономического роста на будущее. Природные ресурсы больше не могут считаться основным фактором роста. Исследователи утверждают, что богатые страны склонны проявлять сдвиг в сторону природных ресурсов в своих секторах экономики. В результате это может быть связано с «голландской болезнью», при которой экономический рост медленнее, чем в странах с ограниченными природными ресурсами, и в результате природные ресурсы рассматриваются как проклятие, а не дар. Основываясь на приведенных выше аргументах, современные экономисты считают, что человеческий капитал является одной из основных опор устойчивого экономического роста. Человеческий капитал прочно привязан к технологическим изменениям; хотя некоторые могут утверждать, что человеческий капитал управляет

технологическими изменениями и, в свою очередь, инновациями на уровне исследований и разработок. Человеческий капитал можно описать большинством или даже всеми из следующих компонентов: образование, приобретение знаний, формальное и неформальное обучение, обучение через внедрение и квалифицированная рабочая сила с технологическими изменениями.

Ключевые слова: *человеческий капитал, страны мира, сравнительный анализ, инвестиции, качество.*

RETURN LEVEL OF HUMAN INVESTMENT AND COMPARATİVE ANALYSİS OF COUNTRİES İN THE WORLD

Konul AHMADOVA

Abstarct

The development of human capital is seen as a key element for any economic growth. Empirical research shows that countries pay more attention to this factor when preparing future plans for economic growth. Natural resources can no longer be considered a major contributor to growth. Researchers claim that rich countries tend to show a shift towards natural resources in their economic sectors. As a result, this may be due to the Dutch disease, in which economic growth is slower than in countries with limited natural resources, and as a result, natural resources are viewed as a curse rather than a gift. Based on the above arguments, modern economists believe that human capital is one of the main pillars of sustainable economic growth. Human capital is firmly tied to technological change; although some may argue that human capital manages technological change and, in turn, innovation at the level of research and development. Human capital can be described by most or even all of the following components: education, knowledge acquisition, formal and informal learning, learning through implementation, and a skilled workforce with technological change.

Key words: *human capital, world countries, comparative analysis, investment, quality*

MÜƏLLİFLƏR ÜÇÜN QAYDALAR

1. "Azərbaycanda iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi xüsusiyyətləri və problemləri" Elmi Əsərlər Toplusuna iqtisad elmlərinə aid Azərbaycan, rus və ingilis dillərində məqalələr qəbul edilir.
2. Məqalənin ümumi həcmi, qrafik materiallar, cədvəllər, düsturlar, ədəbiyyat siyahısı və xülasələr də daxil olmaqla 8 səhifədən az olmamalıdır.
3. Məqalənin mətni Times New Roman-12 şrifti ilə 1 intervalla çap olunmalıdır.
4. Məqalədə UOT indeksi göstərilməlidir.
5. Məqalədə müəllif(lər)in tam ad(lar)ı və elektron poçt ünvan(lar)ı, işlədiyi (işlədikləri) müəssisənin (müəssisələrin) ad(lar)ı və yer(lər)i göstərilməlidir.
6. Məqalədə qrafik materiallar, cədvəllər, düsturlar mətnə uyğun yerlərdə yerləşdirilməli, ixtisar edilmiş sözlər birinci dəfə açıq yazılmalıdır.
7. Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq, müəllif(lər)in gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.
8. Məqalənin mövzusu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır (məsələn, [1] və ya [1, s. 119] kimi işarə olunmalıdır). Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcıllığı ilə nömrələnməlidir. Eyni ədəbiyyata mətndə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.
9. Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır, biblioqrafik təsviri verilərkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə təsdiq edilmiş «Dissertasiyanın tərtibi qaydası»nın «İstifadə edilmiş ədəbiyyatın biblioqrafik təsviri və nümunələr» bölməsinin tələbləri əsas götürülməlidir.
10. Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və digər etibarlı mənbələrinə üstünlük verilməlidir.
11. Məqalənin hər üç dildə xülasəsi və açar sözləri verilməlidir. Məqalələrin müxtəlif dillərdə olan xülasələri və açar sözlər bir-birinin eyni və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır, müəllif(lər)in gəldiyi elmi nəticələri, işin elmi yeniliyini, tətbiqi əhəmiyyətini və s. əks etdirməlidir. Hər bir xülasədə məqalənin adı, müəllif(lər)in tam ad(lar)ı göstərilməlidir. Beş açar sözü verilməlidir.
12. Məqalə Müəllif anketi ilə birlikdə təqdim edilməlidir.

MÜƏLLİF ANKETİ

Müəllifin adı, ata adı, soyadı	
Məqalənin UOT indeksi, adı	
Müəllifin e-mail ünvanı	
Telefonu	
Təhsil aldığı müəssisənin adı	
Elmi dərəcəsi, vəzifəsi, işlədiyi təşkilatın adı və yeri	
Məqalənin digər jurnallara göndərilmədiyi haqqında zəmanət	
Məqalənin təhvil verildiyi tarix	
Müəllifin imzası	

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

1. В Сборник научных трудов «Особенности и проблемы реализации экономических реформ в Азербайджане» принимаются статьи по экономике на азербайджанском, русском и английском языках.
2. Общий объем статьи, включая графические материалы, таблицы, формулы, список литературы, резюме, должен быть не менее 8 страниц.
3. Текст статьи должен быть набран шрифтом Times New Roman-12 с одинарным межстрочным интервалом.
4. В статье следует указать индекс УДК.
5. В статье следует указать полное имя и адрес электронной почты автора(ов), название и место работы.
6. В статье графические материалы, таблицы, формулы должны размещаться в соответствии с текстом, сокращенные слова первый раз пишутся открыто.
7. В конце научной статьи должны быть указаны научный результат, к которому пришел(ли) автор(ы), научная новизна, прикладная значимость, экономическая эффективность работы и т.д.
8. В статье должны указываться ссылки на научные источники (например, [1] или [1, с. 119]). Список литературы дается в конце статьи и нумеруется по алфавиту. При повторном цитировании литературы, ссылка указывается прежним номером.
9. Информация о каждой ссылке со списка литературы должна быть полной и точной. Библиографическое описание ссылаемого источника должно соответствовать его типу (монография, учебник, научная статья и т.д.). При библиографическом описании цитируемого источника нужно основываться на требования раздела «Библиографическое описание используемой литературы и примеры», утвержденным решением Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики «Правил оформления диссертаций».
10. В списке литературы должны преобладать научные статьи, монографии и другие источники последних 5-10 лет.
11. В статье следует дать резюме и привести ключевые слова на трех языках. Составленные на разных языках резюме и ключевые слова должны быть идентичными, соответствовать содержанию статьи и отражать научную новизну, прикладную значимость работы и научные итоги автора(ов). В каждом из резюме должно указываться заглавие статьи, полное имя автора(ов). Следует указать 5 ключевых слов.
12. Рукопись статьи представляется в редакцию вместе с Анкетой автора.

АНКЕТА АВТОРА

Полное имя автора	
Индекс УДК и название статьи	
E-mail автора	
Телефон	
Место учебы	
Ученая степень, должность, название и место работы	
Подтверждение того, что статья не была послана в другие периодические научные издания	
Дата подачи статьи	
Подпись автора	

RULES FOR AUTHORS

1. In Collection of scientific works "Peculiarities and Problems of Realization of Economic Reforms in Azerbaijan" articles on economics are accepted in Azerbaijani, Russian and English languages.
2. The total volume of the article, including graphical materials, tables, formulas, references, summary, should be at least 8 pages.
3. The text of the article should be typed in Times New Roman-12 font with single line spacing.
4. The article should indicate the UDC index.
5. In the article should be indicated the full name and e-mail address of the author(s), name and place of work.
6. In the article, graphic materials, tables, formulas should be placed in accordance with the text, abbreviated words are first written openly.
7. At the end of the scientific article, must be indicated the scientific result, that the author(s) came to, the scientific novelty, the applied significance, the economic efficiency of the work, etc.
8. The article should refer to scientific sources (for example, [1] or [1, page 119]). The list of references is given at the end of the article and is numbered alphabetically. When re-quoting the literature, the reference is indicated by the previous number.
9. Information about each link from the list of literature should be complete and accurate. The bibliographic description of the source referred to must correspond to its type (monograph, textbook, scientific article, etc.). The bibliographic description of the cited source should be based on the requirements of the section "Bibliographic description of the used literature and examples", approved by the decision of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan " Rules for the formulation of dissertations".
10. In the list of literature should prevail scientific articles, monographs and other sources of the last 5-10 years.
11. The article should give a summary and key words in three languages. The summary and key words in different languages should be identical, correspond to the content of the article and reflect the scientific novelty, applied significance of the work and scientific results of the author(s). Each summary should contain the title of the article, the full name of the author(s). Should indicate 5 keywords.
12. The manuscript of the article is submitted to the editorial office together with the author's Questionnaire, as specified in the appendix.

AUTHOR'S QUESTIONNAIRE

Author's full name	
UDC index and title of the article	
Author's E-mail	
Telephone	
Place of study	
Academic degree, position, title and place of work	
Confirmation that the article was not sent to other periodical scientific publications	
Date of submission of the article	
Author's signature	
Signature of the recipient	

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
İQTİSADİYYAT NAZİRLİYİNİN
İQTİSADİ İSLAHATLAR ELMİ TƏDQİQAT İNSTİTUTU

AZƏRBAYCANDA İQTİSADİ İSLAHATLARIN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ PROBLEMLƏRİ

Elmi əsərlər toplusu,
XX buraxılış

Bakı – 2020

Əlaqə üçün məlumat:
İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutu,
AZ 1122, Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri,
H.Zərdabi prospekti, 88a
Telefon: (+99412) 430 01 70;
Faks: (+99412) 430 03 06
Elektron poçt: journal.isrer@gmail.com
İnternet səhifəsi: http:// www.ier.az

Yığılmağa verilib: 14.10.2020. Çapa imzalanıb: 04.11.2020.
Formatı: Sifariş Tirajı: 300 nüsxə.
“ÇAP ART” Nəşriyyat Evinin mətbəəsində çap edilib.
Qiyməti müqavilə ilə.